

המכון ללימודי השואה ע"ש ח. אייבשיץ

רחוב התיכון 39, נווה-שאנן, ת.ד. 9288, חיפה 31092
gideonbe5@gmail.com

בס"ד, טבת תש"ע, ינואר 2010

**ביטאון פורום שמירת
זיכרון השואה**
גיליון מספר 30

עורך: גדעון רפאל בן מיכאל

**זרקור לקהילות שנכחדו
בשואה:
אוסטראה ו-זמושץ'**

בקעת הקהילות ביד ושם

תוכן העניינים

עמודים

- פתח דבר..... 3
- קהילת אוסטראה..... 4-7
- יומן עדות של אהרון וולדמן: על מות יהודי אוסטראה – מגילת דם ודמע
מתוך גיא ההריגה..... 8-34
- קהילת זמושץ'..... 35-39
- יקותיאל צויליך: סופה המר של קהילתנו..... 40-56
- יעקב שוארץ: הגירוש לאיזביצה ומחנה המוות מיידנק..... 57-85
- ביביליוגרפיה..... 85-86
- מראי מקומות..... 86

רחוב בגטו זמושץ' [5]

פתח דבר

לחברי פורום שאירת ליכרון השואה, הפלפ והפרכה!

במסגרת עיסוקי בחקר השואה, אני נמצא תדיר בספריות שונות. מעת לעת, בהיותי באחת הספריות, אני ניגש לארון הספרים בו נמצאים ספרי הקהילות, ספרים שהוציאו ניצולי שואה לזכר קהילותיהם שנכחדו בשואה. בדרך כלל ארון הספרים עומד בשיממונו. מעטים מעיינים בספרי הקהילות. המעיינים הם בדרך כלל חוקרים, סטודנטים ותלמידים העושים עבודות חקר על קהילות בשואה. גם הם אינם מסוגלים לעיין בכל מאות ספרי הקהילות. מתעניינים נוספים וחשובים הם צאצאיהם של יוצאי קהילות המחפשים את שורשי משפחתם.

זאת הסיבה, שגמלה בליבי ההחלטה להביא לקדמת הבמה קורותיהם של מספר קהילות בשואה ולא להשאיר את ספרי הקהילה בתהומות הנשייה. בחירת הקהילות היא מקרית. אין בידי נימוקים טובים, מדוע בחרתי קהילה זו או אחרת.

המבקר בבקעת הקהילות ביד ושם ימצא למעלה מ-5000 אבנים לבנות שבהן חרוטים שמותיהן של קהילות שנהרס ונכחדו בשואה. כמובן, לא אוכל לעמוד במשימה של חשיפת 5000 קהילות, אך אני מקווה שהקהילות שתיחשפנה, תייצגנה גם את הקהילות שלא סיפרנו את קורותיהן בשואה.

יריעת הביטאון קצרה. זאת הסיבה, שהתמקדתי רק בקורותיהן של הקהילות בתקופת השואה.

בביטאון הבאתי שלוש עדויות ארוכות המשקפות מעשי תרמית בהובלתם של בני עמנו בדרך להשמדתם, מעשי התעללות קשים ואכזריים ורציחתם של אלפי יהודים שנעשו בידי הפושעים הגרמנים. כתבי עדות כנגד מכחישי שואה.

נוכל ללמוד מהעדויות גם על עמידתם הגאה של אחינו בשעות הקשות הללו, על הערבות והאחריות המשפחתית, עזרה הדדית, אמונה טהורה והתקווה, שאולי ימצא שביב אור בקצה המנהרה והם ישרדו. תקוותם נגזזה.

מהעדויות אנו מקבלים מידע על תפקודו של "היודנראט". נושא כאוב שנכתב עליו רבות ומעלה הרהורים קשים. באחת העדויות אנו קוראים דברי שבח על המנהיגות היהודית ואילו בעדות אחרת אנו קוראים דברי ביקורת קשים.

עלינו לדעת ולזכור היטב כי את "היודנראט" הקימו הגרמנים כדי לבצע את זממם באמצעות מנהיגות יהודית מקומית שתורדים את היהודים בתקוות שוא ועל ידי כך ימנעו תופעות של מרי. אני מתכוון להקדיש בעתיד, ביטאון מיוחד על מנהיגות יהודית בתקופת השואה.

הרוצים להרחיב דעתם על אחת הקהילות, מופנים לרשימה הביבליוגרפית שבסוף הביטאון. אני מביא את העדויות כפי שנכתבו במקורות. לא שיניתי את הניסוחים התחביר והפיסוק כפי שנכתבו ע"י הכותבים וזאת כדי לשמור על אוטנטיות העדויות.

עידן רפאל בן-מיכאל

עורך הביטאון

זרקור לקהילה
שנכחדה

קהילת אוסטראה

מצבה לקהילת אוסטראה בבית העלמין בחולון [1]

מיקומה של אוסטרא במפה [2]

קהילת אוסטראה

העיר אוסטרא שוכנת במערב אוקראינה בחבל ווהלין. ברוסית ובאוקראינית נקראת אוסטרוג. אוסטרוג, פרושו ברוסית מבצר. סבורים כי שם העיר מקורו במבצרים וחומות שהקיפו את העיר בימי הנסיכים. בפי היהודים נקראת אוסטראה.

היהודים התיישבו בעיר החל מהמאה ה-15. התאריך הראשון שמופיע במצבות הוא 1465. ב-1495 גורשו היהודים מהעיר עם שאר יהודי ליטא. בשנת 1503 הורשו לחזור לעיר. יהודי אוסטרא התפרנסו בעיקר ממסחר עם פולין.

החיים היהודים באוסטראה הגיעו לשיא פריחתם בשנים 1550-1648. במשך כמאה שנים חיו ופעלו באוסטראה הגאונים הגדולים **מהרש"ל** {ר' שלמה לוריא}, **מהרש"א** {ר' שמואל אליעזר הלוי איידלש} ותלמידיהם. היו שכינו את אוסטראה: "אות תורה", מכיון שגדולי ישראל ישבו בה.

הישוב היהודי הושמד בידיהם של קווקזים שהיו תחת פיקודו של חמליניצקי. בתולדות עם ישראל חרט אירוע זה בשם גזרות ת"ח ת"ט {1648-1649}.

עיסוקם העיקרי של יהודי אוסטראה היה מסחר. הם סחרו בבקר ובעצים. לפי עדויות, היו יהודי אוסטראה מומחים במלאכות היערות, ידעו להבחין בין עצים טובים לרקובים עוד בטרם נכרתו. היו שסחרו בתבואה, בעיקר חיטה ושעורה.

באוסטראה הייתה קהילה מאורגנת עם מוסדות יהודיים. המוסדות היו ממונים על בתי ספר, בתי יתומים ובתי אבות. מוסדות צדקה שפעלו כגון "הקרן לתמיכה במשפחות שכולות" "הכנסת כלה" ו"ביקור חולים".

בשנת 1793, עברה העיר לשלטון רוסי. אוסטראה הפכה לאחת מ-12 ערי המחוז כשהעיר ז'טומיר נקבעה כעיר ראשית בפלך ווהלין. בשנים 1917-1920 יהדות אוסטראה ובמיוחד יהדות אוקראינה נפגעו בשנות המהפכה הרוסית הניסיונות להקים רפובליקה אוקראינית עצמאית ומלחמות האזרחים פגעו ביהודים.

בשנת 1921 עברה אוסטראה לידי הפולנים, לפי חוזה ריגה בין הפולנים והרוסים. הגבול הפולני רוסי הוצב במזרח העיר. סמכויות הקהילה שניטלו ממנה בתקופת השלטון הרוסי הוחזרו אליה. ככל שעבר הזמן ניתנו לקהילה סמכויות רבות יותר. הקהילה היהודית פעלה באופן אוטונומי. הפעילות הציונית פרחת.

באוסטראה הייתה פעילות ציונית מגוונת. הצהרת בלפור נתנה דחיפה להגברת הפעילות הציונית. האגודה הציונית יצאה מהמחתרת וריכזה סביבה את מיטב הנוער ביהודי בעיר. עם השתרשות הרעיון הציוני נתגלעו מחלוקות ביחס לדרכי הגשמת הציונות. בעיר התחילו לפעול תנועות "החלוץ", "המזרחי", "השומר הצעיר", "בית"ר", "הנוער הציוני" ועוד.

בחודש ספטמבר 1939 נכבשה אוסטראה ע"י הצבא הרוסי, בהתאם לחוזה אי התקפה בין סטלין להיטלר.

מ-23.8.1939 על פיו חולק שטחה של פולין בין רוסיה לגרמניה. אוסטראה סופחה לשטח הכיבוש של ברית המועצות. לאחר כיבוש זה צומצמו סמכויות ועד הקהילה עד למינימום. אזרחי העיר קיבלו אזרחות סובייטית. תעודות זהות ובהם צוין מוצאם הסוציאלי. לבעלי רכוש ולעסקנים נירשם בתעודה סעיף 11, סעיף שפירושו הגבלות שונות כגון, איסור להתגורר באזור הגבול ולעיתים מאסר והגליה.

היו יהודים שעקרו לעיירות שכנות, בהן יכלו להסתתר מבלי שהכירו אותם. מפעלי החרושת והמסחר הולאמו. חלק מבעלי המפעלים והעסקנים הוגלו. בעלי המלאכה התחייבו להצטרף לקואופרטיבים. הפעילות הציבורית היהודית פסקה. נאסרה התארגנות יהודית. התנועה הציונית ותנועות הנוער הפסיקו פעילותם. האנטישמיות האוקראינית התגברה וזקפה ראש. השלטונות שהצהירו על שוויון בין כל הדתות והגזעים, לא נקפו אצבע, ואפשרו לאוקראינים לפגוע ביהודי העיר.

ב-22 ביוני 1941 הופר הסכם אי ההתקפה בין גרמניה לרוסיה. צבא גרמניה פרץ לתחומי בריה"מ. ב-26 ביוני 1941 נכנס הצבא הגרמני לאוסטראה לאחר ארבעה ימי לחימה רצופים בהם נהרגו בעת הפצצה קטלנית מהאוויר כ-500 יהודים.

בזמן הכיבוש הגרמני בעיר בוצעו שלוש אקציות בהן נרצחו באכזריות כ-10,000 יהודים. האקציה הראשונה בוצעה ב-4 באוגוסט 1941. בשלב זה נרצחו רוב המשכילים העסקנים והרבנים מספרם הגיע לכ-3,000 יהודים.

האקציה השנייה בוצעה כעבור חודש ימים, בה נרצחו קרוב ל-2,500 בני נוער. היהודים שנותרו אחרי שתי האקציות נסגרו בגטו העיר, מצבם הלך והחמיר מיום ליום. המזון היה מועט והצפיפות בגטו קשה. מידי יום מתו ברעב עשרות יהודים.

ב-15 לאוגוסט 1942 חוסל הגטו היהודי עם מעט היהודים שנותרו בו. זו הייתה האקציה השלישית. בכל האקציות נורו היהודים ליד בורות שנחפרו ובהם נקברו.

ב-5 לפברואר 1944 שוחררה אוסטראה ע"י הצבא האדום, העיר הייתה הרוסה ושרופה. כ-800 מיהודי אוסטראה הצליחו להימלט מהעיר עם תחילת ההפצצות. חלק מהפליטים הגיעו לקייב. הגברים גויסו ל"צבא עבודה" (טרוד ארמיה). לקראת סוף המלחמה גויסו לצבא האדום. [3]

הרוצים להרחיב את ידיעתם על קהילת אוסטרא, ימצאו בסוף הביטאון רשימה ביבליוגרפית. אני ממליץ בפני קוראי הביטאון לעיין בספר:
אילון-בארניק בן-ציון ח. [עורך]: פנקס אוסטראה, ספר-זכרון לקהילת אוסטראה, הוצאת ארגון עולי אוסטראה בישראל, תש"ך-1960.

רשות-הזיכרון לשואה ולגבורה, ירושלים

דף-עד

לרשום חללי השואה והגבורה

יד ושם

ירושלים, הר הזיכרון

ת.ד. 3477

תמונת הנספה: (1) רצוי תמונת סמפוז / ריבון (2) נא לא להדפיס את התמונה אלא לרשום את שם הנספה בצורה הע"י.	1. שם המשפחה		2. שם פרטי
	באותיות עבריות		באותיות לטיניות
	SARWER		MANIA
	2. שם משפחה לפני הנישואים		
3. תאריך לידה או גיל משוער			
1926			
4. מקום לידה (עיר ארץ)			
OSTROG-UKRAINE / אסטריג / אוקראינה			
זמן זכרון השואה והגבורה — יד ושם תשי"ג 1953 קובץ בטענין מס' 2: הפקידו של ירושם הוא לאשון אל תכולות את זכרם של כל אלה שבני העם היהודי, שנפלו ובספר את נפשם, נלחמו ושרדו בארץ הנאצי ובקוויט, ולהציל שם וזכר להם, לקהילות, לארגונים ולמספרות שנחרכו בגלל השתייכותם לעם היהודי. (ספר החוקים מס' 132, י"ז אלול תשי"ג 28.8.53)	5. שם אם הנספה		6. שם אב הנספה
	יח		מנחם
	7. שם אשת או בעל הנספה		8. מקצוע
			מלחמה
9. מקום המגורים הקבוע (גם באותיות לטיניות)			
OSTROG / אסטריג			
10. מקומות המגורים במלחמה (גם באותיות לטיניות)			
OSTROG / אסטריג			
11. נסיבות המוות (זמן, מקום, וכו')			
OSTROG / אסטריג 1942			
אני, הח"ם _____ קירבה משפחתית או אחרת _____			
הנר בכתובת _____			
מצהירה/ה בזה כי העדות שמסרתי כאן על פרטיה היא נכונה ואמיתית, לפי מיטב ידיעתי וחכרתי.			
מקום ותאריך הרישום _____ 28.11.92 _____ חתימה			

...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת" (ישעיהו נ"ג)

הוצאתי באופן מקרי דף עד מהיכל השמות ביד ושם.
לזכרה של מניה סרבר שנרצחה בשנת 1942 בהיותה בת 16
ולכל נרצחי קהילת אוסטראה שנכחדו בשואה.

יומן עדות של אהרון וולדמן

עדות

על מות יהודי אוסטראה מגילת דם ודמע מתוך גיא ההריגה

כאשר עיניתי בפנקס אוסטראה, התגלה לפני יומן עדות אוטנטי שנכתב בתוך התופת – בתקופת השואה ע"י אהרון וולדמן. מעט עדויות מהשואה נכתבו בזמן התרחשויות האירועים. העדות נמצאת בפנקס אוסטראה, עמ' 367-333.

כדי לשמור על אוטנטיות העדות, לא שיניתי מנוסח, התחביר והפיסוק של היומן. נאמנים עלי דבריו של אהרון, שכתב בהקדמה ליומנו: "אכן לא נתעלם ממני כלל, כי כתיבתי תהייה לקויה מבחינת הצורה, התוכן והמקצועיות, אך לעומת זאת יגדל ערכה שבעתיים בגלל ריאליותה וגולמיותה, שבכוחה למסור עובדות כהווייתן ללא כחל ושרק".

כפר נובוקרטייב, מחוז רובנה, 4 בנובמבר 1942

הקדמת המחבר

היום מלאו שלושה שבועות מאז הייתה לי נפשי לשלל, בהינצלי – לא אזכור עוד באיזו פעם – ממוות בטוח, אשר פרש את צלו על כל יהודי בימי המגיפה ההיטלראית. גמרתי אומר על-כן להתחיל מהיום להעלות על הנייר את זיכרונותי מהימים השחורים הללו, אשר כמוהם לא היו מאז היות היהודים לעם, למען ידעו הדורות הבאים אשר עוללו לנו פריצי-החיות הגרמניים וחזירי-הבר האוקראיניים המהלכים על שתיים. ולמען יהיה לזיכרונות אלה ערך עובדתי, הראויים לשמש יסוד לתולדות חורבן אוסטראה, הריני מוסיף בזה פרטים אישיים מלאים על כותבם, אשר ביחד עם ציון מקומות כתיבתם ותאריכיהם יהיו ערובה מלאה לאמיתות העובדות.

ובכן, אני אהרן בנם של בערל ושרה – צבייה וולדמן, שהתגוררתי באוסטראה מאז היוולדי בשנת 1910 ברחוב וואלובה 5, ובתקופת הגטו ברחוב מוקרה-וולה 8 – כותב את הזיכרונות על התלאות והסבלות, שעברו על יהודי אוסטראה ועלי בימי שלטון האימים והרשע וכן על נתיב-הייסורים העוקב מדם אל קברות-האחים אשר ביער העיר החדשה ובחורשת הכפר ניטישין. רק בדרך נס הייתי בין היחידים שניצלו – איני יודע לכמה זמן – מגורלם המר והנמחר של כ-9,000 יהודי אוסטראה והסביבה, אך הייתי עד ראיה לעינוייהם הבלתי אנושיים ולהשמדתם האכזרית בידיו של גדול צוררי היהודים ואויבי האנושות מימי פרעה, עמלק, המן, נושאי-הצלב, האינקוויזיציה, חמלניצקי, פטלורה ועד היום.

אני מעיד עלי שמיים וארץ – השמיים שבשוש ונכלמו למראה תעלולי השטן שנעשו לעיניהם, והארץ שנאנחה מזעקת הקרבנות ואשר נאנסה לפצות את פיה לקחת דמיהם וגוויותיהם

המעונות מידי רוצחיהם נפש – כי בזיכרונות אלה אין לי כל כוונה של תועלת אישית כלשהי, כמו רווחים או פרסום וכיו"ב.

חלילה לי, יהודי פשוט, שאין לי כל פרטנסיות של סופר, עיתונאי או כרוניקאי, מלחשוב בשעת אבדן וכלייה לטובי עמנו מחשבות-פיגול אנוכיות כאלו. רק מטרה אחת לנגד עיניי ותפילה זכה בפי הדל, שאם יזכני האל והדפים האלה יישארו לפליטה ויראו אור לאחר חורבן עירנו והשמדת בניה היקרים – ואולי גם לאחר השמדת שלי – ישמשו תעודה מהימנה, אשר תזעזע את מצפוננו של העולם. אם עוד קיים כזה, ובייחוד למען יספרו לבנינו אחרינו, אם בכלל יישאר בעולם שריד ופליט מהשואה הטוטאלית הזאת.

אכן לא נתעלם ממני כלל, כי כתיבתי תהייה לקויה מבחינת הצורה, התוכן והמקצועיות, אך לעומת זאת יגדל ערכה שבעתיים בגלל ריאליזתה וגולמיותה, שבכוחה למסור עובדות כהווייתן ללא כחל ושרק. ידעתי גם ידעתי, כי יום יבוא וההיסטוריונים בכל העולם ישקדו על איסוף חומר ראיות על מאורעות הזוועה ומוראותיה. אולם אין ספק בלבי, כי לאחר סערת הדם והאש שראו עיניי ושעברה כשבט-זעם ומטאטא-השמד על פני כל הישובים היהודיים, לא ישרוד עוד אפילו ישוב יהודי אחד – הכל נעקר מן השורש ללא השאר זכר כלשהו. ואשר לחומר והסטטיסטיקות שיימסרו על ידי לא-יהודים, יש להתייחס אליהם בהסתייגות רבה. ראשית, הרי זה למעלה מכוח תפישתו של אדם, שלא חזה זאת מבשרו, לקבל מושג כלשהו על כל זוועות התופת, שעברו באמת על היהודים בחייהם המעונים ובמותם הטראגי. והשנית, הרי לא מן הנמנע, שירצו – אם מתוך רגש בושע ואם מתוך הרגשת אשמה – לחפות על אחיהם הרוצחים ועל עצמם, שעמדו מנגד על דמם של היהודים – אף הם אחיהם – מחשים ואדישים לאסונם.

בהכרה זאת וברטט של קדושה ופחד נוכח נטל החובה והאחריות הנני ניגש לרישום זיכרונותיי, ולוואי ואלוקים יקיימי עוד, שאוכל לכתבו כמה שאפשר יותר, אם לא עד לסיומם. ואחרי-כן – יהיה גורלי כאשר יהיה – תבורך היד, אשר תאסוף דפים רוויי דם ודמע אלה ותמסרם לפרסום, כי זאת משאלת ליבי העזה ותקוותם האחרונה של כל יהודי אוסטראה הלקוחים למוות. זאת ועוד, רצוני שהרשימות תראינה אור במידת האפשר כמות שהן, ללא שינויים ועיבודים ניכרים, שכן רק בצורתן הבלתי-אמצעית ובפשטותן, אני מקווה, תדברנה אל לבו של הקורא ותשגנה מטרתן. ואם הדברים, שנכתבו בדם ליבי הפצוע ובלשד עצמותיי הנמקות, ייכנסו ללבו של הקורא היהודי, שילמד מהם את הלקח ומוסר ההשכל הראויים, לבל יחזרו עוד ימים אפילים כאלה בדורות הבאים, והיה זה ואך זה שכרי מכל עמלי להחיות בשנית את מחזות התופת מקפיאי הדם ומייסרי הלב בייסורים על-אנושיים.

הנקל לשער את מצבי הביטחוני בעת כתיבת השורות הללו, כשאני קבור בתוך ערימת קש בגורנו של איכר, וכל תנועה בלתי זריזה מצדי עלולה להמיט עלי אסון, ומה מאוד מתוחים עצבי כתוצאה מכך, ואני תמה לדעת מאין באו לי הכוח והעוז לרכז מחשבותיי לכתיבה זו. אולי ההכרה היחידה, שבהגיע הזיכרונות הללו לתעודתם תהייה להם חשיבות גדולה לאין ערוך, היא שעמדה לי למצוא את הכוחות הדרושים לכך, ואולי בזכות הקדושים הרבים, שלתיקון נשמתם התכוונתי, יקרה הבלתי אפשרי בעיניי כיום ואזכה ביום מן הימים להשתתף באופן אישי ביחד עם בעלי מקצוע בעיבודם של הזיכרונות ובהכשרתם לדפוס כדבר שלם ומתוקן, אולם לפי שעה אין לאל ידי אלא לכתוב פרקים-פרקים, בודדים וללא הקשר כרונולוגי, אלא לפי דחיפות הופעתם במוחי ומידת היחרותם בזיכרוני.

ובזאת אני מוסר מודעה, כי כל הפרטים בנוגע תאריכים ומספרים נכונים הם כנכון היום, ואני מקבל עלי ברגע קודש זה את מלוא האחריות לאמיתותם. למרות מצב בריאותי המתמוטטת ומערכת עצביי המעורערת, עדיין מחזות האימים חרותים עמוק בלבי, ואין ספק כי כן יעמדו בזיכרוני בדיוקם האכזרי עד סוף ימי. ואם קיימת אפשרות בשעה טרופה זו לדלג ולשכוח

עובדות שלמות, הרי אין להטיל ספק ביחס לגוף העובדות הנזכרות, העומדות חיות לנגד עיני בכל בהירותן המזעזעת. יחד עם זאת עלי לציין, כי כל מה שעבר על יהודי אוסטראה התרחש גם בשאר ערי ווהלין בשינוי תאריכים ומספרים בלבד, בגלל זה, שאוסטראה הייתה האחרונה ברשימה לחיסול ולהשמדה, היו בעיר פליטים רבים מערים אחרות, שמפיהם למדתי לדעת פרטים מלאים על ההשמדה ואופן ביצועה במקומות אחרים. אל נכון כבר אמרתי בהקדמתי יותר משייתכן לשיעור הקדמה, אך מצאתי לנכון לעשות כן, למען דעת כל קוראי הרשימות הללו באיזה תנאים נכתבו וישפטו אותן לפיהם.

חבלי כיבוש

יום שישי, 6 בנובמבר 1942

22 ביוני 1941, בפרוץ המלחמה הגרמנית-סובייטית לא יכלו לשער בעיר, שכעבור ימים אחדים בלבד כבר יעלה בידי האויב לפרוץ את קו-ההגנה הראשון במרחק מאות קילומטרים מעבר לאוסטראה. בשורות איוב אלו שהגיעו מהחזית היכו את יהודי אוסטראה בתדהמה וברפיון ידיים שלאחר ייאוש, ולמעשה מנעו מהם כל ניסיון בריחה. האויב השיג אותם במיצר והאסון היה טוטאלי. יחד עם זאת ראוי לציין, כי למרות העובדה ש-21 חודש חלפו מאז חצו הסובייטים בראשית המלחמה את הגבול של מערב אוקראינה, משום מה נשאר בתוקף מעמדה של אוסטראה כעיר גבול עם משמר גבול, בדיוק כפי שזה היה בתקופת הכיבוש הפולני, נדרש רישיון-מעבר מכל מי שרצה לעבור לצד הסובייטי. מצב משונה זה היה הגורם השני לאסונם של יהודי אוסטראה, באשר שימש אבן-נגף בדרכם להימלט בעוד מועד ובמספרים גדולים יותר מפני האויב המתקרב. משמר הגבול מילא את תפקידו ולא נתן רשות מעבר. ואילו היהודים המעטים שעלה בידם לנוס, עשו זאת ממש ברגע האחרון, בשעה שהקרב על העיר היה כבר בעיצומו וחלוץ הצבא הגרמני כבר היה בעיר.

הקרב על העיר היה מר ואיום משני הצדדים. די לומר, שבתקופה הקצרה מ-22 עד 26 ביוני פרצו את הקווים הראשיים והעתיקו את החזית העיקרית למרחק של מאות קילומטרים. וכל אותם חמשת הימים ארך הקרב העז על כיבוש העיר. מדוע היה הקרב על אוסטראה דווקא כה ממושך ומייגע? לכך רווחו סיבות והשערות שונות. – ראשית מפני שבתקופת הכיבוש הפולני נבנה על הצד הסובייטי לאורך כל רצועת הגבול שמסביב לאוסטראה קו-ההגנה מודרני ומבוצר מאוד, וזה נתן לצבא הסובייטי את האפשרות להחזיק מעמד במקום זה במשך זמן רב. שנית, ראו הרוסים צורך חיוני ביותר בהחזקת הקטע שליד אוסטראה בכל מחיר ובמשך זמן ממושך ככל האפשר, כדי לעזור לגייסותיהם שמסביב ללבוב להיחלץ מן המיצר ולהיסוג לפני רוסיה. ואומנם, גם לאחר שאוסטראה כבר נלכדה על ידי הגרמנים מזה ימים אחדים, עדיין היה כל קו החזית דובנא-לבוב בידיה רוסים, ודרכו זרמו הצבאות הסובייטיים הנסוגים. בנסיבות כאלה הנקל לשער את מידת עקשנותם של שני הצדדים הלוחמים וכן גודל הנזקים ברכוש ובנפש שנגרמו לעיר.

נוצר מצב משונה כזה, שהרוסים החזיקו בקו הגבול לאורך הנהר הורין והיער שמעבר לעיר החדשה, ואילו הגרמנים התבצרו מהעבר השני של העיר לצד הקסרקטינים וה"ביעלמאוש". באופן כזה נמצאה העיר גופא, ובייחוד הגוש היהודי, במרכז הקרבות, וכל מיני כלי נשק פעלו על פני שטח זה. במשך שישה ימים תמימים הייתה אוסטראה מטרה להתקפות אוויר בלתי פוסקות משני הצדדים. כתוצאה מפצצות התבערה, שנפלו בעיר במספר רב, פרצו דליקות גדולות בכל קצות העיר, התמוטטו מרתפים ומתחת למפולותיהם נקברו עשרות קרבנות מקרב המתחבאים, והמהומה והבהלה היו ללא נשוא. כל אותו זמן לא ידעו להבחין ידו של מי על העליונה. בימים האחרונים של הקרבות התקיפו הסובייטים בעוצמה רבה, הטנקים שלהם כבר חדרו לעיר ונדמה היה, כי הישועה קרובה לבוא. אך בשעה מכריעה זו הגיע גל-תגבורת

חדש למחנה הגרמני, שהדף את כוח המחץ הסובייטי. הגרמנים הצליחו להעתיק את החזית אל מעבר לקו המבוצר וללכוד את העיר.

ביום רביעי, 3 ביולי 1941, התחילו להיראות בעיר אנשים אחדים, שנחפזו לעבור את הרחוב, מי לבקש לחם ומי מעט מים, להשקיט את רעבונם וצימאונם מיום התחלת הקרבות. מראה העיר היה חורבן אחד גדול: דליקות עשנות, הריסות והרוגים... כבר למחרת 3 ביולי פורסמה המודעה מטעם הוועד העירוני הזמני, שנוסד באורח מהיר, שתוכנה סוגן על פי המרשם הידוע ושלא השאירה מקום לאשליות בדבר כוונותיהם האמיתיות של הגרמנים ביחס ליהודים. בסעיף ראשון נצטוו לענוד על שרוול בגדיהם סרט לבן ועליו מגן-דוד כחול. כן הוטל עוצר לילה על כל האוכלוסייה החל משעה תשע בערב, ואילו על היהודים אסור היה להיראות ברחוב החל משעה שבע בערב, וכל העובר על ההוראה ירה יירה. עם פרוסום מודעה ראשונה זאת מתחיל למעשה השלטון הנאצי העריץ על חייהם ורכושם של יהודי אוסטראה.

עבודת-כפייה

נובוקראייב, 6 בנובמבר 1942

כשוך האש של הקרבות בתוך העיר ובסביבתה הסמוכה – אם כי החזית העיקרית הועתקה מרחק לא רב בלבד, ועדיין נשמע היטב בעיר רעם הארטילריה הכבדה – בעצם הימים האלה פורסמה הגזירה בדבר עבודת-הכפייה, במיוחד ליהודים. ההוראה ניתנה מטעם הנהלת העיר הזמנית, שהורכבה מאוקראינים ורוסים – אנטישמיים גדולים, אנשי "המאה השחורה". תוכן ההוראה הזאת הביא לידיעת תושבי העיר, כי כל היהודים, אנשים ונשים בגיל משש-עשרה עד שישים שנה, נדרשים להתייצב לעבודה. על אי-התייצבות צפוי היה עונש חמור על פי תקנות המלחמה הקיימות. כממונים על ביצוע הוראה זאת הוסמכה המיליציה האוקראינית, שהקומה במהירות רבה למטרה זאת ושבהרכבה נימנו הפורעים הידועים לשמצה בשנאתם המפעפעת ליהודים ובצימאונם לדמם ולרכושם.

הנקל לשער את מצב הרוח המדכא והבהלה, שהשתררו בקרב היהודים באוסטראה בעקבות ההוראה מבשרת הרעות. וזאת לדעת, כי מאז בוא הגרמנים לשלטון בעיר נפל פחד-מוות על היהודים בכלל ויראו להיראות פניהם ברחוב. מה גדלה על-כן מבוכתם, בהיצטוו להתכנס במקום ריכוז, הטיל אימה ופחד, אך עיקר הסבל התחיל, כאשר אנשי המיליציה האוקראינית הששים אלי "פעולה" הראו להם את נחת ידם, בהובילם אותם תוך מכות וזלזולים, לעג וקלס לעבודה המיועדת.

מה היה טיבה של עבודה זו?

ראשית חייבים היו לנקות את העיר מהגוויית. זאת לדעת, כי מי שלא ראה גוויית אלו בעיניו אין לו מושג כלל זוועות-מלחמה מהן. גוויית שרופות, מפוחמות, מרוסקות וכו', במצבים האיומים ביותר שאין הדעת סובלתם ושכלל לא היה להם עוד צלם בן-אדם. או למשל להוציא מטנקים שרופים חיילים שרופים, שאינם אלא גושים מחרידים של אברי גוף ומוח, שברי נשק ותחמושת מעורבים יחד.

סוג שני של עבודה היה רחיצת מכוניות צבאיות. אך לא בעצם הרחיצה היה הקושי, הסבל העיקרי היה נעוץ בתופעות הלוואי, כמו הלגלוג השטני וההתעללות ביהודים והחפץ לבזותם ולהשפילם עד דכא. כמה איום מבשר רע השתמע מדברי הבלע הזדוניים: "אתם, היהודים, רציתם במלחמה – והרי לכם מלחמה!..." וכמה מזעזעת הייתה התמונה של יהודי זקן – רבי או חסיד לבוש קפוט ארוכה – שרוע על הארץ ורוחץ בידיים בלתי זריזות ורועדות את האוטו תחת איומיו הבלתי פוסקים של הנהג הגרמני, וכאשר הזקן האומלל לא הפיק רצון מהנהג,

בא לעזרתו גרמני אחר, שהראה לו כיצד ראוי להתנהג ביהודים. הוא היכה את הזקן מכות רצח עד שהקרבת נפל מתעלף מעוצמת הכאב. אז זרק עליו מים מצינור האוטו להשיב רוחו, כדי להוסיף ולהכותו וחוזר חלילה עד כלות הנפש... מחזות-זוועה כאלה, ועוד גרועים מאלה, היו מנת חלקם של עובדי הכפייה היהודיים יום-יום. יש ואי אלה גרמנים – מעטים מאוד היו, אך למען האמת יצוינו – לא היו רוצחים מטבעם והתייחסו ליהודים העובדים בצורה אנושית פחות או יותר, ולעיתים אף העניקו להם מעט אוכל.

פרשה בפני עצמה הייתה עבודת הנשים, שמתפקידן היה לרחוץ רצפות ולהכשיר חדרים המיועדים למשרדים. הן זכו לטיפול מיוחד מידיהם של השוטרים האוקראיניים, שהתנקמו בהן באופן האכזרי ביותר, בתקווה למצוא חן בעיני אדוניהם הגרמניים. לבעוט בבטנה של אישה עד להתעלפות היה שעשועם כל היום, ובאכזריות בהמית אילצו אותן לפשוט את לבניהן ולרחוץ בהן את הרצפות.

ומי ימנה את כל מיני הפורענויות שעל היהודים היה לעמוד בהן בעת העבודה. קצין גרמני אחד העלה בדמיונו המטורף תעלול חולני כזה: הוא הטיל על עורך דין יהודי לצוד אלף זבובים, למעכם באצבעותיו ולאוכלם. לחינם בכה והתחנן לפניו היהודי, שאין בכוחו לעשות כמצוותו, שכן מעודו לא פגע ביצור חי ומכל-שכן שאין באפשרותו לאוכלם מחמת גועל. הקצין נתמלא חמה, שלף את אקדחו ובאיימו עליו לרוצחו נפש שאלו: מי הוציא להורג בכלא לבוב 10,000 אוקראינים בתליה, הלא אתה?!... מי יודע במה היה נגמר התעלול הזה אלמלא התערבותו של גרמני אחר, ששחרר את העורך דין מצרתו.

כהנה וכהנה מחזות-תופת אפשר היה לראות בשעות עבודתה כפייה, שיהודי אוסטראה עונו בה משמש עד שמש. בעצם הפיקו הגרמנים מעבודה זאת תועלת אך מעטה, שכן לא התכוונו כלל לתועלת כלשהי, אך התעללות בלתי אנושית ושפיכות דמים היו בה לרוב, כי זה היה עיקר מטרתם ומחוז חפצם. וכך הכירו לדעת יהודי אוסטראה איזו צרה ומצוקה זימן להם הגורל בימי החירום הראשונים של שלטונם הפושע של הרוצחים הגרמניים, אך מה חיוורים היו ימים אלה לעומת הסבל ועינויי המוות, שחיכו להם בימים לאחר מכן, עת החיים נכנסו למסלול "נורמאלי"...

זיכרון א'
יום שני, י"א במנחם-אב תש"א
4 באוגוסט 1941
ביער העיר החדשה. בערך 3,000 נפש

נובוקר אייב, 13 בנובמבר 1942

וכך חיו יהודי אוסטראה חיי עבדים, כשהגורל האמיתי הצפוי להם לא חדר, או השתדלו שלא יחדור, להכרתם למרות השמועות והלחישות שהגיעו. החפץ לחיות גבר על הכל ועל אף הכל, גם נטע תקווה בלב ונתן כוח לשאת בסבלות המציאות המרה, אולי יעבור זעם. כל היום עונו תחת יד הנוגש בעבודת הכפייה הארורה, וכאשר פנה היום ובא הלילה, התכנסו בהסתר, חיזקו איש ידי רעהו והתנחמו בליבם, שבהתאפקות על-אנושית ובהימנעות ממעשים, העלולים לקרב את הקץ, יזכו עוד לראות ביצועה ובקרבות מעטים ככל האפשר. בהלכי-רוח כאלה חלפו עבור 3 שבועות עד... זה היה ביום שני, י"א במנחם-אב תש"א (4 באוגוסט 1941).

תשעה-באב חל להיות בשנה זאת בשבת והצום נדחה ליום ראשון. אמירת ה"קנות" והצום בשנה זאת היו ניכרים ביותר וכלליים. כל יהודי אוסטראה, דתיים כחופשיים, זקנים וצעירים, נתקפו בהרגשה רליגיוזית עמוקה, אין זאת אלא שבתנאי-חיים בלתי אנושיים ביקשו מפלט לעצמם בחיק האל-אנושי. יותר מאשר במשך כל החיים ירדו היהודים לעומקה של מגילת "איכה ישבה" ומבשרם הדואב הזו את משמעותה הטראגית. באווירת "תשעה-באב" יורדת חדרי לב ובמצבי רוח מהלכי אימים עבר יום ראשון זה. לביש מזלם היו זה יום בטל מעבודה וחופש מלא ניתן להרהורי נכאים, וברדת הלילה נצמדו לכר הגואל ושפכו אל חיקו את מר ליבם. אך איש מהיהודים האומללים האלה לא דימה בנפשו, כי לרבים מהם היה זה היום הראשון האחרון בחייהם...

בשעה ארבע לפנות בוקר של יום קיץ בהיר הקיצו בבהלת מביעותי הלילה לקול יריות שנשמעו מכיוונים שונים. האנשים נחפזו ממיטותיהם להציץ מבעד לחרכי התריסים המוגפים, והנה חיילי 0.0. במדיהם הצבעוניים המיוחדים מתרוצצים ברחובות העיר, מי ברגל, מי באופנועים ומי במכוניות, וכולם במלוא הגורם. הרעיון הראשון, שעלה במחשבתם של האנשים, שאולי חזרה החזית למקום ואולי הגרמנים נסוגים מהעיר, אך לא עבר זמן מועט ונתברר מה שנעשה בחוץ. החיילים התפרצו לבתי היהודים בצעקות "לוס" והתחילו לגרש החוצה מקטן ועד גדול, מאיש ועד אישה, מזקן ועד טף. הם לא נתנו שהות להתלבש, רק גירשו בכוח וצעקו: "לוס!" "לוס!"...

הרחובות נתמלאו במהירות יהודים מבוהלים, חצי לבושים ואחוזי שינה, נשמעו בכיים של ילדים נפחדים ואנחותיהם של זקנים וחולים, שנסחבו בכוח מהבתים. פה ושם הובאו יהודים מוכים ופצועים, שזקן השיבה שלהם נצבע בצבע אדום בדמם של עצמם. האמן המוכשר ביותר לא יהיה לאל ידו "ליצור" בדמיונו הנועז מסכות-זוועה כמראה המון היהודים המוכים

והפצועים. מדי ראות אנשי ס.ו. הפרועים יהודי בעל זקן ופיאות, התנפלו עליו ככלבי-דמים ובהמיית פראים – "איין טיפישער יודע!" היו מוכנים לקורעו לגזרים...

מזעזע עד עמקי הנפש היה המחזה המחריד כיצד השליכו כנצר נתעב מבתי החולים, את החולים היהודיים והיולדות, שלא היה באפשרותם ללכת ברגליהם, וכיצד הוציאו את הזקנים התשושים והנכים מ"מושב זקנים" והמטירו עליהם מכות רצח וכו'. בנסיבות כאלה וכיוצא באלו מחזות-זוועה הסתדר והלך מסע האימים של יהודי אוסטראה, שהועמדו בתורים גדולים לאורך המדרכות, כדי לא להפריע ל"סדר הטוב" של תחבורת ה"אריים", שהתכוננו לפעולה...

בצדי הדרכים התייצבו מחנות של אוקראינים, שהתכנסו מכל הסביבה לחזות במאורע בשמחה גלויה לאידם של היהודים – שכניהם, מכריהם, ידידיהם ואנשי חסדם מתמול שלשום. ואומנם באו על שכרם כפי שציפו, בהינתן להם החופש לשלוח ידם בביזה תמורת עזרתם הבוגדנית בהכאת יהודים ובהשפלתם.

הפקודה ניתנה והמסע זז לבסוף ממקומו. במרכז העיר הצטרף אליו טור שני של יהודים אומללים, שהגיעו מכיוון אחד, והכל התמזג למסע אחד ארוך רווי סבל וייסורים אין סוף, דם ודמעות אין גבול. כל יהדות אוסטראה נעה לעבר העיר החדשה תחת מטר של מכות וחיצי לעג. כאשר הגיע המסע לגשרים, השליכו הרוצחים נשים חולות ותשושות, שכשלו בלכתן, אל מי הנהר ויליה, שעם נפילתן מהגובה הרב התנפצו אל הסלעים וטבעו לעיני העוברים על הגשרים.

בגבולות העיר חיכו למסע שני טורים של פראי אדם אוקראיניים, שהיכו ללא רחם את היהודים העוברים ביניהם, ובהגיעם לסוף נתיב הייסורים שליד העיר, היו כמעט כולם פצועים ושותתי דם. ליד העיר קיבלו את פניהם אנשי ס.ו., שצילמו את המסע ומנו את הקרבנות. ראש כנופיית ס.ו. היה מלא התלהבות מהמפעל שהצליח ונתן פקודה לאנשיו "למיין" את היהודים: גברים לחוד ונשים לחוד, נשים עם ילדים שוב לחוד וכן זקנים, חולים ובלתי מסוגלים לעבודה לחוד. מארבעת המחנות נוצר מרובע אחד גדול ומדויק.

בהגיעם למקום "המיועד" היה כבר היום גדול. הגברים היו בלי כובעים, שהופלו מראשיהם מחמת המכות. גם הנשים היו ללא כיסוי לראשן, ובמצב הזה נאלצו לעמוד על רגליהם באפיסת כוחות לאחר ייסורי הדרך תחת השמש הלוהטת. חולים כלתם נפשם למעט מים, ילדים מיררו בבכי, וממרחק לא רב נראה מחנה של 150 אוקראינים מקומיים, שעמדו נשענים על האתים שבידיהם וחיכו...

בשעה זו "ישבו" בהתייעצות במפקדה הצבאית ראש ה-ס.ו., המפקד הצבאי וחברי מועצת העיר ונשאו ונתנו בדבר אופן ביצוע ההשמדה וממדיה. וכדי לא להוציא את זמנם לבטלה בציפיות הממושכות, המציאו להם הרוצחים במקום מעשי תעתועים שונים, הם הוציאו מתוך המחנות הממויינים את רבני העיר, ביניהם הרבי מטריסק ובנו, ואליהם הוסיפו עוד כ-40 יהודים מנכבדי העיר אל מרכז המגרש והתחילו להתעלל בהם באכזריות איומה. אחד מה-ס.ו., שידע לדבר פולנית, פנה אל הרבי הזקן: "נו, כהן גדול, ברך נא את עמך הנתון בסכנה גדולה..." הרבי לא השיב דבר והוסיף לעמוד בשלווה, כאילו לא ראה ולא שמע דבר. אז פנה אליו ה-ס.ו. בשנית: "נו, זקן, שירה נא לנו ורקוד לפנינו!"... והרבי פתח, תחילה בקול דממה דקה ולאט-לאט בקול רם יותר, בניגון חסידי חודר כליות ולב, שהמצוקה הנפשית וצרות הרבים, הדביקות וההתעלות שימשו בו בערבוביה, וכל זאת בליווי ריקוד חסידי ברגליו הכושלות. מי שלא ראה הבעת עיניו של הרבי, שריחפו בשעת מעשה לא בעולם הזה, לא ראה מחזה עילאי מעולם, וכך רקד ושר הזקן המעונה עד הסוף...

קהל היהודים מסביב צפו בדומיית-מוות לנעשה לנגד עיניהם ולא ידעו במה יסתיים מחזה הדמים הזה. והנה הגיעו למקום ראש ה-ס.ו. ומפקד הצבא, סקרו את שורות היהודים הממויינים למחנותיהם, שאלו לטיבם של בעלי המקצוע למיניהם, שלחו מבטם לעבר מחנה החולים והתשושים. משנוכח ראש ה-ס.ו. לדעת, כי מחנה הזקנים והחולים קטן מדי, עלתה

ערמה שטנית בראשו וניגש למחנה של בעלי המקצוע והודיע, שאם נמצאים ביניהם חולים הריהם רשאים לצאת מן השורות.

היהודים המיואשים נלכדו בפח שטמן לרגליהם, ורבים מיהרו לצאת ולהצטרף למחנה החולים. עם זאת פנה למפקד הצבא בנעימה של טרזניה: "האם ביהודים העצלים האלה יש בדעתך לבנות את אוסטראה?!"... וברומזו אל מחנה החולים נפלה ההברה – טור המוות!... משנוכחו האומללים לדעת, כי סובבם בכחש וניסו להימלט מטור החולים, כבר איחרו המועד, הדרך בחזרה הייתה חסומה לפנייהם.

לאחר הפרדת הטור שגורלו נחרץ, באה הפקודה לשלח העירה את הנשים עם הילדים ואת המוכשרים לעבודה. הפרידה קורעת הלבבות בין בעלים מנשותיהם ובין הורים מבניהם אין לתאר במילים. עד מהרה הסתדר טור המוחזרים, שנקרעו בכוח ברוטאלי מזרועות יקיריהם הלקוחים למוות, והמסע יצא העירה בליווי משמר כבד.

השעה הייתה 7 לפנות ערב, כאשר מחנה היהודים השכולים יצא למסעו השני ביום הרבה אסונות זה. איש מהמוחזרים לא ידע בדיוק לאן פני המסע מועדות. חשבנו שמוליכים אותנו למחנה ריכוז, אך לאחר כל הזוועות הנוראות שעברו עלינו במשך היום, עייפה נפשנו למות והיינו אדישים לגמרי לכל העלול לקרות עוד.

בהתקרבנו אל העיר, הוגד לנו, מפני הג'נדרמים-המלווים, שאין לנו עוד מה לחשוש וכי מביאים אותנו הביתה, וכך היה. כאשר שוחררנו ללכת לבתינו, חזרה אלינו הכרתנו במלוא בהירותה האכזרית לדעת מה צפוי לכל היקרים והנאהבים, שנשארו בגיא ההריגה לגורלם המר. אולם חושינו, שנתקו מעוצמת המכה ומההלם הנפשי, נתפכחו מאוחר מדי, שכן באותה שעה – כפי שמסרו הבודדים שחזרו משדה הקטל – השתוללה שם וקנליית-הדמים, שאין דומה לה בתולדות האנושות, עת בוצעה באכזריות של חיות טרף רציחתם של כ-3,000 יהודי אוסטראה – זקנים, חולים וחלשים, אנשים, נשים וטף, שהניחו אחריהם עיר של יתומים ואלמנות אומללות.

ואלה פרטי ביצוע הרצח הנפשע, כפי שנמסרו על ידי עדי ראיה:

לאחר שילוח המוכשרים לעבודה בחזרה העירה, ניתנה הפקודה לאיכרים האוקראיניים, שקיבלו על עצמם את תפקיד הקברנים. לאחר שאלה כרו בור ראשון של כ-100 מטר אורך, ו-2 מטר עומק, ניגשו רוצחי 0.0. לעשות מלאכתם: אין באפשרותו של ילוד אישה למצות את העומק התהומי, ואין בכוחה של שפת אנוש למסור תיאור כלשהו של מחזות התופת מקפיאי הדם וקורעי הלבבות, שנתרחשו בין הקרבנות האומללים.

הראשונים בתור היו הגברים. חיילי 0.0. שהיו מצוידים במקלות ארוכים, הכפופים בקצה כמידת צוואר איש, תפשו כעורפי כלבים את קורבנותיהם בצוואר וסחבום בתנועה גסה ואכזרית אל הבור.

משהובאו 20 איש נצטוו להתפשט והועמדו על פי הבור כשפניהם אל קברם. במרחק לא קטן מאחוריהם עמדה כיתת חיילים, שירו בגבם במכונות ירייה או מרובים אוטומטיים שבידיהם כך, שהקרבנות נפלו פצועים ישר לתוך הבור.

מייד מיהרו "הקברנים" עם האתים וכיסום בחיפזון בשכבת אפר דקה כשעודם חיים. בינתיים הובאה קבוצה שנייה של 20 איש, שנורו ונקברו על פני השכבה הראשונה, וכך נמשך הרצח בלי הפסק ובמהירות רבה. השוטרים האוקראיניים לא עמדו אף הם בחיבוק ידיים והתרועעו כמלאכי חבלה במחנה הנשפטים למוות, קרעו בגסות ברוטאלית את הבגדים מעל קרבנותיהם, שדדו ובזזו כל דבר ערך שעוד נמצא אליהם, בעיניים של זאבי-טרף רעבים תרו אחרי הקרבנות, שהסתתרו לשעה קלה בשורות האחוריות, כדי לא לראות את הצפוי להם או, כדי לחטוף בזרועותיהם את יקיריהם ולהיפרד מהם לעולם, בעלים מנשיהם והורים מבניהם. על חטאם זה של הקרבנות היהודיים, שחשקה נפשם בחיי רגע, קינאו חלאת האדם המוז'יקית את קנאתם של כנופיית המרצחים הגרמניים הנתעבים, ובחימה שפוכה הוציאו אל השורה הקדמית להישלח ראשונים לבור. עד שהבור הראשון נתמלא שכבות-שכבות עד למעלה, כבר היה מוכן הבור השני במקביל לו ואחריו השלישי, והרצח נמשך ללא הפסק ובמהירות, כאילו חששו חיות הטרף, שמישהו יוציא טרפם מפיהם...

לעומת שפלותם התהומית של מפלצות-אדם, שליבם הערל לא נקפם לבצע מעשי רצח ושוד, עינוי—נפש והתעללות אכזרית, שהשטן טרם ברא כדוגמתם, יש להעלות על נס תופעות של הוד גבורה עילאית, טהרת הנפש וקידוש השם מצד הקרבנות המעונים.

הנה אם רחמנייה – "א יידישע מאמע" – שהתחננה לפני התליין, שיעשה עמה חסד וירשה לה להביא במו ידה את בנה החולה אל הבור, מאחר והוא אחרי דלקת ריאות ואין כוח ברגליו ללכת. מבוקשה ניתן לה, והאם העלתה את בנה אל העקדה בידיה הענוגות ובעצמה התייצבה במרחק של 50 מטר לראות ברצח בנה. לאחר שהתנחמה בלבה, שחסכה מבנה את העינוי להיסחב אל הבור בידי הנתעבות של הרוצח, חיכתה בשוויון נפש לתור שלה לרדת אל בור קברה.

נשי ישראל כשרות וחברות נאמנות לבעליהן, שליוו אותם בדרך החיים עד כה, בראותן את בעליהן מובלים למוות, מיהרו מרצון להצטרף אליהם בדרכם האחרונה לפני הגיע תורן. רק לאחר הפצרות נעתרו הרוצחים לבקשתן, ומה מאוד עילאי ומחריד עומקי הנפש היה לראות זוגות-זוגות הולכים שלובי זרוע, צועדים באון אל בור קברם, כשעיניהם נשואות אל-על ובמגע ידיהם מעבירים איש לרעותו רגשי אהבה נאמנה ועידוד ברגעיהם האחרונים. גם אמי, שהייתה מיועדת להישלח בחזרה העירה, הייתה בין המאושרות, שניתן לה לצעוד בצדו של אבי ולחלק עמו את גורלו – הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו...

תוך כדי מחזות אלה וכיוצא באלה, שמחזות התופת של דנטה נראים חיוורים לעומתם, נמשכה האקציה עד שעה 9 בערב, עת נשאר עדיין בשדה הקטל כ-500 אישה וכ-100 איש, שחיכו לגורלם. בשעה זו הגיע למקום ראש ה-0.0.0. ופקד לחסל את שארית הגברים, ואילו את הנשים להחזיר הביתה.

בין הנשים המשוחררות היו כאלה שכבר התפשטו וחיכו לירייה ואף כאלו שהוצאו מהבור. מי ירד ויגיע עד חקר נפש האדם להסביר את רגשותיהן של הבריות העלובות הללו, שלאחר שהשאירו בבור קבר את בעליהן, בניהן וכל היקר להן, שמחו שמחה בהמית להצלת נפשן ולשובתן "לביתן", שהאלמון והשכול ישרור בו... אכן, אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו. על כל פנים היו אלו השרידים החיים, שהביאו העירה את הידיעות המחרידות ופרטי ההרג הרב והכיליון.

לילה איום ירד על העיר אוסטראה. מכל הבתים השדודים בקעו יללות-יאווש של אלמנות ויתומים, קרובים וידידים, שספדו ל-3,000 קדושים, שגופיהם הזדככו בייסוריהם ונשמותיהם עלו ברכב אש השמימה. בלילה זה שוטטו בחוצות שוטרים אוקראיניים והיכו בקתות רוביהם על דלתות בתי היהודים המיומנים ודרשו בתוקף לחדול מבכי. בשעת צרה זו, כשהלב בער באש גיהנום צורבת, בכאב עצור ומחמת זעם, מנעו מהיהודים לשפוך כמים ליבם שעלה על גדותיו. למחרת אף פחדו להזכיר בקול את דבר המאורע האיום מחמת המציק.

בהשכמה הובילו רגלי אל "המגרש"... מקום שומם ועזוב, שהיו פזורים בו נעליים בודדות, חלקי לבוש שונים, טליתות ותפילין, תעודות ומכתבים שנפלו מכיסי הבגדים וכו'... במרחק מה נסתמנו 3 בורות נוראים, שלושה קברי-אחים, מכוסים בשכבה דקה של חול צהוב, שמתוכה בצבצו ונראו מטפחות ראש ושביסים של נשים, ידיים נפוחות ואברי גוף אחרים, שמתוך חיפזון לא כוסו כראוי. ואולי התנועעו הקרבנות בשכבות העליונות בעודם בחיים, והוציאו יד מאיימת, מתרה ושואלת קבל אלוהים ואנשים...

ומשפת הבורות מסביב התקלחו שלוליות דם, דמם הטהור של הקדושים, שלא נרגע ולא נקפא – קול דמי אחים הצועקים מן האדמה...

בשלושת קברי האחים הגדולים האלה נחו על משכבם 3,000 יהודים, עטרת ראשה של אוסטראה המפוארת – רבנים, כלי קודש, מורים, אינטליגנציה, זקנים ונשואי פנים, שמצאו את מותם הטראגי ליד היער של העיר החדשה ביום המר והנמהר של 4 באוגוסט 1941. ובזה בא לקיצו הפרק הראשון של פרשת ההשמדה של קהילה יהודית גדולה ומפוארת.

"דמי-שחיטה"

נובוקרטיב, יום שלישי, 17 בנובמבר 1942

בשורות איום מגיעות אלי, אחת נוראה מהשנייה, על מעשי רצח והרג רב, שניתכו על ראשיהם של היהודים במקומות שונים בסביבה. ביום ראשון 15 בנובמבר נתגלו 16 יהודים, שהסתתרו במחבוא ביער ליד הכפר נובוסטבצי, 6 קילומטר מכאן. היהודים האלה, שכפי המסתבר ברחו מרובנה, נתפשו במצב של אפיסת כוחות והושמדו.

שמועות כאלו מגיעות אלי יום-יום, הן אש אינה דועכת, אדרבה היא מתפשטת יותר ויותר ואין מכבה, ודם יהודי שנעשה הפקר נשפך כמים. בשורות אלו השפיעו על מצב רוחי העכור בלאו הכי השפעה הרסנית וכל מערכת עצבית היא על סף ההתמוטטות. מה טעם לסבול עוד עינוי גוף ונפש ללא נשוא, כאשר בלב מכרסם הייאוש המר, שבין כך ובין כך לא תוסיף עוד לחיות ולראות אור עולם. וחושך עלטה מכסה עליך מסביב במעטה עבה, שלא נראה בעדו כל ניצוץ של תקווה, והכל חסר סיכוי עד לטירוף הדעת...

אין זאת אלא השטן בעצמו זימן ליהודי אוסטראה מכה כזאת, שדווקא יומיים לפני "יום השני" העקוב מדם ותתפרסם הגזרה, שכל היהודים חייבים להחזיר לשלטונות תוך 3 ימים את כל רכושם בזהב ובכסף, באבנים יקרות ובמטבע חוץ וכו'. על כל דבר ערך מהסוגים הנזכרים, שיימצא ברשותו של יהודי לאחר המועד שנקבע צפוי עונש מוות. יום הטבח לא נחשב כסיבה מספקת לצרכי הוראה זאת ונשאר על-כן רק יום אחד שלמחרתו לביצוע ההוראה. אהה! מה מאוד התאכזר הגורל ליהודי אוסטראה, שלמחרת האסון הגדול, כאשר הדמעות טרם נתייבשו מעיניים הנפוחות מרוב בכי, בשעה שוועדה סניטארית עדיין עבדה בכיסוי קברי-האחים בחול וסיד לאחר שדמם של הנטבחים החפים מפשע עדיין רתח ומיאן להירגע, אלא בצבץ ועלה מהבורות כמזכרת עוון לעיני העולם – ודווקא ביום זה חל מועד ביצוע הגזרה, לשלם דמי שחיטה בעד השמדת קדושיהם היקרים: הוריהם, נשיהם, בניהם ובנותיהם.

מי יוכל לתת ביטוי כלשהו לרגשותיו של לב יהודי קרוע ומורתח, בהתייצב שני תורים ארוכים של יהודים – בייחוד נשים, שכן הגברים היו מועבדים בשעה זו בעבודת כפייה – ובידיהם סלים ושקים, מוכנים למסור את רכושם כדמי שחיטה על האסון מיום אתמול, עת הנשים היו לאלמנות והבנים ליתומים.

בצדי התורים, שלפני המפקדה הגרמנית ברחוב הראשי, עמדו התליינים מאתמול ושמרו על "הסדר הטוב", שחלילה לא ידחפו ולא ידחקו אחד את השני. עוברים ושבים מבין האוכלוסייה הנוצרית נעצרו לרגע להתבונן בנעשה, משכו בכתפיהם והמשיכו בדרכם. קשה לומר מה חשבו הללו בליבם בשעה זו ביחס ליהודים. קשה שבעתיים לגבש דעה כלשהי על הלכי הרוח והמחשבה של היהודים עצמם בשעה זו. על כל פנים מוטב היה להניח, שבכל סל יימצא נשק או כלי חבלה כלשהו, שבו יתנפלו על הרוצחים הנפשעים, כדי לנקום נקמת הדם השפוף מאתמול. ואף כי הסיכויים להצליח היו מעטים, הרי עצם האקט של "תמות נפשי עם פלישתים" היה בו משום מצוות גאולת-הדם ומשום הצלת הכבוד היהודי והאנושי בעיני עצמם ובעיני הזרים, ואולי גם הרוצחים עצמם היו לומדים את הלקח, שדם יהודי איננו הפקר והיו מחשבים דרכם לעתיד!...

אך כמובן, שדבר כזה לא נעשה, ואולי אינו אלא פרי מחשבה חולנית של חיה פצועה, החורקת שן בחוסר אונים, בראותה עצמה נלכדת בפח שאין מוצא ממנו... בינתיים התקדמו המועמדים בתור ומסרו את כל אשר להם, ממש "רצחת וגם ירשת". בין הדברים הנמסרים – אוצרות משפחתיים יקרים, שעברו בירושה מדור לדור, חפצי חן, שיותר משהיה בהם ערך ממשי, הצטיינו בחשיבותם שברגש. אוסטראה של הימים ההם הייתה, כידוע, בבחינת "נגידה" שירדה מנכסיה ולא נתברכה בתכשיטים מודרניים, אך לעומת זאת לא תסולא בפז חשיבותם התרבותית כחוליה מקשרת בשרשרת היוחסין של חיים יהודיים במקום הזה מדורי דורות. הפרידה מחפצי-בית אלה הנחיתה על-כן על ליבם הפצוע של יהודי אוסטראה מכה אנושה נוספת, שראה בה ניתוק אכזרי מעל החיים.

מפקד 0.0.0 ד"ר סער – בעתיד הקומיסר למחוז רובנה, שעל מצפונו האפל רובצת האחריות להשמדתם של למעלה מ-20 אלף יהודי רובנה – היה הממונה על השוד והגזל באוסטראה. ד"ר לפילוסופיה זה ועמו עוד 4 רוצחים מגזע החיות הבלונדיות, מיששו באצבעותיהם המגואלות בדם יהודי כל חפץ וחפץ, וכ"מבינים" באומנות ובתרבות העריכו את השתייכותו ההיסטורית. אוי לעיניים שראו נשי ישראל בצרתן, בהתקדמן בתור אל השולחן ובהניחן בידיים רועדות ובלב רוטט על מזבח-השדים את פמוטי השבת, בוודאי ירושה מאמא וסבתא, ששפכו לתוכם דמעות זכות מעיניהן הכשרות. והנה גביעי-כסף וזהב מפותחים פיתוחי חותם לקידוש ולהבדלה, שהיו עדים לקדושת שבת ולשמחת חג בחיק משפחות יהודיות יקרות, נזרקים עתה בגסות ברוטאלית לתוך ארגזי השודדים לאור היום. והנה הם מזינים את עיניהם הטמאות בשרשרת-נישואין ארוכה ומוסיפים בשעת מעשה צחוק של לעג וקלס מפייהם המתועב....

שרשרת-זהב, חפץ יהודי כשר ויקר! אלמלא ניתנה לך הרשות לדבר, היית יודעת לספר באוזני הרשעים הארורים האלה ממאורעות החיים, שעברו על יהודי אוסטראה בעתות ששון ויגון. כיצד קמו עליהם בכל דור ודור צוררים מבני המן ועמלק, שביקשו לכלותם ולהשמידם, אך שופט כל הארץ השיב את מחשבתם הרעה על ראשם, ואחרי כל הפורענויות והגזירות הרעות יצאו היהודים מחוזקים שבעתיים ואף ראו במפלת אויביהם... והנה מתגלגל על השולחן מבושש ונזוף ה"בשמים-ביקסל" היהודי, שהשודדים מתבוננים בו בתמיהה רבה בלי לדעת מה טיבו של חפץ זה, שאף הוא יודע לספר על מוצאי-שבתות יקרים, על סעודות מלווה-מלכה קדושות, שבהן סופר על הבעש"ט הקדוש ועל צדיקים גדולים, על נסים מופלאים שנעשו לאבותינו בימים ההם ועל אלה העתידיים להיעשות לבניהם בעתיד, שדוד מלך ישראל חי וקיים!... והנה "קערה" לסדר ליל פסח ניבטת מירכתי השולחן ועליה כתובות ממערכת ה"סדר". כמה סדרים יפים ראתה קערה זאת, שבהם סיפרו יהודים מסובין כדרך בני-חורין ביציאת מצרים, ב"מכות מצרים", שירדו על ראשם של רודפיהם ונוגשיהם בדם ואש ותמרות עשן, אומנם בעוונותינו הרבים מונחת לה הקערה בשעה זאת ברוב בושה וסופה לנפול אל ארגז השלל, אך משם ירעים קולה מסוף העולם ועד סופו:

יהודים יקרים! אל תיפול רוחכם בקרבכם, וסוף הישועה לבוא! כבר היו דברים כאלה לפנינו, עמים ומושלים עריצים נפלו ולא יספו קום, אולם עם ישראל חי! בכור ייסורים זה תזדככו ותיטהרו, ואם היו חטאיכם כשני כשלג ילבינו ואם אדמו כתולע בצמר יהיו וסופכם לראות בנחמה, ואף-על-פי שתתמהמה בכל זאת חכו לה בכל יום ובכל רגע שתבוא!....

כך יהגה ויספר כל חפץ וחפץ לו רק ניתנה הרשות לאוזן להקשיב ולהבין. ובינתיים הגיעו כלי הקודש מבתי הכנסת, מבתי המדרשות ומהקלויזים, שאף הם לא נוקו מהגזרה. אדרבה, "בכל צרתם לו צר" – "כביכול" בעצמו חילק עם יהודי אוסטראה את גורלם המר, וכמוהם שילם את חלקו ב"דמי שחיטה" על רצח בניו הרבנים והדיינים, הרביים והשוחרטים, החזנים והשמשנים, הלמדנים ואלפי היהודים הכשרים ויראי השמיים, העסקנים בצרכי ציבור, הסוהרים שמשאם-ומתנם באמונה ופועלי הצדק המתפרנסים מיגיע כפם...

התליינים נזדעזעו לא מעט למראה ה"כתרים" המפוארים והעתיקים של ספרי התורה מבית הכנסת הגדול, שהוד קדומים וקדושה קרן מהם. הם לטשו עיני שוודים גדולות למראה העושר העילאי, שלא הכירו את טיבו ושהעריכוהו כ"עתיקות". אך לב האבן הערל שלהם נע ממקומו בפרד נעלם בשעה שהשליכו לארגז את הכתרים, שהשמיעו בפעמוני הזהב שלהם צליל מעודן שלא מעולם זה ואשר בישר להם בשורות רעות, שלא יינקו מעון חילול-הקודש ושסופם מפלה ואבדון... מהרהורי ליבם החוטא בקעו קולות תוכחה קשה ומארה, שאלה הם הכתרים, שעטרו את ראשיהם של מלכי ישראל קדומים, וכתר ישועות כזה חבש לראשו דוד מלך ישראל, אשר בידיים חרוצות הביס את גלית העריץ על אשר חירף מערכות ישראל. כתר זה אף ניבא להם נבואות שחורות: מה לכם רוצחי עמי ונוגשיו מתפארים בניצחון שווא, עוד תזרח שמשו של העם היהודי, ואתם הרוצחים והשוודים, לא תימלטו עוד מהעונש המחכה לכם ותהיו לחרפת העמים ולדראון עולם!...

וכך נמשכה מסירת החפצים היהודיים ללא הפסק עד שנתמלאו מהם 6 ארגזים גדולים, שהוכנו מראש למטרה זאת מטר וחצי מעוקב כל אחד. חוץ ממה שגנבו הגנבים מבני "הגזע העליון", מאחר שהביקורת הייתה חלשה מאוד. למרבה האירוניה, ואולי למען הסדר הגרמני הטוב של שוד מתוכנן לאחר הרצח המתוכנן, נתנו לכל אחד "אישור" על קבלת כך וכך חפצים מבלי לפרט מהותם. ככלות מלאכת השוד, הגיע אוטו משא גדול והטעינו עליו את 6 הארגזים של החפצים היהודיים והדתיים... ובמגרש נשארו 3 קברים גדולים ואילמים של קדושי אוסטראה, זה מול זה וסמוכים זה לזה – רצחו וגם ירשו!... לאחר זמן נודע, שאוסטראה מסרה באופן יחסי הרבה יותר מערים אחרות.

הטבח השני "השקט" "צווייטער מאנטיק"

זיכרון ב'
יום שני, ט' באלול תש"א
1 בספטמבר 1941
בחורשת ניטישין למעלה מ-2,500 נפש

נובוקריאב, 18 נובמבר 1942

אחרי האסון הגדול הראשון, שבו נלקח מיטב הנפש והרכוש של יהודי אוסטראה, באו ימי עינוי ודיכוי, סבל וצרות, אשר בפגיעתם הקשה השכיחו את הראשונים. בוקר-בוקר עם שחר נאלצו היהודים השכולים להופיע לפני בניין המפקדה הצבאית, להתייצב בטורים לפי מקצועותיהם ולחכות לצאתו של המפקד. הוא סקר בעינו הרצחניות את מחנה העבדים, הביא במניין את מספר הראשים וחילקם למשלוח לעבודה קשה. בעצם לא העבודה הקשה עניינה אותם, שכן לפי טיבה וחוסר חיוניותה הבינו, שאף המעבידים אין להם עניין רב בה. השאלה הגדולה, שהעיקה על ליבם כאבן מעמסה והדריכה את מנוחתם ביום ובלילה ושלא מצאו די אומץ להעלותה בגלוי מעומק הכרתם הנכאה הייתה: מה מסתתר מאחורי העבודה הזאת, שלא הייתה אלא הסוואה לגורל הנעלם, הצפוי להם ולמתי!... על כל פנים הכל הרגישו, שעלה המוות בחלונם.

בתנאים איומים אלה של חיים בצל המוות לא חסרו שוגים בהזיות, אנשים בעלי אופי חלש, שהתנהמו בתקוות שווא חסרות שחר, כדי להשתיק את חרדתם הפנימית. הם "רצו" להאמין,

כי הנעדרים מה"אקציה" הראשונה נשלחו לעבודה; או שחלה כאן טעות מצערת, בראותם את אוסטראה כעיר סובייטית ובגלל זה עשו חשבון דמים ביהודיה וכו'.

בימים קשים אלה, במלואת "שלושים" לקרבנות הטבח הראשון, **בא עליהם כחתף הטבח השני "השקט"**, ש"מלאך המוות" הנאצי העלימו בעורמת נחשים כל אותם הימים מעיני קרבנותיו בצל כתפיו השחורות. ואומנם למרות העובדה, שהתושבים הנוצריים, שבאו במגע עם חיילי המפקדה הצבאית, התלחשו ביניהם ואף הביאו לידיעתם של היהודים, שעוד "מאנטיק" שני נמצא בשלב הכנה ועומד להתרחש בקרוב, ובלי שים לב לשיחתם של החיילים עצמם, שלא העלימו כלל את דבר הפעולה השנייה המתקרבת - למרות כל זאת נשאר יהודי אוסטראה אדישים, "לא רצו" להאמין בשמועות והעדיפו לסמוך על דבריהם של אנשי "השכבות העליונות", שהצליחו להרדימים בהבטחות שווא, שלא יאונה להם עוד כל רע.

יום גשום ועכור, כאילו השמים זלגו דמעות ביום המר והנמהר של ה-1 בספטמבר 1941, בשעה 6 בבוקר, עת יהודי אוסטראה התכוננו להתייצב לעבודת הכפייה כמשפטם יום-יום, והנה נתגלו חיילי ס.א. (מחלקה מיוחדת), לבושים במעילי גשם של גומי ובכובעי פלדה לראשם, משוטטים שלא כרגיל ובאופן המעורר חשד ברחובות העיר. בעקבותיהם הלכו אנשי המיליציה האוקראינית, שנכנסו לבתים ושולחו את כל היהודים, פרט לנשים עם ילדים, לצאת לעבודה במנסרה ("טארטאק") של זוסמן, הכל התנהל בשקט, ללא צעקות, יריות או מכות, יתר על-כן, היהודים לא נלקחו בכוח ולא הובלו, אלא פשוט נקראו ללכת ל"טארטאק". והיהודים היו בעת ההיא חלשים בגופם ומדוכאים ברוחם במידה כזאת, שלא מצאו די כוח להרהר אחרי טיב ההוראה – אמרו ללכת, והלכו.

אף שוטטותם הבלתי רגילה של חיילי ס.א. ברחובות העיר לא עוררה את תשומת ליבם, והלכו. איש מההולכים לא ניסה להתעכב במחשבתו, כיצד הורו לעיר שלמה לעבוד ב"טארטאק", וכי מה בעצם יעשו שם אנשים רבים כל כך. בקיצור, בלי לחשוב הרבה ובלי הקור חקור ודרוש זרמו בהמוניהם באדישות גמורה לעבר ה"טארטאק"...

רק בשעות המאוחרות עלה הספק במוחם, שכל ההליכה הזאת אינה כל כך כשורה, אך היה כבר מאוחר מדי. אחדים ניסו להימלט מתוך שורות ההולכים, אך לא עלה בידם. אנשי ס.א. שליוו אותם ושמרו עליהם מרחוק מבלי שירגישו בכך, התחילו לירות באוויר, כדי להפחידם ולאלצם לחזור. אך "הטיפול" בדרך כלל לא היה חמור ואכזרי כמקודם ולא היו קרבנות בשלב זה.

בהגיעם למקום נתברר, שאין זה כלל שטח ה"טארטאק", אלא מגרש סמוך בשטח בית הבורסקי של משפחת לייבל. חצר מרובעת גדולה מוקפת גדר גבוהה ומסביבה אנשי מיליציה רבים, שחזקה עליהם פקודת הגרמנים למנוע בריחה אפשרית של יהודים. במכלאה זאת נלכדו כ-3,000 יהודים, אנשים ונשים וכן נוער בגיל 15 עד 20 שנה, שנפלו בפח אשר הגרמנים הערמומיים טמנו לרגלם. שאר היהודים טרם הגיעו, או שעלה בידם להסתתר, מאחר ובהתאם ל"פעולה השקטה" נמנעו מחיפושים חמורים. משנוכח מפקד ס.א. לדעת שהיהודים חדלו מלבוא, מסר מודעה בדבר שילוחם למקום עבודה למשך 10 ימים. היהודים קיבלו גם הודעה זאת כמטבע טובה. העיקר שלא יוציאו אותם להורג. לטענתו של אחד היהודים, שהופתעו באופן פתאומי ולא הספיקו לקחת עמם צידה לדרך, השיב אחד החיילים תשובה "מרגיעה" רבת משמעות: "אל דאגה, אתם תקבלו במקום מזון כזה, שמימכם לא טעמתם כטעמו!"...

הדברים יצאו מפי החייל לפני היהודים חפו... אך למרבה הצער כבר היה מאוחר מדי, לאחר שנלכדו בפח לא הייתה עוד דרך חזרה. על המגרש החלה פעולת מיון לקבוצות ולקבוצות משנה: לפי גיל ומקצועות, רווקים או נשואים, לפי סדר הילדים וכו'. וכאשר הכל היו מסודרים לפי הסוגים, התחילו להגיע משאיות שחורות גדולות, משל היו עגלות של בית קברות... התחילו לדחוס אנשים לתוך המכוניות, 30 בכל מכונית, שהופקדו עליה חיילים חמושים

לשמור שכל באיה לא ישובו, ואם מישהו הביא רצון להיפרד מקרו ב משפחה, נאמר לו ברמז ברור למדי: "זה מיותר, שהרי הכל ייפגשו בתחנת הרכבת הקרובה!"... ולאחר שטור אחד של מכוניות נסע מהמגרש, לא עברו אלא כארבעים דקה, והן חזרו ונכנסו שנית לקלוט אנשים נוספים, וכן יצאו וחזרו בלי הפסק ותבעו: הב הב!...

המנהלים הנוצריים בעיר נוכחו לתימהונם לדעת, שהעובדים היהודיים לא הופיעו אותו יום לעבודה בבתי-החרושת במשפטם יום-יום. הם חקרו ודרשו בדבר, ולאחר שעמדו על המתרחש, התערבו אצל השלטונות הגרמניים וביקשו להשאיר את בעלי המקצוע והפועלים המוכשרים, שבלעדיהם ייאלצו לסגור את בתי-החרושת ובתי-המלאכה, העובדים למען המאמץ המלחמתי הגרמני. התערבותם נשאה פרי, אך מאוחר מדי, כי מרבית בעלי המקצוע כבר הוסעו בדרך האחרונה. בכל זאת שוחררו והוחזרו העירה מבין אלה שנשארו עוד במגרש כ-500 יהודים. אולם לאחר שילוח המאושרים לחופשי, נמשכה פעולת האקספורטציה כמקודם ואף בקצב מזורז יותר.

בשעה 2 אחר הצהריים עשה ראש ס. א. "חשבון הנפש", שהספיק לשלוח מכאן לתעודתם, ומצא להנחת דעתו שהמכסה הדרושה נתמלאה. אז הוא פקד על הפסקת הפעולה ושלח את הנשאים – כ-300 נשים וגברים באים בימים – לחזור הביתה.

בשובם העירה לא חזרה עדין לשרידים האומללים הכרתם לדעת גודל האסון החדש, שניתך על ראש יהדות אוסטראה. גם בראותם הבתים שהתרוקנו מיושביהם היהודיים, לא נתחווה להם האמת האיומה, שהגרמנים בערמת הנחשים שלהם הצליחו להעלימה מעיני היהודים עד הרגע האחרון ועד בכלל. הם הכינו אף ביצעו את הטבח השני "השקט" במידה רבה כזאת של זריזות ומרמה, עד שהיהודים המדוכאים מסרו עצמם לידיהם של הרוצחים בלי רעש ובלי פחד. יתרה מזאת, כל משחק הדמים הזה בוצע על ידי לא למעלה מ-25 חיילי ס. א. ובעזרתם של המיליציה העירונית.

למחרת היום התחילו היהודים אכולי הספק ללכת בעקבות המכוניות ולחקור ולדרוש מפי איכרים מהכפרים הסמוכים, מי ראה ומי שמע לאן הובלו היהודים לעבודה. לא כולם גילו רצון להגיד את האמת מחשש לביטחונם, מרביתם אף לא ידעו בדיוק לאן הובלו ומה נפל בגורלם, אך האיכרים, שהתגוררו לא הרחק מהיער שליד הכפר ניטישין, המרוחק שנים-עשר ק"מ מאוסטראה, סיפרו לתומם, שמשך כל יום אתמול שמעו קול יריות מהיער... אז נשלחו שליחים מיוחדים, איכרים זקנים, שאפשר היה להתייחס אליהם באמון מסוים, ובשובם סיפרו ונשבעו בחייהם ובאמונתם, שבלב היער ראו 2 בורות גדולים מכוסים, ושעוד ניכרו בהם עקבות מובהקים של הקרבנות, שנרצחו ושנטמנו בהם.

גם נוכח העדות המשועת הזאת לא הוסרו כליל חבלי אחיזת-העיניים מעיני היהודים, שהוסיפו להטות אוזן לשמיעות סרק ולנוסחאות שווא, שהופצו בעיר בדבר יהודים חיים ועובדים ושאר מסור דרישות-שלום. אנשים הוציאו הון, כדי לקבל ידיעה כלשהי ולשווא. הכל היה מבוסס על אשליה ושמועות, אך שום הוכחה של ממש בדבר יהודים חיים לא השיגו.

בעטיו של מעטה הסודיות, שאפף את הטבח השקט הזה, אי-אפשר היה לעמוד על המספר המדויק של הקרבנות, שנרצחו ונטמנו בקברות ניטישין, אך בעקבות המספרים העובדתיים של האוכלוסייה היהודית באוסטראה, לא חזרו באותו "יום שני" מר ונמהר למעלה מ-2,500 יהודים.

אסון מחריד, שלא נשמעה זעקת הנרצחים ולכן אף לא נספרו כראוי. בשקט ובחשבון רצחני קר השמידו הגרמנים בפעם השנייה עוד שליש מהאוכלוסייה היהודית של אוסטראה. שרדו לאנחות ולמעצבה קיבוץ קטן של נשים וילדים וכ-300 גברים מוכשרים לעבודה. "ל"שלושים" אחר קרבנות הטבח הראשון בוצע קציר הדמים של הטבח השני "השקט"...

"כל-נדרי" אחרון באוסטראה

יום חמישי, 19 בנובמבר 1942

היום מלאו ארבעה שבועות לשהותי בכפר. בצרה ובמצוקה לאין שיעור חלף יום אחר יום עד שהתקרבו והגיעו "הימים הנוראים". כדי לתאר את האיום והנורא המיוחד שב"ימים הנוראים" הללו אפשר היה למלא כרכים שלמים, אך מי יאזור כוח לעשות זאת בשעה שהפצעים הפתוחים דיין שותתים דם. אסתפק על-כן בציון ליל "כל-נדרי" בלבד.

את ראש השנה פטרו בלא כלום. כל אחד תחת שבת הנוגש ליד עבודתו הקשה. היה גם מישהו שהתפלל בחשאי בביתו ויצא ידי שמחת חג באמירת "שנה טובה". ככה חלפו בלתי ניכרים גם "עשרת ימי תשובה", שרק אלוקים יודע על מה בעצם נתחייבו היהודים לחזור בתשובה בשנה זאת, עד שהגיע היום של ערב יום הכיפורים.

מלבד הלב הנשבר מצרות ומסבל בכלל, הצטיין ערב יום כיפור זה ברוח נכאה מיוחדת, שהייתה נסוכה על כל העיר. לאותו יום נקבע מיסקר סוסים ועגלות מכל המחוז, והאיכרים מכל כפרי הסביבה זרמו אל המקום המיועד ומילאו את חלל העיר צהלת סוסים וטרטור עגלות שאין לשער, ונוכח רעש מחריש אוזניים מלמטה שולחו פתאום בשמי אוסטראה אווירונים רבים, שחגו בעצבנות על פני העיר, כאילו שמרו עליה מחמת אויב. עד מהרה נשמעו רעמי ננפץ של פצצות, שקולם הלך וחזק, הלך וקרר מרגע לרגע. מצב הרוח נעשה מתוח מאוד ובפחד נסתר החלו האיכרים לעזוב את המיסקר ולברוח מן העיר. השתררה בהלה כללית ואיש לא ידע מה בדיוק מתרחש. מששאלו אצל השלטונות המוסמכים, דחו אותם בקש: "שום דבר, רק מפוצצים ביצורים סובייטיים", אך איש לא קיבל תשובה זאת כמטבע טובה וכל אחד פירש לעצמו את מאורעות היום כרצונו. לבסוף נתברר, שלא רחוק מאוסטראה ביצעו צנחנים סובייטיים בשעה זו פעולות דיברסיה ניכרות.

במצב רוח כזה ירד על שארית יהודי אוסטראה היום של ערב יום כיפור, אך על אף הכל הלך בא כוח ה"יודנראט", מר זפראן אל המפקד המקומי ושיטח לפניו את בקשת היהודים לשחררם ליום המחרת מהעבודה לרגל היום הקדוש. המפקד לא השיב על כך תשובה ברורה, אלא הפליט כמתחמק: "עשו כרצונכם!..." היהודים נדהמו לשמע התשובה, אין זאת אלא שגורלנו כבר נחרץ ואין עוד כל משמעות להתנהגותנו ולמעשינו...

אך על אף הדיכאון הנפשי הכבד ולמרות סכנת הנפשות הכרוכה בדבר, הרי ברדת השמש של ערב יום כיפור על העיר, לא עלה על דעתו של איש לוותר על אמירת "כל-נדרי" בציבור. יהיה מה שיהיה וכל-נדרי הוא כל-נדרי, ואולי גם הכל-נדרי האחרון... יהודים רבים הביעו נכונות להעמיד את ביתם לרשות הציבור לשם עריכת התפילות. הנקל לשער את מידת מסירות הנפש, שהייתה כרוכה בעריכת מניין בבית יהודי, בשעה שגם האוכלוסייה הנוצרית הורשתה לערוך את תפילותיה בימי ראשון בלבד ובנוכחותם של נציגים רשמיים מטעם השלטונות הגרמניים.

גם אני יצאתי ממחבואי והלכתי לתפילת "כל-נדרי". המניין היה בבית קטן בסמטה נידחה. בין לבירינט של בתים הרוסים ברעש המלחמה, בחורבה כזאת, שדלתותיה וחלונותיה הפרוצים נסתמו בקרשים ושיירי השמשות בכלי מיטה – התכנסו בחשאי כ-3 מניינים יהודים ונשים אחדות מהבתים הסמוכים. בחוץ הופקד משמר, שעינו פקוחה הייתה לכל הצדדים, שחם ושלום לא יבוא מישהו במפתיע. וכאשר פנה היום הודלקו נרות, הגברים התעטפו בטליתות והחזן ב"קיטל", ונרעשים ונפחדים מאימת יום הדין ניגשו לתפילת כל-נדרי.

אך פתח החזן בלב קרוע ומורתח ובניגון של "ימים נוראים" הספוג עצבות של דורות:
"על דעת המקום ועל דעת הקהל"...

לא יכלו עוד הנשים להתאפק והתחילו לבכות חרש מלב שבור ורצוץ על עולמן שחשך בעדן ועל חורבן ביתן, אך פתאום היסו אותן השומרים, שנבהלו מפחד עלה נידף והזהירו: "שש!.. דומה שמישהו מתקרב!..." כאשר נרגעו מעט, שוב הסיחו דעתם מהסכנה האורבת בחוץ, ותוך כדי תפילה זכה שקעו לאט-לאט באכסטזה של קדושה עילאית, אף התחילו לעזור חזן ולפזם אחרי כנהוג תוך אמונה צרופה והתלהבות. מפרק לפרק הופסקה התפילה על ידי הזהרות מבחוץ, אך סוף-סוף סיימו את "כל-נדרי", את ה"יעלות" ושאר התפילות.

היש בכוחו של מישהו לתאר את רחשי לבו של כל אחד מאיתנו אחרי "כל-נדרי" כזה, שמאז היווסדה של תפילה זו בימי האינקוויזיציה בספרד, לא נאמרה בתנאים ובנסיבות איומים כאלה, אך יחד עם זאת בהתרוממות הנפש והתפשטות הגשמיות עד למדרגה העילאית של קידוש השם.

לילה זה היה מעמד היסטורי ומסירת מודעה נגדה-נא לכל העמים בדבר חפץ הקיום הטבוע בלבו של כל אחד מאיתנו כפרט ועל "נצח ישראל לא ישקר" ככלל. הנמצא עוד גוי אחד בארץ, ששעות ספורות אחרי עקידת המונים מבניו על מזבח השטן, יתכנס לערוך תפילה לאלוהיו?! רק אנחנו לבדנו אזרנו כוח להתעלות מעל גיא ההריגה, ונכח קברות-האחים השותתים דם לא נשברנו, אלא עמדו כגיבורים לפני קוננו ברינה ובתפילה ובהבעת תקווה בלתי מעורערת לעתיד טוב יותר, עת –

"וכל הרשעה כולה כעשן תכלה
כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ!..."

מועצת היהודים – "יודנראט"

יום חמישי, 19 בנובמבר 1942

מה קשה לעמוד על תפקידם של ה"יודנראטים" בכלל ולהתחקות אחרי שורשי הביקורת בעד ונגד, כן אין באפשרותי לחוות דעה אישית כלשהי על דרכי פעולתם של ה"יודנראטים" בערים אחרות. לעומת זאת עמדתי על ערישתו של ה"יודנראט" באוסטראה וראיתי את חבריו בפעולתם היומיומיות, ואני רואה חובה לעצמי להקדיש להם פרק מיוחד בזיכרונותי, ובמידת האפשר אשתדל להיות סוקר אובייקטיבי, כפי שראה אותם כל יהודי באוסטראה.

לאחר שהחיים באוסטראה נכנסו למסלולם "הנורמאלי" אחרי שתי השחיטות, הוקמה על פי הוראות השלטונות מועצת היהודים ("יודנראט"). בעצם, על פי איזה צנזוס, הכשרה או המלצה נבחרו חברי המועצה איש לא ידע, רק דבר אחד היה ברור לכל, כי הבחירה הייתה להם מקור לצרות וסבל לאין שיעור.

בתוקף תפקידם שכפו עליהם שלא בטובתם, היה עליהם לעמוד בלחץ קשה מצד השלטונות וכן לשמש מטרה לחיצי האיבה מצד היהודים. למטרת רשימתי אציין כאן רק את ה"יודנראט" האחרון, אשר שימש בכהונתו זאת תקופה ממושכת, שכן אלה שקדמו לו כיהנו תקופות קצרות בלבד וחוסלו יחד עם שאר היהודים שהובלו לטבח.

בעצם שימש ה"יודנראט" מכשיר-ביצוע בידי השלטונות הצבאיים והעירוניים, שלא רצו לטפל בפרט היהודי. בייחוד שימש ה"יודנראט" כתובת לצרכי הספקת מצרכים שונים, ולספק חייבים היו היהודים משרוך נעל ועד מעיל פרווה. כן היה אחראי לביצוע עבודות שונות בידי בעלי-מלאכה יהודיים, ואם עבודתו של חייט או סנדלר לא הפיקה רצונם של המזמינים מבחינת הטיב או המועד שנקבע – ולעיתים קרובות גם כאמתלא להתעללות – נלקחו חברי המועצה כבני ערובה, ואין צריך לומר מס גולגולת ומיני ארנונות וקונטריבוציות, שהיודנראט חייב היה לגבות מהיהודים ולהמציאם לשלטונות.

ואם מצבם של יהודי אוסטראה בכלל היה קשה, הרי מצבם של חברי היודנראט היה טראגי מאוד, שכן חייבים היו לראות את נוגשיהם העריצים פנים אל פנים ולסבול עלבונות והשפלות ללא נשוא. תוך כוונות זדוניות להשפילם עד לעפר, קבעו להם הגרמנים את ראיונותיהם רק בחוץ, כשנציג היהודים עמד לפני הגרמני וכובעו בידו כעבד לפני אדוניו, או כשהוא רץ לפני מרכבתו, ובדרך זו נתקבלו הפקודות ונמסרו הדו"חות בעניינים יהודיים. אך למרות כל זאת - וזה ייאמר לשבחם ולתהילתם - שמו בחרי המועצה נפשם בכפם ועשו מאמצים על-אנושיים במטרה להציל את מעט היהודים מכיליון, ולו לחיי שעה, ואולי יעבור זעם...

בימים "שקטים", בזמן שכל יהודי דאג איכשהו לעצמו ולעורו, הזניחו חברי המועצה את עצמם ואת אשר להם. רק ישבו על המדוכה וסיכמו עצה במה וכיצד להקל את סבלם של כלל היהודים בעיר. בכמה מסירות נפש הייתה כרוכה כל נסיעה שלהם לעיר המחוז זדולבוב. מי ידע אל נכון להעריך מלוא משמעותה של יציאה אל מחוץ לעיר, ואפילו עם רישיון מיוחד לכך. הדרכים שרצו תמיד אנשי משמר פראיים, שלמראה יהודי מוכנים היו להתנפל עליו כחיות רעות, להתעלל בו ולענותו עד מוות. וכמה פעמים העמידו את חייהם בסכנה, בהבריחים סחורות אסורות על פי הזמנת נציגי השלטונות, שלעיתים אף משכו על עצמם על ידי כך את קנאתם של מפקדים יריבים.

בכל הניסיונות הקשים והמסוכנים הללו עמדו חברי ה"יודנראט" בכבוד, לא ניסו להתחמק משום דבר. הכל בכוונה כנה ובתקווה - ולו הקלושה ביותר - להעביר את רוע הגזרה מיהודי אוסטראה שנשארו לפליטה. אמסור כאן בקצרה את דמותם, פעולתם, ומות גבורתם של אחדים מחברי ה"יודנראט", למען יישמר שמם הקדוש לזיכרון ולברכה לדורות.

אברהם קומדנט - ראש המועצה

תקופה תקופה ופרנסיה. אדם בגיל העמידה, מקצועו רוקח, שכל ימיו היה בעל חנות לרפואות ברחוב דובינסקה. נודע בעיר כנדבן בעל יד פתוחה למטרות שונות, אך מעולם לא התמסר במיוחד לעסקנות ציבורית. והנה, בימים השחורים ליהודי אוסטראה, נתעלה למדרגת ראש ומנהיג לעדה בת 3,000 נפש, ואת תפקידו זה מילא בנאמנות ובמסירות נפש, בהיותו שוקד על משמרתו תמיד ובכל מקום. בזמן שהשלטונות דרשו בני ערובה, היה הוא הולך הראשון, כדי למלט נפשו של אחר, ומדרכו זאת לא סר עד הרגע האחרון לחייו.

מפרק לפרק נשא נאומים מוצלחים, בהם השתדל להדביק את שומעיו באופטימיות המובהקת שפיעמה אותו ולהפיח בהם רוח תקווה לימים טובים יותר, שלא יפלו חלילה ברוחם ויוכלו לעמוד עד בוא הישועה. כתגמול לכנות רוחו ולמעשיו הטובים נפלו בחלקו רך יחסי איבה, ובייחוד קללות וביזיונות מצד הנשים מרות הנפש.

הוא כאב את כאבם וסבל את סבלם של יהודי אוסטראה עד נשימתו האחרונה. לאחר שנסתיים תפקידו כראש המועצה, עם חיסול שארית יהודי אוסטראה, הוצא להורג בירייה ביחד עם עוד שני יהודים (אני הרביעי נמלטתי) ליד הקיר של בית הכנסת הגדול, מקום מושבו של ה"יודנראט".

אברהם קומדנט נפל על משמרתו כחייל נאמן ומנהיג אמיתי. כבוד לזכרו!

פאליק גריינימס

גם חבר מועצה זה היה פרי הזמן. היה יהודי מהעם, שעד לאסון לא התעסק מעולם בענייני ציבור. משנלקחו ממנו אשתו ובניו בעת ה"אקציה" השנייה והוא נשאר ערירי כאבן, הקדיש את חייו האומללים לצרכי הכלל.

עד מהרה הוכיח את עצמו כאדם הגון מאוד ומילא את תפקידו הקשה במסירות ובנאמנות לאין סוף. הוא הכיר לדעת את ההמונים ואף הם החזירו לו אהבה רבה ואמון מלא אל חיקו. כל דרישה שיצאה מפיו – ותהייה קשה כאשר תהייה – כובדה כדבר קדוש, וזאת בגלל כנות רוחו וכוונותיו הטהורות.

יצוין כאן, שאמון הקהל בימים קשים אלה היה לו ערך רב מכל הבחינות. בין אם נדרשו לצאת לעבודה ובין אם נצטוו למסור חפצים ומצרכים לשלטונות, היה זה פאליק גריינימס, שמצא את הדרך הנכונה ללבו של העם.

הוא בא מהעם, חי ופעל למען העם וביחד עם העם נפל על משמרתו.

יוסף כ"ץ (יפה)

בנו של אבא כץ, סוחר בדים לשעבר בגיל 36 בערך, שהיה ידוע בעיר בשם יופה כ"ץ. יש להתפעל ולהתפלא כאחד כמה עמל ויגיעה השקיע אדם זה בהכנת "ההזמנות" בשביל שודדי הרכוש היהודי, בייחוד כאשר היה צורך בהכנת רהיטים. תמיד אפשר היה למצוא אותו כשהוא שקוע בצחצוח מנעולי נחושת של ארונות או באוורור כלי מיטה, הוא דאג לכך, שהכל ייראה יפה יותר, כדי שהקרבת ירצה ובזכות זאת אולי יקל סבלם של היהודים... וכך התרוצץ תמיד מלא דאגה וייסורים מאין יוקחו כל הדברים הנדרשים, שבזמן מלחמה בכלל ובימי חירום של חורבן המסחר היהודי בפרט לא היו עוד בנמצא. כמו: בדי בילסק לחליפות, עורות כרום למגפיים, סוליות וכו'.

את כל כוחו ומרצו מסר, כדי לעזור לחבריו ב"יודנראט" במילוי תפקידיהם, ולבסוף אף את חייו מסר על מזבח נאמנותו ליהודי אוסטראה.

יוסף זאפראן

חוכר אחוזת-כפר לשעבר, שהיה רגיל להתהלך עם בעלי שלטון ושררה בלשון רהוטה מתובלת בגינוני הכנעה. תמיד כובעו בידו וסרט לבן על שרוולו סימן היכר לחברי ה"יודנראט", מוכן להחוות קידות לפני כל אחד במטרה להשיג הנחה כלשהי. באופן טבעי נקבע להיות איש הביניים והמליץ בין ה"יודנראט" ובין השלטונות.

עם שחר בכל יום כבר התרוצץ עם התיק תחת זרועו לסדר "הזמנות" שונות בשביל נציגי השלטון. האחד ביקש לקבל סיגריות מסוג מובחר, השני השקה נפשו ביי"ש או ליקר, אחר היה זקוק לחייט או לסנדלר. והנה עלתה חמתו של ה"לנדוירט" על שלא נשלחו אליו פועלים יהודיים על פי דרישתו. לכל הדברים האלה היה אחראי זפראן, שעשה את כל המאמצים והתחבולות להפיק רצון שולחיו ולכפר פניהם.

וכל אלה, שנעזרו ונהנו משירותיו המועילים במידה כה רבה, ציוו על השמדתו. הם סובבו את כולם בכחש ובמרמה וגם את זפראן הנאמן.

אדם צעיר, מנהל פנקסים ממקצועו, שתמיד היה שקוע בחשבונותיו ובמאזניו, ולא התפנה מעולם לעבודת הכלל. הוא שירת כמנהל הפנקסים של תחנת הקמח והביא תועלת רבה ל"לנדוירט" בזה, שהצליח לעשות מלאכת-מחשבת ולכסות על כל הגניבות וההעלמות, שכל אנשי השלטון שילשלו לכיסיהם.

בזכות זו עלה בידו מפרק לפרק להשיג משהו בשביל היהודים, בגלל זה משכו אותו ממש בכוח לבוא ולהצטרף כחבר ה"יודנראט". ואומנם, תודות לקשריו הטובים הצליחו לפעמים לסחוט מהם מעט קמח או גריסים לשבור רעבונה של האוכלוסייה היהודית.

בכלל עשה שטלמייסטר כלל שהשיגה ידו, כדי להקל במשהו על חיהם הקשים של יהודי אוסטראה. גם הוא היה בין הנופלים.

הגטו באוסטראה

יום חמישי, 26 בנובמבר 1942
(כבר יומיים שלא כתבתי מחמת הקור הנורא)

חלפו-עברו חודשי החורף של שנת 1941/42 וביחד עם בשורת האביב בשמי הטבע "התבשרנו" שעומדים לכלוא אותנו בגטו. בעצם חיינו כל חודשי החורף בפחד מתמיד מפני הבאות. "ידידים טובים" שקדו לפקוד את בתינו מזמן לזמן ולהזהירנו, שהנה הולכים לכלוא אותנו, וזאת כדי להוציא מידיהם של היהודים את כספם ורכושם, אם כהצעה ידידותית "להפקיד" בידיהם (על מנת שלא להחזיר), או בתשלום אפסי כתמורה, או שסתם איימו עלינו, כדי להעכיר את רוחנו הקשה בלאו הכי.

את משמעותה האמיתית של כליאה בגטו ידע היטב כל יהודי מניסיון המר של ערים אחרות. בדרך כלל גדרו מספר בתים יהודיים בגדרות תיל ובמשך דקות ספורות הנך חייב להימצא במכלאה. רק מה שעל גופך ומה שהפקת לקחת בבהלת הגירוש בידיך, זהו הכל-בכל, ובעוד דקות מספר נשאר בעירום ובחוסר כל מכל עמלך שעמלת בחיים וללא מזון לימים הראשונים.

לאחר מאמצים והשתדלויות לאין סוף ולאחר תשלום הון תועפות, שוחד וכופר למושלים הגרמניים ולעוזריהם האוקראיניים, עלה בידי ה"יודנראט" להשהות את מועד הכליאה ככל האפשר, כדי שתהיה האפשרות המינימאלית להקדים ולקחת מהדברים החיוניים לימים השחורים. ובחוד יוני 1942 ננעלו על יהודי אוסטראה שערי הגטו...

תחום הגטו נקבע ברובע הגרוע ביותר של העיר, שבגלל בתיו הרעועים סבל ביותר מאש המלחמה והפך ברובו לעיי חרבות. כן היה מחושב בכוונה זדונית, שיהיה מרוחק משוק העיר, כדי למנוע הברחת אוכל נפש לתוך הגטו. איכסון האנשים בבתים בוצע על ידי היודנראט וחושב לפי מכסה של למעלה מ-10 נפשות לחדר. כל השטח הזה הוקף בגדר תיל גבוהה, שמכל צדדיה התנוססו שלטי אזהרה בלשון האוקראינית:

3,000 יהודים, שארית הפליטה של יהדות אוסטראה המפוארת, פתחו תקופה רבת ייסורים וסבל של חיי גטו. המחסור במזון, ששרר במקום בגלל האיסור החמור להכניס מצרכי אוכל, נתן מייד אותותיו. מעט האוכל שהיהודים הביאו עימם בכניסתם לגטו, הוצנע וחולק במנות זעומות, אך לבסוף אפס כל אוכל והרעב פרש את כנפיו על יושבי הגטו. כן כלתה הפרוטה מהכיס, לאחר שמכירת החפצים, ששימשה מקור יחידי להכנסה, הופסקה כליל עם ניתוק המגע עם ה"אריים", שעל איסור כניסתם לגטו הקפידו השומרים מאוד. המקור היחידי להכנסה שימש השכר הזעום, שקיבלו כביכול בעד עבודתם הקשה, שכן שכר זה, בתוספת כהנה וכהנה מכיסם, הוחזר כתשלום למנהלים הנוצריים, שהואילו להעסיקם בבתי-החרושת והמלאכה. היהודים התנחמו באשליה, כי בהביאם תועלת בעבודתם הטובה, ישאירו אותם בחיים...

אולם קשה ביותר היה הסבל המוסרי, שהיה ממש ללא נשוא. הגטאות הגדולים נקבעו בתחומם של רובע מסוים, המוקף בחומת אבנים גבוהה כך, שיושבי הגטו לא ראו דבר מחיי העולם החיצוני וכן לא ראו העוברים ושבים בחוץ שום דבר מהנעשה בגטו. לא כן היה הדבר בגטו אוסטראה, שהיה מורכב משני חלקים נפרדים וביניהם עבר רחוב ראשי, שדרכו עברו אנשים ברכב וברגל. כל העוברים ושבים ראו את יושבי הגטו בשפלותם ובבידודם, משל היו מחנה מצורעים או – מה שיותר נכון – כבהמות בחצר בית המטבחיים הנדונות לשחיטה. לעומתם הביטו יושבי הגטו ועיניהם כלות אל מעבר לגדר, ששם התהלכו החיות האמיתיות ונהנו מחיי החופש והשפע, שזרמו להם באפיקם הנורמאלי.

הה! מה נורא היה רגש הדיכאון, שכירסם את הנפש הצורבת מחרפה ומעלבון, בראותנו נוצרי מכר מעיר אחת, שרק תמול שלשום עבדו וסחרו עמו, והיום הוא עובר על פנינו ואיננו מכירנו עוד. מהם רשעים, ששמחו בגלוי לאידם של שכניהם ואנשי חסדם הנתונים מאחורי סורג והנדונים לאבדון, ומהם מעטים, שלמרות רצונם לא העיזו להעניק לנו מבט של אהדה, מחשש שלא ייתפשו בקלקלתם. גם המוז'יק מהכפר, שבעבר חשב לכבוד לעצמו כאשר היהודי נטה לו חסד לבוא עמו בדברים, אינו מביט עתה אל ה"יודע" הכלוא, כפי שנאה ל"ארי" טהור בחסדו של היטלר המטורף ימ"ש.

בסיכומם של דבר היו אלה חיי חיות שנלכדו במלכודת, שאחרי מאבק ממושך ומיגע הגיעו לאפיסת כוחות ועייפה נפשם למות. הם לא יכלו ואף לא רצו עוד לחשוב על הצלה, שלאחר שכלו כל הקיצין והשטן הטיל את זוהמתו בעולם הרע בלאו הכי, הריהי בגדר הבלתי אפשרי. לא המוות הפחיד עוד את יושבי הגטו, אדרבה, רק שאלה אחת הטרידה אותם – מתי כבר יבוא ויגאל אותם מצרתם וממצוקת נפשם?!

מליציה יהודית

קשה לתאר באורח כללי את המליציה היהודית, כפי שהתקיימה ופעלה בערים אחרות, אך פני המליציה היהודית באוסטראה היו כפי שאני מתאר אותם.

ביחד עם האבטונומיה היהודית בצורת גטו, הוענקה ליהודים גם מליציה עצמית. חמישה אנשי מליציה היו בגטו אוסטראה, שלציון תפקידם היו להם מדים מיוחדים – כובעים שחורים בעלי שוליים צהובים ועליהם כתובת בגרמנית: "יודישע ארדנונגס דיענסט", וסרט צהוב על זרועם. המראה שלהם היה כעין זה של משרתים בבתי מלון בעיר גדולה.

מעניין לציין, כי אנשי המליציה היהודיים הסתגלו יפה לתפקידם, שאותו מילאו בשלמות ובמלוא הכרת האחריות שרבעה עליהם. בעת הצורך ידעו גם להטיל מרה ואף לגעור בנכבדי העיר החשובים ביותר. ידיהם היו תמיד מלאות עבודה. בתור ראשון שקדו על כך, שהיהודים לא יעברו חלילה על החוקים והתקנות כמו: לא ללכת על המדרכות, לא לעזוב את תחומי הגטו, ללא ללכת לשוק לפני המועד הקבוע. כן היה עליהם לפקח, שכל מקבלי צו-עבודה יתייצבו בדיוקנות במקום המיועד וכו', ואין צריך לומר, לערוך חיפושים בבתי היהודים לשם החרמת דברים שונים, שנצטוו לספק על פי פקודה. ודווקא זה לא היה מן הדברים הקלים. לעיתים קרובות היו נאלצים לנקוט באמצעי כפייה, כדי להוציא מיהודי ארון, מיטה וכיו"ב, כי למרות הכל לא רצו היהודים להיפרד מחפצי הבית שלהם. ואחרון אחרון הוטל על המליציה לגבות מס גולגולת ובכלל קונטריבוציות שונות, שהוטלו על היהודים מפעם לפעם.

יומם ולילה התרוצצו אנשי המליציה בין חורבות הגטו לרגל תפקידיהם הרבים. אך למותר לציין: כי לא היה מקום כלל לקנא במעמדם כביכול, רק ביזיונות וקללות היו לחם חוקם. אך כל זה היה כאין וכאפס לעומתה סבל המוסרי שנפל בחלקם, עת נדרשו לקחת בני ערובה מבין היהודים ולהמציאם לז'נדרמריה, שמעולם לא היה הביטחון אם עוד ישובו משם. לשם כך בוודאי שהיו חייבים להיות מחוננים בעצבים חזקים. מבלי להיכנס לפרטים בדבר הגינותם השלמה יש להודות, שהוכיחו עצמם ממש כגיבורים ואנשי-חיל, אם יכלו בימים טרופים אלה להשליט "סדר" כלשהו בקרב עדה בת 3,000 נפש, לחוצים ונגושים מבית ומחוץ, שלכאורה מה עניין יש להם לסדר נוכח מה שצפוי להם...

והנה תמונה מופלאה מהווי הגטו, המביאה לידי התפעלות הנפש מגודל-רוחם של יושבי הגטו ואנשי המליציה גם יחד. איש המליציה מוביל זקן סומא בן 80 והולך למוסרו כבן ערובה. הזקן הולך אחריו ברצון ומתפלל בקול: "ולואי שאהיה קרבן וכפרה על כל העיר, שלא יגעו עוד בשום יהודי לרעה!..." ושומר ראשו הולך לידו ובוכה.. הנה כי כן נשאו לבדם "הגזלנים היהודיים" טורחם ומשאם וריבם של היהודים ושל מושליהם כאחד...

דם תחת הלב...

יום ראשון, 29 בנובמבר 1942

בחדש אוגוסט 1942 הגיע לאוסטראה "לנדוירט" חדש, צורר יהודים מפורסם, שגזר גזרות חדשות רבות, וביניהן איסור גמור על יהודים ללכת לשוק, וכל העובר על גזרה זו ענוש ייענש. עוד לפני הגזרה הזאת נאסר על היהודים לקנות מיני שומנים, ביצים, חלב, וכו', אולם מכאן ואילך נאסרה הקנייה מכל וכל, היינו יושבי הגטו תמו לגווע. זה קרה בחודשי הקיץ החמים ביותר. שום מלאי לא נשאר עוד בגטו וכל דבר-אוכל נאסר ממש ב"בל" יראה ובל יימצא". קשיחות לבו של ה"לנדוירט" הגיע לידי כך, שגם היהודים שיצאו לעבודה, נבדקו בדיקה חמורה בשעת הכניסה אם לא הביאו בכליהם איזה דבר אסור, כמו פרוסת לחם או תפוח אדמה.

בתנאי מחסור ורעב נאלצו היהודים לסכן את נפשם ולהבריא דבר מה לגטו בכל מחיר. על הרוב ניסו לעשות זאת בשעה 4-5 לפנות בוקר, בשעה שהאיכרות מהכפר הסמוך וילבובנה עברו בדרכן העירה. הן ידעו היטב, שהיהודים המחכים להן ליד הגדר ישלמו מחיר כפול ומכופל והיו להוטות מאוד אחר הכסף. המסחר הזה ליד הגדר התנהל בהסתר מוחלט ובתנאים של אימת-מוות פן ייתפשו בכף.

בשחר יום ראשון אחד, בשעה שיושבי הגטו עוד ישנו את שנת הבלהות שלהם, סיכנה אישה אחת את חייה ושלחה את ידה אל מעבר לגדר לקנות מידי איכרה בקבוק חלב להחיות נפש ילדה החולה. לרוע מזלה השגיחו בכך שני אנשי מיליציה אוקראיניים וללא אזהרה פתחו עליה באש. האישה ניסתה לברוח ולהסתתר בסמטאות הגטו הצרות, אך כדורי הרוצחים השיגו אותה בנוסה, והיא נפלה פצועה מתבוססת בדמיה. רוצח אחד לא אמר די "בקיום החוק", אלא ניגש אל האישה האומללה והריק לתוך גופה עוד כדורים אחדים עד שהפיחה את נשמתה.

יושבי הגטו שנחרדו מבתייהם לקול היריות, נדעזעו למראה האישה הנרצחת, שעדיין פרפרה בייסורי גסיסה אחרונים, אך את אוצר חלומותיה – בקבוק חלב למחיית ילדה – אימצה אל לבה בידה הקפואה...

יוקע מעשה זוועה זה, אחד מני רבים, למען דעת היהודים בכל מקום שהם – ואולי יתפנה גם מישהו מקרב עמי העולם למחשבה – מזה גטו ליהודים, גוויעה ברעב על פי גזרה, רחמי אם וכיוצא באלו תחושות אנושיות, ולעומתן מה זאת אכזריות בהמית של רוצחי-הודים, חסרי צלם אלוקים וחסרי רגש אנושי כלשהו!...

עלילת טיפוס הבהרות

אחרי הפורענויות האיומות, שניתכו על ראשה של יהדות אוסטראה: הקרבות המרים על כיבוש העיר, שהפילו חללים רבים מצד אחד, ושני הפוגרומים הגדולים, שבהם נקטלו קרוב ל-6,000 יהודים מצד שני, בא השרב הגדול של קיץ 1942, אשר העלה את צחנתן של אלפי הגופות שלא נטמנו בהלכה באדמה. ואם להוסיף על כך את אלפי היהודים הנמקים בגטו על סף הגוויעה ברעב ובצפיפות דיור עד סכנת נפשות, היו כל הסיכויים, שבעקבות כל זה מן ההכרח שתפרוץ מגיפה.

לאמיתו של דבר לא התרגשו היהודים מסיכוי שחור זה כלל וכלל. אדרבא, אחרי כל מה שעבר עליהם עד כה ונוכח הצפוי להם להבא, התנחם כל יהודי בלבו, שהנה קרוב יום הדין ותבוא מהפכת סדום ועמורה או מגפה גדולה, שתקרע את קן המרצחים הארור ותמות נפשי עם פלישתים... אך כנראה טרם הוגדשה הסאה וכאילו על פי נס היה מצב הבריאות בגטו בסדר. הלאנדווירט הרשע הוסיף חטא על פשע והתחיל בהכנות לשלב הסופי של הטרגדיה הגדולה של יהדות אוסטראה. לשם כך פרסם הוראות בדבר גרושם של היהודים מהכפרים ומהסביבה הסמוכה לאוסטראה, כדי שההשמדה תהיי הטוטאלית.

פתאום התחילו להגיע שמועות בדבר טיפוס-הבהרות, שפרץ בין האיכרים בכפרים – אם בגלל פגיעותם היתירה בשל התנאים הבלתי סניטאריים, ששררו בין האיכרים, ואם בגלל מגעם הקרוב עם מלאכת המוות. אולם השלטונות העלימו דבר זה מידיעת הבריות, כדי לגולל ולהתנפל על היהודים, נוסח עלילת "המגפה השחורה" בימי הביניים.

ואומנם הביאה עמה אחת המשפחות המגורשות את טיפוס-הבהרות מהכפר וכל בני המשפחה חלו בו. בשל צעד בלתי זהיר מצד השירות המדיציני בגטו, נודע הדבר לנוצרים, שמיהרו להודיע על כך לוועדה הסניטארית העירונית. והנה קמה צעקה גדולה, שהיהודים

מפצים טיפוס-הבהרות בכוונה להשמיד את העיר. אך נודע הדבר ל"לאנדווירט", והוא הוציא מייד פקודה להשמיד את המשפחה היהודית הנגועה.

דבר הפקודה הבלתי-אנושית עשה רושם מדכא לא רק על היהודים, אלא גם על אי-אלה נוצרים, שהטיבו לדעת את האמת על מקור המחלה, הביעו מחאתם על אופן הטיפול בה. הדבר הגיע לידי כך, ששום רופא נוצרי לא הסכים לחתום על תעודת הוצאתם מבית החולים, וכן סירבו הסניטרים הנוצרים לעזור בהוצאתם, בהיותם משוכנעים, שעל ידי טיפול מתאים במשך ימים מספר היו מבריאם. אך הלאנדווירט הפושע עמד על שלו, ובפקודתו האכזרית נאלץ ראש היודנראט בעזרת המיליציה היהודית להוציא בעצמם את הקרבנות ולמוסרם לידיהם של הרוצחים האוקראיניים להמתתם.

וכך העמידו בשורה את האם ואת האב, שהחזיק בזרועותיו את שני ילדיו הקטנים, והרוצחים ירו בהם בכדורי-נפץ כך, שגופותיהם נתרסקו אברים-אברים, שנתפזרו לכל עבר...

מפעל-הזהב למען מכתב-הברזל

בספטמבר 1942 התחילו להגיע ידיעת ברורות בדבר חיסולם הסופי של היהודים במחוז אחד אחר השני. כל ערי ווהלין כבר הושמדו בסערת ה"אקציה" האחרונה עד היהודי האחרון והוכרזו "יודנריין". רק שני מחוזות – הזדולבונב והדובנאי – נשארו לפי שעה כאי בודד בלב ים של דם ואש, וזה נתן פתח תקווה לטובעים להיאחז בקש של אשליה נוספת. לפי הסכם חשאי נתוועדו בזדולבונב היודנראטים של זדולבונב, אוסטראה ומיזוטש, כדי לטכס עצה ביחד ולראות מה ניתן עוד לעשות להצלת קומץ היהודים. העיקר תלו תקוות בחורף המתקרב, וכל המאמץ היה מכוון לדחיית הפורענות בכל מחיר לחודשים מספר בלבד, כי כידוע לא בוצעו שום "אקציות" בחודשי החורף.

בראש הפעולה עמד ה' שליפשיין, ראש היודנראט בזדולבונב, שהתקשר עם ה' גרעבע, המהנדס הגרמני של חברת הבניין "יונג", שהתפרסם בימים ההם בעזרתו הפעילה שהושיט ליהודים במחוז. גרעבע הבטיח להשתדל לפני השלטונות הגבוהים ולקנות מהם בסכום כסף גדול "מכתב-ברזל" ליהודי המחוז. על סמך חברת הבניין, שפעלה בסביבה, ביקש להכריז על המחוז כולו כעל שטח מוגן, שאין להשמיד בו יהודים, הדרושים מכוח עבודה חיוני. נעשו הצעדים הראשונים, על ידי מתווכים שונים נקשרו הקשרים עם הגורמים האחראיים של S.O. והיודנראטים התפזרו למקומותיהם וניגשו לאיסוף הכספים הדרושים.

וכך התחילו באוסטראה בחשאיות מוחלטת להזמין אחד-אחד אותם היהודים, שלפי ההשערה עוד היה ברשותם סכום זהב כלשהו. כל אחד נתן כפי יכולתו, ומי שלא היה תחת ידו זהב בעין נתן חפצי ערך, שהוחלפו בזהב אצל האוכלוסייה הנוצרית. משנאסף סכום זהב ניכר, יצאו שליחים לזדולבונב להביאו לקופת הפעולה. אך על סף התקווה הונחתה מכה ראשונה על תכנית ההצלה. בגלל צעד בלתי זהיר מצד מישהו נאסר ונורה ה' שליפשיין, ובהיעדר הראש קיבל אחר לידי את המשך הפעולה. אך מכאן ואילך נערמו קשיים רבים בדרך הפעולה – או שהודיעו מדי פעם, שהסכומים קטנים מדי או שסתם דחו אותם ב"לך ושוב".

וכך נסתיימה פעולת ההצלה הנמרצת באכזבה מרה, והאשליה האחרונה התפזרה כמוץ לפני רוח. קשה לחשוד בה' גרעבע, שנתן ידו למעשה-שנטאזש, לאחר שבמשך זמן גילה רגשי השתתפות כנים ורצון כן ומעשי לעזור ליהודים בצר להם, עד ששמו יצא לתהילה כאביהם של יהודי מחוז זדולבונב. כפי שנודע לי אחר כך, נשאר כל הזהב מוסרת במחבוא, שעליו ידעו רק שני יהודים ושלקחו עמם את הסוד אל קבר-האחים, בהישמדם יחד עם כל יהודי זדולבונב בחודש ספטמבר 1942 בפעולת השמדת שארית יהודי ווהלין.

הפורענות השלישית והסופית

זיכרון ג'

יום חמישי, ד' במרחשון תש"ג
15 באוקטובר 1942
ביער העיר החדשה בערך 3,000 נפש

ההכנות להשמדה הסופית

בימים הראשונים של חודש אוגוסט 1942 הגיע לאוסטראה "לאנדווירט" חדש, שלאחר פגישתו הראשונה עם חברי היודנראט נתברר, שהוא צורר יהודים זואולוגי ורוצח אדם מקצועי. ואכן, מייד לאחר קבלת השלטון לידי, הומטרה על העיר סידרה של גזרות חדשות, מהן ניכר היה דבר מזימתו הגלויה לשים קץ ליהדות אוסטראה בכל ההקדם וללא הסוואות מיוחדות.

לפי פקודתו הובאו לגטו אוסטראה בעלי המקצוע היהודיים האחרונים, שעוד נותרו בכפרים על פי השתדלותם של הכפרים. כן הובאו לגטו שבע המשפחות היהודיות, שעד עתה היו מחוץ לגטו על פי רישיון מיוחד עקב שירותם החיוני לאוכלוסייה ה"ארית", כמו רופאים, מרפאי שיניים וכו'. כן גורשו לגטו מומרים ובני נשואי-תערובת וכל מי שזרמה בעורקיו טיפת דם יהודית.

פורסמו גם גזרות "קטנות" נוספות בדבר איסור מוחלט לקנות דבר מה בשוק, וכן נלקחו מהיהודים כרטיסי המזון ל-8 דקו לחם ליום. המיליציה האוקראינית השגיחה היטב, שפרט לאלה שמשתלחים לעבודות מסוימות, לא יעזוב איש את הגטו, וכל מי שעבר על ההוראות נורה ללא אזהרה.

לפי הידיעות שהגיעו מערים אחרות, ששם כבר הושלמה ההשמדה, שרר שם לפני הליקווידציה מצב דומה ואף אותן הגזרות. אכן תקופת האשליות חלפה, וכל אחד ראה בסדרת הגזרות של הלינדווירט כוונה גלויה להשמיד את שארית הפליטה של יהודי אוסטראה...

סופה של אוסטראה היהודית

אחרי ה"אקציות" הראשונות משנת 1941, בהן הקיזו דמה של רוב בנינה ורוב מנינה של יהדות ווהלין ושל הערים הסובייטיות הסמוכות, כמו סלאבובה, שפטובקה, זסלאב ואח' הועתקה סופת הדמים לערי פוליסיה ומשם חזרה בשלהי 1942 לערי ווהלין. ואחרון הכביד, כי מנוי וגמור היה עם הרוצחים להחיש מעשי ההשמדה של שארית הפליטה, כאילו הרגישו שקרב קיצם וייעודם השטני דוחק. ואכן, עשו הפעם את מלאכת התועבה שלהם ביתר יסודיות בלי השאר שריד ופליט. וכך הביאו כליה תחילה על מחוזות רובנה וקרמניץ, אחר-כך על מחוז לוצק ולבסוף השמידו בסוף ספטמבר את מחוז דובנא וזדולבונוב, בהשאירם את אוסטרה אחרונה להשמדה.

ליהודי אוסטראה אבדה כל תקווה להצלה והטרגדיה הייתה איומה. דרכי הבריחה נסתמו כליל בהיות כל ערי הסביבה "יודנריין", ולאחר ייאוש חיכו ליום, שיגאל אותם מייסורי הציפייה למוות. אך למרבה הצער בושש היום לבוא, וכאשר הגיעו ידיעות על ההכנות האחרונות, לא שעו אל האזהרות ואף לא נתנו אל ליבם ברוב ייאושם ואדישותם. והנה, ממש סמוך לאסון, התחילו להתגלות סימנים רעים. פועלים יהודים, שעבדו בתחנת אוז'נין בטעינת תפוחי-אדמה מסרו, שבימים האחרונים הגבירו את השמירה עליהם ובלילות סוגרים אותם על מנעול. וביום שני אחד, 12 באוקטובר 1942, מסר אחד ממפקחי ההספקה לפועלים היהודיים בסוד, שבשבוע זה יקיץ הקץ על אוסטראה.

באותו יום שני לפנות ערב הגיעו ליודנראט במרכבתם ה"לאנדווירט" המחוזי, מפקד הז'נדרמריה קומרובסקי והמפקד האוקראיני טקצ'נקו. הם קראו משם לראש היודנראט, דנו עמו על כמה עניינים יהודיים "שוטפים", עשו הזמנות חדשות לרהיטים וביקשו להכניס ליום 15 באוקטובר, וכן ביקשו להחליף את הפועלים היהודיים באוז'נין. כל זה עשו "ברוח טובה" והלנדווירט אף התלוצץ וגילה לפני ראש היודנראט, שהוא שבע רצון מיהודי אוסטראה, שאינם עצבניים ומתנהגים בנחת ובמתינות.

הביקור, שבויים בערמה שטנית, נסתיים ויהודי אוסטראה נרגעו והלכו לישון בשקט ובשלווה. למחרת השכימו יהודים כדרכם לעבודת יומם. הראשונות יצאו נשים יהודיות לניקוי הרחובות, והנה הגטו סגור ומסוגר על ידי משמר של מיליציה, שלא נתנו לצאת לאיש. הנשים הודיעו ל"יודנראט" על הנעשה, וכאשר הללו שאלו מאנשי המיליציה לפרש הדבר, קיבלו תשובה מתחמקת: לא יודעים...

מטרת הביקור מאתמול ודברי החלקות נעשו פתאום ברורים לכל, אך היה כבר מאוחר מדי, כי סגר עליהם הגטו. נתחוללה מהומה גדולה, התחילה התרוצצות מבוהלת והסתתרות במחבואים, ואילו השוטרים עמדו להם בשקט על משמרתם מעבר לגדר הגטו. בשעה שמונה בבוקר הגיע ליודנראט המפקד קומרובסקי ומסר לה' קומנדט את דבר הפקודה, שעד שתיים-עשרה בצהריים חייבים כל היהודים להתייצב על המגרש שמאחורי ה"טארטאק" (מנסרה) ושכל אחד ייקח עמו מזון ליומיים, ואם אחרי שעה זאת ימצא מישהו מסתתר ירה יירה במקום. מייד אחריו הגיע ה"לאנדווירט" ודרש את כל הרשימות של האוכלוסייה ושל הפועלים היהודיים, מהיודנראט נסעו האורחים "לבדוק" את המקום...

ללא פעולת כפייה מצד הרוצחים וללא התנגדות כלשהי התחילו היהודים לצעוד למקום אסונם ול"הלווית" עצמם. אוי לעיניים שראו כיצד עם הולך מעצמו לאבדון!... בראש מסע המוות הנורא הלכו חברי היודנראט עם היושב ראש אברהם קומדנט ואחריהם זרמה כל העדה של יהודי אוסטראה. אבות ואמהות הובילו את ילדיהם בידיהם ובכו מר על החורבן הגדול... ככה נמשכה ההליכה "מרצון טוב" עד שעה שתיים-עשרה בצהריים.

אחדים עוד חזרו לבתים לקחת אוכל ולא הופרעו, אחדים אף התיישבו בדעתם והסתתרו. רק אחרי השעה שתיים-עשרה קיבלה המיליציה האוקראינית את "ניהול" הפעולה לידה. השוטרים פרצו לתוך הגטו כחיות יער והתחלו לחפש בבתים, וכל הנמצא נורה במקום או הובל תחת מטר של מכות למקום הרצח. היו גם כמה ניסיונות של בריחה מהמגרש הסגור, אך הבורחים נורו ונרצחו במקום. כך עבר על יהודי אוסטראה יום השלישי, 13 באוקטובר 1942, וירד עליהם ליל סתיו גשום. קר ואפל, כשמלאך המוות פרש עליהם את כנפיו השחורות. פה ושם נשמעו גניחותיהם של חולים, אנחותיהן של אמהות, שניסו לשווא להרגיע את ילדיהן הנפחדים שמיררו בבכי.

חלף ליל הבלהות ובא הבוקר של יום רביעי. היהודים, שעייפה נפשם למות, ביקשו לדעת למה עוד מחכים התליינים. על כך השיבו במרמה, שעומדים למיין את היהודים וכל המוכשר לעבודה יישלח לחופשי. אך האמת הייתה, שרבי-הטבחים היו עסוקים אותה שעה בהשמדת היהודים בשאר ערי ווהלין, ולפי התוכנית עמדו להגיע לאוסטראה בתור אחרון.

ברוב אכזריותם אספו את יהודי אוסטראה שלושה ימים לפני המועד, כדי למנוע בריחה אפשרית. אומנם כן, במאה ה-20, בזמן שאנשים מייגעים את מוחם כיצד להקל ייסורי המוות של רוצחים מסוכנים, שנידונו למוות על פי החוק, וכיצד לקטול בהמות בשיטות הומניטאריות יותר – באותו זמן כינסו 3,000 יהודים חפים מפשע, אנשים נשים וטף, זקנים וחולים, שכולם ידעו איזה מוות איום צפוי להם, ואילצו אותם לפרכס בייסורי מוות נוראיים שלושה ימים ושני לילות...

ביום הרביעי 14 באוקטובר 1942 הגיעו סוף-סוף התליינים. ה"לאנדווירט" קרא לה' קומדנט ומסר לו ברוב מרמה צינית, שאם היהודים יימסרו לידיהם כל חפץ, ודבר ערך שעוד נמצא ברשותם, ישלחו אותם הביתה. אך שישתדלו לעבוד היטב!... ואנשי ס.ס. בחרו בכמה יהודים ואני בתוכם, שהוטל עליהם לסובב בין הקרבנות ולרשום מפייהם כל דבר. משנסתיימה הרשימה נשלחנו חמשה יהודים בליווי משמר של ז'נדרמריה לגטו לאוסף את הדברים.

כל היום סובבנו בבתיים ואספנו דברים שונים ממקומות סתר והטענו אותם על שתי מכוניות, מלבד הדברים שהגרמנים גנבו לעצמם וחילקו לאוקראינים. כאשר הכל היה מוכן, ביקש ה' קומדנט, שיחזירו אותנו למקום שם נמצאים כל היהודים, אך אוזני לקחה רמז מוזר מצד ראש הרוצחים ללנדווירט על פי כתובתנו, שלא קשה היה לנחש את כוונתו. הלנדווירט מסר את הפקודה לשומרים אוקראינים ובעצמו נסע מהמקום. **האוקראינים לא שעו אל בקשותינו ותחינותינו, שברצוננו רק להיפרד מהיקרים לנו למות יחד עם כולם, אלא העמידו אותנו אל קיר בית-הכנסת הגדול של המהרש"א – את אברהם קומדנט, משה מאס, זיאמה בראנדווילס ואותי (החמישי נקרא על ידי ז'נדרם באותה שעה) – ציוו עלינו להסתובב עם הפנים אל הקיר והתחילו לספור: אחת, שתיים... ובטרם הספיקו לספור שלוש, ניתקתי את עצמי מהקיר ונמלטתי!...**

אחרי מאורעות היום לא חזרתי עוד למגרש. רק לאחר שעלה בידי כעבור שבוע לעזוב את תחום הגטו, נודע לי מפי אישה פולניה, שהסתמכה על עדותו של האינג'ינר קולעשא, אשר ניצח על כריית קברות-האחים וקבורת הקדושים, פרטי ההשמדה הסופית של יהודי אוסטראה ביום החמישי 15 באוקטובר 1942 ביער של העיר החדשה, המנהל הראשי של האקזקוציה היה הז'נדרם קומרובסקי, שהוא וכ-20 אנשי ס.ס. שנשאו על זרועותיהם סימנים שחורים ונשרי-זנב ("הצבא השחור"), עינו ורצחו את הקרבנות באכזריות רבה.

בריחתי מציפורני המוות

אך ניתקתי את עצמי מקיר-המוות נשאוני רגלי אל הלבירינט של סמטאות הגטו. השוטרים ירו אחריי והחטיאו את המטרה, אך לא אמרו נואש והוסיפו לרדוף בעקבותיי. בדרך בריחתי חדרתי אל בית הרב וחיש כחץ עליתי על ידי כניסה פנימית על עליית-גג וסגרתי את הדלת אחריי. הרודפים מיששו את כל הבית עד שהלנדווירט מצאם בשעת קלקלתם, אך הלה הרגיעם והביע שביעות רצון מזה, ששאר הנדונים נרו בהתאם לפקודה, ולקח אותם עמו. שכבתי בעליית-הגג עד שעה מאוחרת בלילה, ואז החלטתי לנסות ולהגיע בחסות החשכה לביתי שבגטו, אולי אמצא דבר אוכל להשקיט את רעבוני. בלי לחשוב הרבה ירדתי לתוך הבית, והנה שמעתי שבתוך מחבוא נמצאים אנשים. דפקתי אליהם על פי הסימנים המוסכמים והוכנסתי פנימה. אחרי שבעלי הבית, ברוך ועטי שטרומ, השיבו את נפשי במעט אוכל שהיה ברשותם, התחלתי לחשוב על בריחה ממרתף זה, שעלול היה להתגלות בכל רגע, נוכח הצעדים התכופים של מחפשים, שהגיעו לאוזנינו בלי הרף. גם דיברתי על ליבם של בעלי הבית, שיצטרפו גם הם לבריחה.

בחצות ליל ה-15 באוקטובר, אך יצאנו מהמרתף וניסינו הציג רגלינו על הקרקע, והנה הומטר עלינו ברד של כדורים מצד המשמרות, שהשגינו בתנועה החשודה לאור הירח המלא. התחלנו לברוח בנשימה עצורה. מייד אבדו לי אנשי לווייתי וחיפשתי להימלט בבית אחר שבסמטה סמוכה. בחושך נתקלתי בבן אדם, ששאל באידיש לזהותי, וזה היה הנגר שמעון פינקלשטיין, שהסתתר שם מזה ימים אחדים ביחד עם מספר נשים וילדים. הוא התנחם בבואי, שמעתי אהיה לו לעזר בחיפושים אחרי אוכל בבתים שבסביבה תוך תנאים של סכנת נפשות. תכננו ביחד תוכנית בריחה מבור מחבואנו, שהיה קבר אמיתי. אך בבוא המועד שקבענו לעצמנו התרחש דבר מה בלתי צפוי. אישה אחת עם ילדה בן השנתיים, שלא יכלה לשאת עוד את האוויר המעופש בבור, האנשים עשו בו את צרכיהם, הגיחה משם בלילה לחדר סמוך. בשעה זו חדרו לבית נערות נוצריות, שנשלחו על ידי האוקראינים לבדוק אם נשאר עוד משהו לבוז בז. הנערות נבהלו מפני האישה והזעיקו את השוטרים, אשר רצחו על יד דלת הבית את האישה עם הילד בזרועותיה.

מאורע זה הבשיל במוחי את הרעיון, שאין לחכות עוד, ובהיות חברי פינקלשטיין מהסס, יצאתי בעצמי את הבית. לכאורה היה זה בלתי אפשרי לעזוב את תחום הגטו, שהיה מוקף שלושה קווים של משמרות, בכל זאת עלה בידי להתחמק מבעד לגדר מבלי שהרגישו בי.

באוויר הצח של הלילה נזדקרה במוחי השאלה הנוקבת: ומה הלאה?!... אך הזמן לא היה מתאים למחשבות רבות ובחסות הלילה הגעתי לביתי הישן, שהכנסתי לשם מרצוני הטוב אישה פולניה, אחרי היסוסים מסוימים הכניסה אותי הביתה, אך הזהירתי, שלא תוכל להחזיקי זמן רב בגלל החיפושים התכופים הנערכים בבתם. היא גם מסרה לי פרטים מלאים על חיסול יהודי אוסטראה, כפי ששמעה מפי עדי ראייה.

כעבור שלושה ימים נאלצתי לעזוב את המקום. מצבי היה חסר תקווה, מאחר שלא היה לי לאן לפנות, וכבר נתעוררו בליבי רגשי חרטה על שבכלל ברחתי מהגורל. ידעתי היטב, שבהיתפשי כעת עוד יתעללו בי שבעתיים על חוצפתי להישאר בחיים. ובעת צרה ומצוקה החלטתי לנסות להגיע לכפר אחד, מקום שם היו לי איכרים מוכרים רבים, אם כי לא היה לי הביטחון, שאפשר עוד לסמוך על היכרותם של גויים.

באין ברירה יצאתי בלילה בדרך לנובוקראייב, כ-18 קילומטר מהעיר. כל הדרך שמעתי את קריאותיהם של המשמרות הכפריים ולמרבה הסכנה עוד עבר בדרכי קו מסילת הברזל, שנשמר בקפדנות על ידי הגרמנים. למזלי עברתי את כל המכשולים והסכנות ולמחרת הגעתי בשלום אל הכפר. סנדלר צ'כי, וויאצ'סלאב מאצעק, קיבל אותי בידידות ואף גילה נכונות לעזור לי ככל האפשר.

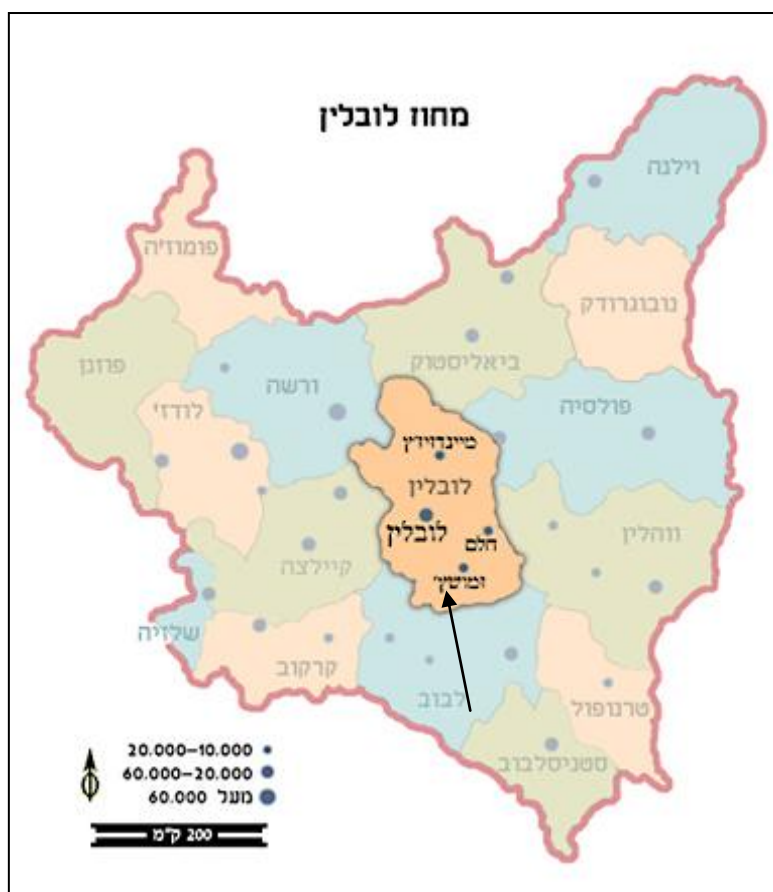
ומיום 22 באוקטובר 1942 הריני מסתתר בערימת תבן בכפר נובוקראייב, אך לכמה זמן ומה יהיה בסופי – לאלוהים פתרונים!....

זרקור לקהילה
שנכחדה

קהילת זְמוּשֵׁץ'

מיקומה של זמושץ' במפת מחוז לובלין [4]

המצבה בבית הקברות בזמושץ' [5]

מצבה זו הוקמה בשנת 1950 לזכרם של 14,000 יהודי זמושץ' שנרצחו בשואה ונמצאת בבית הקברות בזמושץ'. לבנין המצבה השתמשו באבני מצבות שבורות של קברים מחוללים שנאספו ממקומות שונים בעיר.

בעת טכס גילוי המצבה אמר וו. ה. איוואן בשם הוועד המרכזי של יהודי פולין את הדברים הבאים:

"אומרים שאבנים אינם מדובבות, אבנים שותקות – אך שקר הדבר, אבני המצבה, המוקדשת לזכרם של 14,000 קדושי זמושץ', זועקות בלי הרף - ומזהירות: העולם כולו חייב לשמוע זעקה זאת. כי לא מצבה דוממה היא זאת, אלא זעקת מאות שנות חיי-יהודים בזמושץ', שנכרתו בעצם לבלובם.

זמושץ' הייתה עריסתה של תנועת ההשכלה. עיר זאת נתנה לנו את בוני הספרות האידשאית, את הסופרים הגדולים שלמה אטינגר ו-י.ל. פרץ. זמושץ' היא עיר מולדתה של המהפכנית הגדולה רוזה לוכסמבורג ושל הגיבורים שנפלו במלחמתם נגד הכובש האכזרי, לופקה הולץ, יוסף אפשטיין, חיים פראנק ומאות אחרים שחיהם נמקו בבתי הסוהר של הריאקציה הפולנית במאבקם לעולם טוב יותר". [8]

קהילת זמושץ'

זמושץ' היא עיר במחוז לובלין שבדרום-מזרח פולין, השוכנת כ-240 ק"מ דרומית-מזרחית לבירה ורשה. היא שוכנת בלב אזור מיוער בגובה של כ-200 מטר מעל פני הים.

זמושץ' הייתה עיר ואם בישראל. תורה והשכלה חברו יחדיו. המגיד רבי יעקב מדובנא ורבי ישראל מזמושץ' ישבו בה ועוד רבנים רבים נוספים. גם תנועת ההשכלה עשתה חייל והייתה פעילה מאד. הסופר והמשורר הגדול י.ל. פרץ ישב בזמושץ'. אוירת העיר השפיעה על כתיבת יצירותיו.

בביטאון אנו מתמקדים רק בתקופת השואה. כדי להשלים את המידע על יהדות זמושץ' ותולדות העיר בעבר, אני ממליץ מאד לפתוח את אתר האינטרנט של ארגון יוצאי זמושץ' הסביבה ודורות ההמשך. באתר תמצאו מידע היסטורי, עדויות, מאמרים ועוד. כתובת האתר:

<http://www.zamosc-jews.org/hebrew/index.asp>

וכן אני ממליץ לעיין בספר:

משה תמרי [עורך]: **זמושץ' בגאונה ובשברה**, ועד עולי זמושץ' בישראל, תשי"ג-1953.

בין שתי מלחמות העולם חיו בזמושץ' כ-10,300 יהודים, כמעט מחצית מאוכלוסיית העיר. בפרעות שהתחוללו בעיר ב-1918 וב-1920 רצחו חיילים אוקראינים ופולנים שבעה יהודים ופצעו עשרות.

בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה עזבו מאות צעירים יהודים את העיר אל ארצות שמעבר לים, בחפשם אחר עתיד כלכלי טוב יותר. יהודי זמושץ' התפרנסו מתעשייה זעירה, בעיקר של מוצרי הלבשה, של נעליים ושל רהיטים, ממסחר ומשירותים, בעיקר בתחום התחבורה.

בעיר היו איגודים מקצועיים יהודיים רבים, ובהם היו חברים מאות בעלי מלאכה וסוחרים. בזמושץ' פעלו מפלגות ותנועות נוער ציוניות, אגודת ישראל והבונד. הקומוניסטים פעלו במחתרת. קופת גמילות חסדים פעלה בסיוע הג'וינט, ועוד פעלו בעיר חברות סעד מסורתיות בצד בית יתומים, בית זקנים, בית חולים משוכלל ומרפאה. מוסדות החינוך היהודי היו גני ילדים יהודיים, בית ספר עברי של רשת "תרבות", בית ספר עברי של רשת "יבנה" (פעל עד 1923), בית ספר עממי יידישאי על שם י"ל פרץ וג'ימנסיה יהודית פולנית.

בזמושץ' פעלו גם כמה ספריות יהודיות, חוגי דרמה וספרות ושלושה מועדוני ספורט יהודיים, ויצאו בה לאור כתבי עת ביידיש. טא"ז, ארגון הבריאות היהודי, הקים בעיר בית ילדים לילדים ממשפחות נזקקות וארגן בעבורם קייטנות קיץ.

לאחר פלישת הגרמנים לפולין הגיעו לזמושץ' ב-4 בספטמבר 1939 פליטים יהודים מקליש, מאזור קיילצה, מצ'נסטוכובה וממקומות אחרים במערב פולין, בדרכם לאזור הכיבוש הסובייטי במזרח פולין.

ב-9 וב-12 בספטמבר 1939 הפציצו הגרמנים את זמושץ' - כ-500 יהודים נהרגו, ורבים נמלטו ליערות ולכפרים הסמוכים.

ב-14 בספטמבר 1939 כבשו הגרמנים את זמושץ'. יהודים ששבו מכפרי הסביבה, לשם נמלטו בעת ההפצצות, גילו כי גרמנים ופולנים בזזו את בתיהם ואת חנויותיהם.

ב-26 בספטמבר פינו הגרמנים את העיר על פי הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, והסובייטים תפסו את מקומם. כעבור שבוע נסוגו הסובייטים, וקבוצת יהודים מזמושץ' הצטרפה אליהם. זמושץ' נותרה ללא שלטון במשך כשבוע, ובו תקפו פולנים רבים את היהודים באשמת שיתוף פעולה עם הסובייטים.

עם שובם של הגרמנים לעיר ב-7 באוקטובר 1939 היו בזמושץ' 4,984 יהודים. מיד החלו חטיפות יהודים לעבודות כפייה ומעשי ביזה והתעללות. שלושה מהחטופים לא שבו עוד לבתייהם.

בתחילת דצמבר 1939 הקים הגסטפו בזמושץ' יודנראט מ-12 עסקני ציבור. היודנראט נצטוו לגייס 500-600 עובדי כפייה מדי יום ולשלם דמי כופר גבוהים מעת לעת. באמצע דצמבר הובאו לזמושץ' כ-500 מגורשים מוולוצלבק ומקולו. כ-150 מהם, קשישים וילדים, הועברו לשצ'בז'שין, 20 ק"מ מזמושץ'. 19 מהם ניסו לשוב לזמושץ' ונרצחו בינובצה הסמוכה.

בדצמבר 1939 הקים היודנראט ועד עזרה לפליטים, והוא היה מסונף לארגון יס"א בקרקוב. הוועד הקים מטבח ציבורי, והוא חילק ארוחות חמות במחיר סמלי ולעניים ביותר בחינם. המטבח התקיים עד חיסול הגטו בסתיו 1942. הוועד גם סייע להקמת בית ספר, והוא פעל עד אפריל 1942. גם הג'וינט בוורשה תרם תרומה כספית חודשית, ולקראת הפסח, באביב 1940, שלח מצרכי מזון.

בסוף 1939 או בראשית 1940 חויבו היהודים לענוד סרט זרוע לבן שעליו מגן דוד צהוב ונאסר עליהם לצאת מן העיר ולהשתמש בכלי רכב.

בינואר 1940 הורחב היודנראט לכדי 24 חברים, וזמן קצר אחר כך הוחלף יושב ראש היודנראט הראשון בן-ציון לובלינר בעורך הדין מייצ'סלב (ממק) גורפינקל. לעזריאל שפס, ראש מחלקת העבודה של היודנראט, היו יחסים טובים עם הממונה הגרמני על עובדי הכפייה היהודים פאול וגנר. שפס איפשר ליהודים להשתחרר מהעבודה בכל פעם למשך יום אחד תמורת תשלום לקופת היודנראט, והכסף הזה שימש לתשלום שכר לעובדים.

מיוני 1940 החלו הגרמנים לשלח מאות יהודים בקבוצות למחנות עבודה במחוז לובלין. 500 יהודים נשלחו למחנה ויסוקיה, ועוד מאות יהודים שולחו לביאלובז'גי, לקוולר, לבלז'ץ ולאזביצה. אנשי ס"ס רצחו חלק מהעובדים במחנות. היודנראט אירגן משלוחי מזון ובגדים לעובדים היהודים שנשלחו לבלז'ץ, אך נאסר על משלוחי מזון ל-350 היהודים שעבדו במחנה קוולר. חלק מהיהודים במחנה קוולר הורשו, תמורת שוחד גבוה, לישון בבתייהם, ועד נובמבר 1940 שוחררו גם יהודי זמושץ' שעבדו בבלז'ץ.

ב-1941 הוקם באזביצה מחנה עבודה גדול, ו-1,500-2,000 יהודים מזמושץ' ומהסביבה שולחו לשם. כמו כן הוקם ליד זמושץ' מחנה עבודה קטן יותר של "מינהל הבנייה האווירית הגרמנית".

בתחילת אפריל 1941 הוקם בזמושץ' גטו פתוח, וראש העיר הפולני קרול פוס ציווה על יהודי זמושץ' לעבור אליו עד 1 במאי, באיום של גירוש לקומרוב. רק יהודים יחידים קיבלו היתר להישאר בבתייהם, מחוץ לגטו. בגטו הצטופפו כ-7,000 יהודים וגם כמה משפחות פולניות שסירבו להתפנות. הגטו לא היה מגודר, אבל היציאה ממנו הייתה מותרת רק בשעות מסוימות. עם זאת פולנים היו רשאים להיכנס לגטו, והייתה בכך משום הקלה. בגטו פעל סניף דואר, באישור הגרמנים, ובו יכלו היהודים לקבל מכתבים וחבילות שנשלחו אליהם מפולין ומחוצה לה. הסניף נסגר ביוני 1941, עם פלישת הגרמנים לברית המועצות.

בסוף 1941 הוקם בגטו שירות סדר יהודי של 10 איש, צעירים ששירתו בצבא פולין.

בחורף 1941-1942 פרצה בגטו מגפת טיפוס. היודנראט הקים בגטו בית חולים – מנהלו היה ד"ר פרידהופר מפולטבה - ובית מרקחת.

באביב 1942 הגיעו לגטו אלפי מגורשים מהפרוטקטורט של צ'כיה ומגרמניה. מספר המשרתים בשירות הסדר היהודי הוכפל.

ב-11 באפריל 1942 שלחו ז'נדרמים גרמניים ואנשי ס"ס כ-3,000 יהודים מזמושץ' למחנה המוות בלז'ץ. השילוח נעשה בפיקודו של ברונו מאירס, מפקד הגסטפו בזמושץ', ושל עוזרו קצין הגסטפו זוברט. כ-250 מסתתרים, קשישים וחולים נרצחו בזמושץ'.

ב-30 באפריל 1942 צורפו אל 2,000 יהודי הגטו 2,100 יהודים מצ'כיה ומסלובקיה שהובאו דרך איזביצה וקבוצת מגורשים מדורטמונד וממקומות אחרים במדינת וסטפליה שבגרמניה, רבים מהם בעלי מקצועות חופשיים. אחדים מהם, רופאים, מצאו עבודה בבית החולים היהודי. בתקופה זו הסגירו אנשי שירות הסדר היהודי לגרמנים 18 יהודים, והם נרצחו מחוץ לגטו.

ב-17 במאי 1942 החלה "אקצית הזקנים", וב-27 במאי 1942 גירש הגסטפו כ-1,500 יהודים, ובכללם קשישים רבים, למחנה המוות בלז'ץ, בסיוע היודנרט ושירות הסדר היהודי. חלק מהקשישים נרצחו בתחנת הרכבת בגטו.

ב-11 באוגוסט 1942 גירשו ז'נדרמים גרמנים ואנשי ס"ס לבלז'ץ 500 יהודים, רובם נשים וילדים ממגורשי צ'כוסלובקיה וגרמניה. הגירוש נעשה כאשר הגברים היו בעבודה. לאחר הגירוש צומצם שטח הגטו, ובד בבד הותר ליהודים שעבדו בזמושץ' ובסביבתה בשירות צבא גרמניה לשוב מדי ערב ללינת לילה. בראשית ספטמבר 1942 גורשו עוד כ-400 יהודים מגטו זמושץ' לבלז'ץ.

ב-16 באוקטובר 1942 החל החיסול הסופי של גטו זמושץ'. כ-50 אנשי היודנראט ויהודים שעבדו בשירות הגסטאפו נרצחו בכיכר השוק, שם נאספו תושבי הגטו. כ-4,000 יהודים גורשו ברגל לאיזביצה, מרחק 21 ק"מ מזמושץ'. כ-100 יהודים נורו בדרך. באיזביצה הוחזקו היהודים תחת כיפת השמים.

מ-19 באוקטובר ועד ה-2 בנובמבר 1942 גורשו יהודים אלו בשלושה גירוסים לבלז'ץ ולסוביבור. כ-300 יהודים שהושארו בגטו זמושץ' לאיסוף רכושם של המגורשים נרצחו במרס 1943.

בראשית מאי 1943 חיסלו הגרמנים את רוב מחנות העבודה שבאזור זמושץ'. כ-1,000 עובדים, רובם מזמושץ', גורשו למחנה המוות מיידנק. [6]

סופה המר של קהילתנו

בין יציאת הרוסים וכניסת הגרמנים

כשהרוסים נסוגו מזמושץ' נעזבה העיר למשך ימים אחדים לנפשה; לא נמצאו בה רוסים ואף לא גרמנים.

חלק הארי של יהודי זמושץ', משמונים עד תשעים אחוז, יצאו יחד עם הרוסים ובעיר נשארו רק אנשים קשישים. אך הם לא נראו ברחוב, אלא התחבאו בבתיהם. לעומת זאת המה הרוחב מרוב פולנים, שמיום ליום הלכה וגברה חוצפתם. הללו אף פרצו, מדי פעם בפעם, חנות יהודית ובזזו את רכושה וכשראו יהודי רדפו אחריו וקראו: "ז'יד גודליי, יידז' דו ראיו" (כלומר: יהודי מפואת, סע לגן העדן, לרוסיה), על כמה יהודים אף התנפלו והכום עד זוב דם. בעיניי ראיתי בעד חלון דירתי חבורת פולנים, שהתנפלו על יהודי, שלא היה מתושבי המקום, הפילוהו לארץ, הכוהו ולבסוף הסירו מעל רגליו את מגפיו החדשים. היהודי נחלץ מידיהם כשהוא יחף וכל עוד נפשו בו.

שערי הבתים של היהודים היו סגורים על מנעול ובריח ורק עם חשיכה נפתחו למשך שעה קלה, כדי שהנשים תספקנה להוציא את מי השופכין ולהביא מים מן הבאר. במשך כל היום לא נמצאה נפש חיה ליד הבארות ואילו לעת ערב הזדנבו לידן תורים ארוכים של נשים יהודיות, שכל אחת מהן מזדרזת למלא את הדלי שלה ולחזור הביתה. הרבה נשים אף אצו רצו לאופה, כדי לקנות כיכר לחם.

לאחר מכן נסגרו השערים מחדש ואילו היהודים, שהסתתרו במשך כל היום, הגיחו ממחבואיהם והתכנסו בחדרים ושוחחו בענייני פוליטיקה; טענו, כי הגבול החדש יוצב ליד איזביצה. מכל מקום כזה היה רצונם של יהודי זמושץ'.

באותם הימים נתכנסו הפולנים, מן ההגונים יותר, לאסיפה באולם העירייה, "רסורסה", כדי לדון בשאלה כיצד להקביל את פני הגרמנים. היו ביניהם שטענו, כי יש להקביל את הגרמנים בלחם ומלח ואחרים, עם העו"ד לגישט בראש, היו בדעה שלא נאה לערוך קבלת פנים לגרמנים והרשות בידי כל פולני להתנהג לפי רצונו.

הגרמנים נכנסו לזמושץ' מעבר לובלין ועל המדרכות הצטופפו המוני פולנים וקראו "ניך זיה" - יחי! מייד לאחר כניסתם השתכנו הגרמנים בכל הבניינים הממשלתיים שבעיר וכעבור שעה קלה חזרו רבים מהם אל בתי היהודים כשהם מודרכים על ידי תלמידים פולנים של ה"ראדה אופייקונצ'ה" והוציאו יהודים לעבודה. עם ערב חזרו היהודים הביתה, חלקם מוכים, אך רבים מן החוזרים היו מרוצים, שכן הצליחו להביא איתם, מי כיכר לחם ומי בקבוק בנדין.

היהודים הועסקו בכיבוד חדרים, או בניקוי מכוניות. לעבודה זו נלקחו גם נשים יהודיות ורבות מהן נאלצו לפשוט את התחתונים שלהן ולהשתמש בהן לשטיפת חלונות ורצפות.

באותם הימים נמצאו בזמושץ' הרבה חיילים יהודים מן הצבא הפולני, שהיה חונה בעבר השני של הנהר בוג, אך נבצר מהם לחזור למקומות מגוריהם הקדומים משום שהללו נכבשו בידי הרוסים. מסיבה זאת נתקעו בזמושץ' והתאכסנו בבית הכנסת הקטן, הוציאו את הספסלים מתוך בית הכנסת והעמידום בפוליש, ועל הרצפה פיזרו קש והיא שימשה להם למשכב בלילה.

כל פעם שהגרמנים יצאו לחטוף יהודים לעבודה, היו החיילים היהודים קרבנותיהם הראשונים, משום שלא מצאו להם מקום להתחבא שם.

כעבור יומיים פירסמו הגרמנים הודעה, שחייבה את פתיחת כל החנויות בעיר. חנות שתישאר סגורה סימן שבעליה עזב את העיר יחד עם הרוסים והיא תפתח בכוח וסחורתה תוחרם. ואומנם למחרת ההודעה יצא וישניבסקי, מנהל "רולניק", בלוויית שני אנשי גסטאפו ושני פועלים פולניים ולפי הוראותיו נפרצו החנויות שנשארו סגורות וכל הסחורות הוצאו מתוכן. אך לא עברו אלא ימים מועטים ואף הסחורות שבחנויות הפתוחות הוחרמו.

הקמת ה"יודנראט"

באותו זמן שלחו ממיק גורפינקל ואלי אפשתינ הזמנות לשלושים ומעלה מתושבי זמושץ', שנשארו בעיר, לאסיפה שתיערך ב"לינת הצדק" לשם הקמת מועצה יהודית (יודנראט). איש בשם בראך חילק את ההזמנות ובנו אנשל היה לאחר מכן השוער במשרד של ה"יודנראט".

באסיפה הראשונה שנערכה ב"לינת הצדק" בעניין הקמת המועצה היהודית השתתפו תושבי זמושץ' אלה:

ממיק גורפינקל, אלי אפשתינ, שלום טישברג, טודרס ניקלסברג, שליאם בן ציון לובלינר, עזריאל שאפס, ברל דאקל, שלום טופ, לייב אייזן, מונייק כהן, אביגדור אינלנדר, ברוך פישלזון, יהושע רפפורט, יהושע פוקס, שמעון בייצ'מן, ברוך ווילדר, לייב רוזן, אהרון שלאפרוק, שלום ציבאלה, יושה מנדלזון ואני עם אחי חיים.

עלי לציין שבמקום זה, שאז לא ידע עוד איש מה תהייה דמותו של היודנראט בעתיד... מינו, איפוא, מועצה יהודית בה שנים-עשר איש וכעבור זמן מה הוגדל מספר חבריה לעשרים וארבעה.

המפקד שנערך מייד על ידי ה"יודנראט" גילה כי בזמושץ' נשארו קרוב לאלפיים יהודים. אך הוקם ה"יודנראט" באה אליו הגסטאפו בדרישה להמציא לה מאה אלף זהוב. אגב, במשך תקופת השלטון הנאצי הוטלו על יהודי זמושץ' שלושה קנסות ממין זה.

מלבד הכסף נדרש ה"יודנראט" על ידי הגסטאפו ו-0.0.0. להמציא כל מיני סחורות, כמו כרים, מיטות, ארונות לבגדים, וילאות, שמיכות, מגבות, כיסאות וכיוצא באלה. ה"יודנראט" נתחייב אפילו לספק בגדי נשים, כגון: חולצות ולבנים. מפקדת ה-0.0.0. שלחה אפילו למשרד ה"יודנראט" לבנים מלוכלכים לכביסה.

נוסף על הנ"ל נדרש ה"יודנראט" להמציא יום-יום 250 פועלים יהודים. למטרה זו הוקמה לשכת-עבודה מיוחדת ואהרון שלאפרוק נתמנה למנהלה. לכל משפחה נשלח פתק על ידי היודנראט עם הדרישה לשלוח אחד מבניה לעבודת כפייה. מי שלא רצה, או לא היה מסוגל לעבודה, חייב היה לשלם כופר בסך של 5 זהובים ליום וה"יודנראט" שלח אדם אחר במקומו לעבודה. לממלאי-מקום אלה שילם ה"יודנראט" שכר של 2 זהובים ליום ואילו אלה שהתייצבו בעצמם במקומות הבודה של ה-0.0.0. קיבלו 4 זהובים ליום.

היוצאים לעבודה התאספו בשעה שש ומחצה בבוקר ליד בניין העירייה; לשם באו גם עזריאל שפט ואהרון שלאפרוק, נציגי הגסטאפו וה-0.0.0, שאף הם נמצאו באותו מקום, רגילים היו לפנות אל השניים הללו בנוסח כזה: "דרושים לי עשרה, עשרים, או שלושים יהודים" ושני נציגי ה"יודנראט" מילאו מיד אחרי הוראות אלו ובהתאם להן חילקו את הנאספים.

היהודים פחדו להתהלך ברחובות העיר ובמשך היום התחבאו בבתייהם. כשנראה יהודי בחוץ מייד נלקח לעבודה, או שספג מכות.

פעם עמדו יושה מנדלזון ושני יהודים מוולוצלאבק ליד בית המרחקת של אפשתיין בתוך האבול והנה עבר לידם הגיסטפאי ושם הולקה כל אחד מהם 25 מלקות על גופם הערום. יושה מנדלסון שכב אחר כך רתוק למיטתו במשך שבועות אחדים.

פעם תפסו שני ס"סים את משה חיים פרל ליד חצר ביתה כנסת, שעה שהלך להתפלל שם; הם לקחוהו איתם ועקבותיו נעלמו.

בדומה לכך נעלמו שמואל הייבר ובניה קליסקי, גיסטפאי אחד תפסם ברחוב ומאז לא נודע מה היה להם.

אף-על-פי-כן, ברדת הלילה שמו יהודים את נפשם בכפם והתגנבו למשרד ה"יודנראט", כדי לשמוע חדשות ולספרן אחר כך למסתתרים בבתייהם.

באותם הימים היה מופיע בחלם עיתון פולני וגרמני, שניהל הסתה פרועה נגד יהודים; עיתון זה הטיל עלינו אימה ופחד.

כעבור זמן מה הודבקה ברחובות זמושץ' ההודעה, כי כל יהודי, גבר ואישה, מגיל עשר ומעלה חייב לענוד לשרוולו סרט לבן מסומן במגן-דוד צהוב ומי שלא ימלא אחרי הוראה זו, יהיה צפוי לעונש קשה. באותו זמן הובאו לזמושץ' יהודים מוולוצלאבק וכן הגיעו יהודים מלודז' ומערים אחרות. יהודים אלה שוכנו בבית הכנסת ובכל בתי המדרש בעיר ששימשו מקום תפילה, וכן גם – בבתי הריקים, שדייריהם יצאו את העיר יחד עם הרוסים.

בבית המדרש הקטן הותקנה מרפאה והרופא מנדלבוים מוולוצלאבק והאחות טושה אפנבך קיבלו שם חולים. עונת החורף בשנת 1939-1940 הייתה קשה מאוד וכל ערב הזדנב ליד המרפאה תור ארוך של יהודים, שהוכו בעת העבודה, או שאצבעותיהם וחוטמיהם קפאו מן הקור העז; לכולם ניתנה עזרה ראשונה.

והנה מה שאירע לקבוצת יהודים מוולוצלאבק: רבים מבין היהודים של אותה העיר גורשו מבתייהם ונשלחו לשברשין. אחדים מהם העתיקו את מושבם משברשין לזמושץ' והללו ביקשו מאת מייק גורפינקל שישתדל אצל השלטונות הגרמניים שירשו גם ליהודים אחרים מוולוצלאבק לעבור משברשין לזמושץ', כעבור יומיים הודיע להם גורפינקל, כי אומנם בא בדברים עם הגסטאפו ומשם הודיעו לו שאין כל התנגדות לשינוי מקום מגוריהם של היהודים מוולוצלאבק.

על סמך הודעה זו שכרו 18 יהודים ואישה אחת שלוש מגירות ויצאו משברשין. כשהגיעו ליאנובצה, הרחוקה שלושה קילומטר מזמושץ', נעצרו על ידי אנשי 0.0.0, שחנו בקסרקטין, אשר נמצא באותו מקום.

היהודים בזמושץ' לא ידעו מה עלתה להם, לאנשי וולוצלאבק אלה, אך לאחר ימים ספורים באה העירה נוצרייה מתושבי יאנובצה והיא שהביאה את הבשורה המחרידה, כי סרדיוטי 0.0.0 הפשיטו את הבגדים מעל אנשי וולוצלאבק, שפכו מים קרים על גופותיהם הערומים והציגום בחוץ בקור החורף, לבסוף ירו בכולם...

בסמוך למשרד ה"יודנראט" הועמד מטבח שדה גדול וליהודים שלא היו מתושבי המקום חולקו מרק וקפה.

על היהודים נאסר לצאת מתחומי העיר וכן נאסר עליהם השימוש בכלי רכב כלשהם.

מדי פעם בפעם היו באים למשרד ה"יודנראט" שני נציגי o.o. בדרישה לספק להם כל מיני חפצים. שמו של אחד מהסרדיוטים הללו היה פינקובסקי – גרמני מפוטם, בעל קומת גלית של 1.90 עד 2 מטרים. קולו היה עבה כשל בטנן וכשהיה צורח דומה היה שקולו יוצא מפיטס של עץ. למראהו רעדו יהודים ואפילו נוצרים נתחלחלו לשמע שמו בלבד. לסטים זה רצח במו ידיו משמונים עד תשעים אחוז מכל היהודים, הפולנים והרוסים שנפלו בזמושץ', לא הייתה נפש חיה בעיר שלא ידעה אותו. די היה לאם להגיד לילדה הבוכה כי פינקובסקי הולך ובא – ומייד נשתתק מרוב חלחלה... הוא וחברו רגילים היו לבוא למשרד ה"יודנראט" כשבדיהם פרגולים וכל מי שנמצא שם באותה שעה, ספג מידיהם מכות עד זוב דם.

כדי לאסוף את החפצים שה"יודנראט" נדרש לספק ל-o.o. אורגנו סבלי זמושץ' בקבוצה אחת ואברהם מלכה'לס הועמד בראשה. מקודם כשהוטל על תושב יהודי לספק ארון, או רהיט אחר, היה בא בטענה של ה"יודנראט", מדוע אין חברי המועצה נותנים את חפצי הבית שלהם. אך משעה שאורגנו הסבלים הוצאו מתוך הדירות החפצים הדרושים עוד לפני שבעליהם הספיקו להתלונן לפני ה"יודנראט"...

חשדות ואיומים

רבים מן היהודים שיצאו יחד עם הרוסים "גנבו" את הגבול וחזרו לזמושץ', והיה זה מעשה פלא, שברגע שחזר יהודי מייד נודע הדבר ל"יודנראט" והלה שלח לו פתק לצאת לעבודה. אגב, בפתקים אלה עשה ה"יודנראט" כל מיני תחבולות. נמצאו יהודים רבים שהעדיפו לשלם 5 זהובים במקום לצאת לעבודה, אך ה"יודנראט" הערים עליהם ושלח להם פתקים אחדים בשבוע, כדי להוציא מכיסם דמי כופר ככל היותר.

כפי שכבר הזכרתי למעלה, היה החורף בשנת 1939-1940 עז וקשה עד למאוד. פחם להסקה אפשר היה לקבל רק אצל הסינדיקט המקומי והמכירה נעשתה בפרקי זמן שונים.

זכורני, שפעם אחת עמד תור ארוך ליד מחסן הסינדיקט ובו גם יהודים אחדים. לאחר שעה ארוכה יצא מן המשרד נהל הסינדיקט גורליצקי והודיע בצורה מנומסת, כי אלה מבין העומדים בתור העונדים את הסרט הצהוב לא יקבלו פחם. בסופו של דבר נאלצו היהודים לקנות פחם במחירים מופקעים.

רבו גם המקרים שסוחרים פולנים סירבו למכור סחורה ליהודים ואף חירפום וגידפום על שהעזו לעבור את מפתן חנויותיהם.

הסוחרים הפולנים האשימו את היהודים בשדידת רכוש הצבא הפולני, ואילו המשטרה הפולנית חיפשה את היהודים שהיו מיליציונרים בזמן שהעיר הייתה בידי הרוסים. במיוחד חיפשה המשטרה הפולנית יהודי בשם אלי ריכטמן ומאחר שהלה עזב את העיר יחד עם הרוסים נאסר אביו, וולוול ריכטמן, ונכלא בבית הסוהר בזמושץ'. הוא עונה, עינויי מוות והיו שאמרו, כי השוטרים הפולניים דקרוהו, אחרים טענו, כי ריכטמן מת בתוצאה מן המכות הרבות שספג מירי השוטרים...

אוי לי מכיסוי הראש – ואבוי לי מגילוי הראש...

גזרה רדפה גזרה. היהודים נצטוו להדר כל חייל גרמני על ידי גילוי ראש. בצאתם או בשובם מן העבודה, חייבים היו היהודים להשגיח יפה אם ברחוב אינו עובר חייל גרמני, כדי לדרוש בשלומם, שאם לא כן היו צפויים למכות.

בזמושץ' נמצא גיסטאפאי גבה קומה ומפוטם ששירת במשטרת היערות. הלה רגיל היה להתהלך ברחובות העיר עם כלב כשפרגול בידו. כשראה יהודי הולך ובא היה מפנה אליו את גבו, כדי להטעות את המתקרב שהוא איננו רואהו. אך כשעבר על פניו היהודי החזירו הגיסטאפאי בקריאה ושרבטו בפרגול על שלא גילה את ראשו לפניו. הסוף היה שהיהודים היו מברכים לשלום כל חייל גרמני שפגשו ברחוב אפילו כשראו רק את גבו בלבד... היו מקרים בלתי נדירים שחיילים גרמנים היכו יהודים דווקא משום שגילו את ראשם לפניהם. "יהודי מקולל" – התרתחו הללו – "למה אתה מסיר את הכובע לפני? אין אתה חברי שלי!..."

עבודת כפייה

מבין אנשי המשטרה הגרמנית הפלילית בזמושץ' הצטיין באכזריותו אחד בשם מאָר. היה זה לסטים והלמן מן המין השפל ביותר. שמותיהם של רבים מבין הסוחרים היהודים היו ידועים לו והוא התמיד לבקר בבתייהם. ולא די ששם את ידו על כל סחורה שמצא בחיפושיו, אלא הרביץ עוד מכות לבעלי הסחורה.

לפסח שנת 1940 נתקבלו בזמושץ' מצות, שנשלחו משווייץ. מלבד זה נאפו מצות במאפיות היהודיות שבעיר.

המצות הוחזקו במחסן של ה"יודנראט", אשר הותקן בבית הכנסת הגדול. במחסן זה נמצאו גם חומרי רפואה וכן סחורות אחרות.

ברביעי ביוני 1940 ציווה ה"יודנראט" על מאות יהודים להתייצב במפקדת ס.ו.ש. שביאנובצה על מנת לעבוד בכבישים ומי שלא ימלא אחרי הוראה זו ייענש קשה. כל האנשים התייצבו למועד הקבוע והובאו לכפר ביאלי-בז'אג, שליד וויסוקיה, ושם הועבדו בוויסות נהר.

"פולקסדויטשה" (גרמנים ילידי פולין), לבושים מדים שחורים שמרו על העובדים. גרמנים אלה אף נקראו "שחורים". מנהלי העבודה היו פולנים וביניהם נמצא גנב מועד מן העיר החדשה שבזמושץ' והלה ירד לחייהם של העובדים ואף היכה אותם לעיתים תכופות. העובדים שוכנו בצריפים ומנת המזון שלהם הכילה: כיכר לחם של 2 ק"ג לשמונה איש, וליטר אחד מרק וחצי ליטר קפה שחור לנפש ביום.

עברו ימים אחדים וה"יודנראט" ציווה על חמש מאות יהודים נוספים להתייצב ביאנובצה ואף הללו קיבלו עליהם את הדין וביום השישי בשבוע החל בשנים עשר ביוני, בשעה 7 בבוקר, נמצאו כולם ביאנובצה. גם חברי ה"יודנראט" ממיק גורפינקל, עזריאל שפס ויהושע פוקס באו לשם.

מבין 500 היהודים הוצאו 150 והושארו במקום על מנת להכשיר שטח אדמה למסלול רכיבה בשביל ה-ס.ו.ש. ואילו 350 היהודים הנותרים הובאו לקאואלר (מקום הקסטרקטינים שליד הקולנוע "סטילובי"). סרדיוטי ס.ו.ש. שהובילו את היהודים הללו היכו אותם, חירפום וגידפום. לצדי הכביש עמדו נשים רבות, שליוו את בעליהן, בניהן ואחיהן ליאנובצה והמנוולים הגרמנים הצליפו גם עליהן בשוטים ובפרגולים. כשעברה השיירה ליד תחנת הרכבה, ירה המרצח פינקובסקי באברהמ'ל לרנר, שהיה ידוע בכינויו אברהמ'ל פטר והרגו במקום.

בהגיעם לקאואלר נמסרו היהודים בידי איש 0.0. אחד וחמישה-עשר "פולקס-דויטשה". בקאואלר כבר נמצאו יהודים רבים, שהובאו מן העיירות הסמוכות לזמושץ'.

כל יום בשעה שש בבוקר הוצאו יהודים אלה ועבדו בוויסות הנחל, העובר ליד זמושץ' ובשעה שלוש אחרי הצהריים הוחזרו לקאואלר; עליהם שמרו 15 "שחורים" ומנהלי העבודה היו גם שם פולנים. יחסם של הפולנים ליהודים היה מלא רשעות, להוציא מכלל זה אחדים מהם שהיטיבו לעובדים.

בהובילם את היהודים למקום העבודה ציוו עליהם "השחורים" לשיר ואם לא צייתו להם כיבדום במכות נאמנות. מאין ברירה שרו היהודים שירים עממיים, ולרוב את "התקווה". "השחורים" היו מזויינים ברובים ובמקלות ומדי פעם בפעם התאכזרו ליהודי אחר בעת ההליכה לעבודה.

לכלואים במחנה העבודה אסור היה לשלוח מן הבית אוכל, אלא משקה בלבד. משום כך הביאו להם קרוביהם בקבוקים ממולאים מרק או דייסה.

קרוביהם של הכלואים באו בטענות ל"יודנראט" ודרשו ממנו שיגדיל את מנת הלחם של העובדים. כמו כן התנגדו לכליאת העובדים במחנה ודרשו שיורשה להם ללון בבתייהם ושילכו משם כל בוקר לעבודתם. אך כל הפניות הללו לא נשאו פרי עד שנתגלה כי מפקח המים, כלומר הגרמני שהיה המכריע בעניינים הנוגעים לוויסות הנהר, מזמין לו ולאשתו חליפות אצל החייט היהודי יהושע פוקס. מייד הלכה משלחת אצל החייט וביקשה ממנו שייקח דברים עם מפקח המים וישתדל לשחרר את העובדים מכלאם. עברו ימים אחדים והחייט הודיע, כי הגרמני דורש שלמונים בסכום של אלפי זהובים אחדים. המשפחות האמידות של הכלואים נתנו את הכסף ומסרוהו לפוקס והעובדים שוחררו מן המחנה בתנאי שיבואו כל בוקר למקום העבודה.

העובדים קיימו תנאי זה ואף קיבלו שכר בסכום של שלושה וחצי זהובים ליום, אך לאחר שמונה ימים הקיפו ג'אנדרמים גרמנים, שוטרים פרשים ואנשי גסטאפו את העיר, הלכו מדירה לדירה והוציאו את כל הגברים היהודים החוצה. לאחר מכן העלו או תם על מכוניות והובילום לרטונדה לשם בדיקת תעודותיהם.

הפנקסים שהוציאה לשכת-העבודה ליהודים שעבדו אצל גרמנים הוחתמו ובעליהם נצטוו ללכת מייד למקומות העבודה שלהם ואילו הזקנים שלא עבדו – וממילא לא היו להם פנקסים – הטביעו אנשי הגסטאפו את החותמת – על מצחיהם. הגרמנים התגלגלו מצחוק מתחבולתם המחוכמת הזאת... שאר היהודים, שהיו מחסורי פנקסים, הובאו לתחנתה רכבת ונשלחו לבלז'ץ. באותו זמן לא היו עדיין תאי גזים בבלז'ץ. היהודים שהובאו לשם מהרבה עיירות הועבדו בשפיכת סוללת חול גבוהה, שאיש מבין העובדים לא ידע מה תפקיד נועד לה.

העובדים חיו בתנאים רעים עד מאוד. הם ישנו בצריף גדול, ששרצו בו כינים, פשפשים ופרעושים. מנהל העבודה בבלז'ץ היה קצין 0.0. בדרגת מאיור ושמו דולף. קצין זה היה חיה טורפת המהלכת על שתיים. רגיל היה לרכב על סוס כשאקדח שלוף בידו ובו ירה ביהודים כעולה על רוחו. ואכן מרובים הקרבנות שהפיל רוצח זה.

למגורשים שבבלז'ץ כמעט שלא ניתן כל אוכל וגדולה הייתה החרדה לגורלם. לבסוף נודע, כי ממיק גורפינקל קיבל מכתב מאת המאיור פריץ של ה-0.0. בזמושץ' למאיור דולף וכי בידו לשחרר את תושבי זמושץ', שגורשו לבלז'ץ.

אותו ממיק גורפינקל היה גאוותן גדול ומשום מה ראה פחיתות כבוד לעצמו לטפל בהחזרת המגורשים לבלז'ץ והוא מסר עניין זה לחברי ה"יודנראט". בדרך זו ניתנה האפשרות בידי חברי ה"יודנראט" לעשות "עסקים טובים". בעד החזרת מגורש דרשו כופר נפש בסכום של 300 ואפילו 1000 זהוב. כשקרובי המגורשים עמדו איתם על המקח והואילו להפחית את המחיר ואת הכסף שקיבלו מהם מסרו לממיק גורפינקל לאחר ניכוי שכר טרחה שלקחו לעצמם.

"עסקיהם" הטובים של חברי ה"יודנראט" והכסף הרב שזרם לתוך כיסיהם עוררו רוגז רב בעיר. אך היו גם משפחות שלא היה ביכולתן לשלם את הסכום הדרוש לפדיון קרוביהם. האחרונים נשארו לכן בבלז' עד לחודש נובמבר 1940, שבו חוסל המחנה בבלז' ושוכניו חזרו לזמושץ' ברגל.

סימנים ראשונים לגטו

לזמושץ' החלו להגיע פולנים, שנעשו "פולקסדויטשה". שלטונות המחוז נתנו להם הרשות לבחור להם דירות של יהודים כפי ראות עיניהם. ואומנם, פולנים אלה סיירו בבתי היהודים וכל דירה שמצאוה ראוייה בשבילם הודיעו עליה לשלטונות המחוז והללו הוציאו מידי צו לדיירים היהודים לפנות את מקום מגוריהם במשך 24 שעות.

יהודי זמושץ' ראו בהתנהגות זאת של השלטונות אות ראשון לקראת הקמת גטו יהודי בעיר. נמצאו אפילו אנשים שידעו, כי הגטו יוקם בשני הרחובות זמנהוף ופרץ ואילו אחרים טענו שמקום הגטו יהיה בעיר החדשה. בסופו של דבר הודיעו חברי ה"יודנראט", כי אכן יוקם הגטו בעיר החדשה, אך איש לא האמין להם עד שלא נראו הם עצמם שוכרים להם דירות בעיר החדשה ואף נכנסים מייד לדור בהן. הפעם לא היה עוד ספק בגזרת הגטו, הממשמת ובאה, ורבים מבין תושבי העיר הישנה יצאו גם הם לשכור להם דירות בעיר החדשה.

ואומנם יומיים לפני פורים, 1941, הקיפה המשטרה הגרמנית את העיר הישנה וערכה חיפוש מבית לבית. כל היהודים שנמצאו בעיר הישנה נעצרו והובלו לסינדיקט ומשם לקומארוב, שנקבעה למקום מגוריהם החדש. בסך הכל הועברו לקומארוב, כמה מאות יהודים. אולם בגטו שהוקם בעיר החדשה הצטופפו מעשרה עד שנים עשר אלף יהודים ומשום כך פרצה בו מגפת הטיפוס. בית החולים המחוזי סירב לקבל חולים יהודים ולכן נפתח בית חולים בעיר החדשה, שלא היו בו אלא מיטות אחדות בלבד.

בבית החולים שבעיר החדשה עבדו הרופאים ד"ר רוזנבלאס, ד"ר מנדלבוים ועוד שניים שאת שמותיהם שכחתי, הגברת הוברמן, שעבדה במשך שנים רבות בבית החולים המחוזי, שימשה בתפקיד אחות בבית החולים החדש וכן עבדו בו כאחיות טאשה אופנברך ובחורה אחת מלודז'.

ליד ווגר, משרד הדואר הקודם שבעיר החדשה, ובפתח הרחוב רוביישוב נתלו שלטים גרמניים גדולים מצויירים בגולגולת: "זהירות! סכנת טיפוס! הכניסה לאנשי הוורמאכט אסורה בהחלט!"

אך היהודים ראו עצמם חופשיים יותר בגטו מאשר בעיר הישנה. מתחילה לא היה גם הגטו חסום, ופולנים רגילים היו באים לבקר בו בעסקי מסחר שונים. היהודים מכרו חפצי בית תמורת צרכי מזון ולעת ערב עמדו קבוצות יהודים ברחוב ושוחחו בענייני פוליטיקה, או העלו זיכרונות על הנכסים שהיו להם לפני המלחמה והמאכלים הטובים שלא החסירו אז מפיהם. אף-על-פי-כן עמדו המשוחחים כארנבות נפחדות ואוזניהם היו קשובות לכל ניע וזיע. כשנשמע רעש של מכונית עוברת בכביש התחמקו להם היהודים והרחובות נתרקנו כהרף עין בדומה לאחר הישמע אות אזעקה.

אנשי הגסטאפו ו-ס.ו. היו עוברים לעיתים קרובות דרך השוק שבגטו – ברגל או בכלי רכב – וכשראו יהודי הכוהו, או לקחוהו לעבודה. פעם אחת נכנסו לגטו שני שוטרים גרמנים רכובים על סוסים ונכנסו למאפיה אחת ומצאו שם שני יהודים שלא היו מתושבי המקום. השוטרים הוציאו אותם החוצה ורצחום ברירות בפרשת הדרכים שבכיכר השוק. גופות ההרוגים היו

מונחות ברחוב עד השעה שתיים-שערה בצהריים ורק אז ניתנה על ידי הגסטאפו הפקודה ל"יודנראט" להביא אותם לקבורה.

באותם הימים כבר היו הגרמנים עסוקים בהכנות לקראת התקפתם על רוסיה והם העסיקו את תושבי הגטו בעבודות צבאיות שונות, כגון: התקנת שדות תעופה, סלילת כבישים בתוך יערות טומשוב, תיקון מסילות הברזל, הכנת תבן ושחת בשביל הקסרקטינים וכו'. בכל בוקר משעה 7 עד 8.30 המה הכביש, שחצה את הגטו, מיהודים יוצאים לעבודה, כשהם מצוידים בחבילות מזון. לעת ערב, משעה 4 עד 5, חזרו העובדים, מהם עם שקיות קטנות של תפוחי אדמה, עם מעט פחם, או כיכר לחם.

יהודים מגלגלים בפוליטיקה - ומתנחמים

בשעות הערב המאוחרות נתכנסו תושבי הגטו כדי לגלגל שיחה בענייני פוליטיקה. באותו זמן הוציאו הגרמנים עיתון פולני בלובלין, שעשה תעמולה למען יציאת הפולנים לעבודות חקלאיות בגרמניה. בעיתון זה נתפרסמו גם הודעות מלחמתיות מן החזיתות השונות. אומנם ליהודים אסור היה לקרוא עיתונים, אך פולני זקן אחד הביא את העיתון לגטו ומכרו בחמישים גרושים הגיליון, אם כי מחירו הרשמי היה רק עשרים גרושים. על אף הסיכון שבדבר קנו יהודים אחדים את העיתון הפולני.

ההודעות המלחמתיות שנתפרסמו בעיתון מסרו רק על ניצחונותיו הגדולים של הצבא הגרמני והמקומות שהמטוסים הגרמניים הפציצו בהצלחה רבה. רק בסופן של אי-אלו הודעות סופר גם על הפצצת ערים גרמניות על ידי מטוסי "האויב". אך ליהודים היה די ברמז זה ולמחרת היום הם כבר מסרו בדיוקנות רבה את מספר הפצצות, שהוטלו על ערים גרמניות וממדי ההרס, שהן גרמו, ברכוש ובנפש.

מאליו מובן, שקוראי העיתון בגטו היו מעטים מאוד במספרם, וכשנשאלו מה המצב בעולם אמרו תחילה כי הוא מצוין ורק לאחר מכן חזרו על הידיעות ששאבו מתוך העיתון. האופטימיות הנלהבת של קוראי העיתון הפכה למשל בגטו ולכבודם התהלכה ההלצה הבאה: "שלושה אלה הם לחידה בעיניי: ראשית מתקשה אני להבין מה ראתה גרמניה, שכבשה את פולין וצרפת בסערה, לשלוח אגרת לאנגליה ולבקשה לכרות איתה ברית שלום; שנית, מהיכן גאוותה של אנגליה הדוחה הצעת שלום זאת לאחר שפולין נפלה ואף את בעלת בריתה החשובה - צרפת - הפסידה; ושלישית, לפלא הגדול ביותר בעיניי הם היהודים, שרכושם היה לבז והם עצמם הועמדו מחוץ לחוק והגרמנים מעבידים אותם בפרך, אך כששואלים אותם מה נשמע בעולם הם משיבים: "אך טוב סלה"..."

"פרנסי" הקהל

לאחר שהוקם הגטו בעיר החדשה, היה ה"יודנראט" מורכב מתושבי זמושץ' אלה: ממיק גורפינקל אליהו אפשתיין, שלום טישברג, תודרוס ניקלסברג, יולק לובלינר, שליאם, עזריאל שפס, שלום טופ, לייב אייזן, מונייק כהן-גולוס, אביגדור אינלנדר, יהושע רפפורט, יהושע פוקס, לייב רוזן, ברוך ווילדר, העו"ד גולדשטיין, שלום ציבלה, פפר, יעקב לוין-בלאט, שמואל רוזן, ברוך פישלזון. זה היה הרכבו של ה"יודנראט" להלכה, אך למעשה שלטה בו קבוצה קטנה.

ה"יודנראט" קבע את מושבו בקומה הראשונה של בית הכנסת אשר בעיר החדשה. שולחנות רבים הועמדו שם וליד כל אחד מהם ישב פקיד, שהיה ממונה על ענייני השונים של ה"יודנראט". בפניה, מאחורי מחיצה נעה, ישב יו"ר ה"יודנראט" ושומר שמר על פתח הכניסה

אליו. אדם שרצה לבוא בדברים עם היושב ראש, חייב היה לפנות תחילה לשוטר והלה הודיע עליו ליו"ר. המעוניין חייב היה למסור לשוטר מה העניין שהוא אומר להביאו לפני היו"ר וכשהאחרון סירב לקבלו שלחו השוטר הביתה.

מרובים היו העניינים שבהם פנו תושבי הגטו ל"יודנראט": זה בא בתלונה, כי מדירתו הוצא ארון הבגדים, או הכר האחרון; השני – כי התשלום החודשי שלו הועלה, ואין באפשרותו לסלקו; אמהות באו בתלונות, כי השוטרים היהודים מוציאים יום-יום את בניהן לעבודה, אף-על-פי שיש להם תעודות רופא כי אסור להם לעבוד. המתלוננים עמדו במשרד ה"יודנראט", מהם בכו, מהם קיללו בלחש, אך כולם כאחד חזרו כלעומת שבאו מבלי שייענו... את חברי ה"יודנראט" אפשר היה להכיר מרחוק, כי היו לבושים תמיד חליפות חדשות, מגולחים למשעי ומפורכסים כאילו עמדו להשתתף במסיבה מפוארת. "המגן-דוד" שעל שרוולם היה מרוקם מחוטי זהב. נוסף על כך הייתה מרוקמת על שרוולם התיבה "יודנראט" באותיות לטיניות.

הגרמנים הנהיגו כרטיסי לחם והאיכרים נצטוו למסור לשלטונות את תוצרתם החקלאית. אף-על-פי-כן אפשר היה לקבל בגטו שבעיר החדשה מעדכני מלך ממש – במחירים מופקעים. בגטו נשארה אלמנתו של היהודי הלודז'אי, גולדהאמר, ששימש קצין קשר בין ה"יודנראט" והגסטאפו ו-0.0.0 עד שהגרמנים הוציאוהו להורג. אותה אישה הפכה את חדר המגורים שלה למסעדה ושם אפשר היה ליהנות בכסף מלא, מארוחת צהריים משובחת עם בשר צלוי, או מטוגן, דגים ומשקאות חריפים. חברי ה"יודנראט" נמנו עם האורחים הקבועים במסעדה הזאת. כמעט לכל חבר של ה"יודנראט" הייתה אהובה וכולם הביאו למסעדה את פילגשיהם. מעשי ההוללות במסעדה היו חזון נפרץ. כשבעלת המסעדה עמדה בחוץ לפני דלת חדרה, ברכו שכני הבית איש את רעהו בברכת מזל טוב ואמרו: שוב מתחתן אחד מחברי ה"יודנראט"... ה"יודנראט" אף התכנס לעיתים קרובות לישיבותיו במסעדה זו.

בין הפליטים היהודים המרובים, שנמצאו בזמושץ', הייתה גם משפחה אחת מקרקוב בשם ליברמן; אם עם שתי בנות ובן אחד; בת אחת נעשתה אהובתו של ממוק גורפינקל ותושבי הגטו כינוה בשם "הזונה הצהובה". לבחורה זו נודעה השפעה מרובה על ה"יודנראט" וכל מי שהיה לו עניין אליו והעלה חרס בידו – ביקש את התערבותה – כמובן, תמורת שלמונים...

הפולנים חמסו את כל הכרכרות של העגלונים היהודים ותלו עליהן שלטים אדומים שנשאו את הכתובת, כי ליהודים אסור לנסוע בהן. בשביל ה"יודנראט" השאירו הגרמנים שתי כרכרות ועליהן נתלו שלטים עם כתובת אחרת: "רק בשביל הסעת יהודים". בשתי הכרכרות הללו נסעו בכל שעות היום אהובתו של גורפינקל וחברי ה"יודנראט". לעיתים קרובות נראו חברי ה"יודנראט" בכרכרות כשהם שיכורים כלוט.

הקשר האחרון עם החוץ

על היהודים נאסרה הכניסה למשרד הדואר וה"יודנראט" פתח סניף של הדואר בתוך הגטו. בזמן ההוא עוד נתקבלו מכתבים מאת היהודים שעזבו את העיר יחד עם הרוסים וכן הגיעו מכתבים מוולוצלאבק ליוצאי העיר הזאת שהתגוררו בגטו, למנהל סניף הדואר נתמנה ישעיהו מנדלזון, והדואר היה משה הופמן. כשפרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה חוסל הדואר ומשה הופמן נעשה שוטר. ואלה שמות השוטרים היהודים שהיו בזמושץ': דוד גורפינקל, דוד וייסמן, ברל שווארצביר, סטאך פליישמן, שמחה פלדשטיין, בנו של שלום ציבלה, ברק פישלזון, משה הופמן, אליעזר שולץ ואברהם ארצט.

השוטרים גבו את התשלום החודשי אצל אנשים שפיגרו בפירעון המס הזה. הם גם נשלחו לבתי היהודים להביא רהיטים וכלי בית אחרים שהיו דרושים ל"יודנראט", כגון: ארונות לבגדים, שמיכות, כרים, וילאות וכדומה. השוטרים שבאו עם רשימה בידיהם מאת ה"יודנראט" סילקו מתוך הבית את החפצים הדרושים בין בהסכמת בעליהם ובין על אף התנגדותם.

מידעת ה"יודנראט" לא נעלם אף מקרה אחד של אדם שהתחמק מעבודה והלה שלח מייד שוטרים אליו והללו הוציאוהו לעבודה בעל כורחו. זכרוננו מקרה כזה: ה"יודנראט" פרסם איסור על התקהלויות בדירות פרטיות. אך מרובים היו תושבי הגטו שלא השלימו עם גזרה זו והם התכנסו בדירות פרטיות, כדי להתפלל בציבור. יהודי שנמצא מתפלל בציבור הטילו עליו השוטרים קנס של עשרה זהובים. כדי להינצל מגזרה זו הועמדו ברחוב נערים קטנים, שהזהירו את המתפללים בראותם שוטרים יהודים בסמוך למקום התפילה, אך לא תמיד הספיקו המתפללים להימלט בעוד מועד. אבי, למשל, נתפס שלוש פעמים בעמדו בתפילה ואנו נאלצנו לשלם פעמיים קנס של עשרה זהובים ובפעם השלישית הועלה אפילו הקנס לעשרים זהוב.

"היודנראט" מסגיר יהודים

יום אחד יצאו השוטרים היהודים עם רשימה בידיהם והודיעו לשמונה-עשר מבין תושבי הגטו, שעליהם להתייצב בלשכת ה"יודנראט". מייד לאחר שהללו נכנסו למשרד ה"יודנראט", ניתנה הודעה טלפונית על כך לגסטאפו ומשם הגיעה מכונית ושמונה-עשר היהודים הוצאו מחוץ לעיר ונורו כולם.

כשקרובי הנרצחים הקימו רעש בשל הסגרת יקיריהם לידי הגסטאפו, הצטדק ה"יודנראט", כי ידו לא הייתה מעל זה; לדבריו מסר אדם בשם אליעזר שוץ את הרשימה עם שמותיהם של שמונה-עשר הקרבנות לידי הגסטאפו, ול"יודנראט" לא הייתה ברירה מאשר לאספם ולהסגירם בידי המרצחים הגרמניים.

מבין הנרצחים הללו, אני זוכר את שמותיהם של תושבי זמושץ' אלה: יחזקאל צרין, חיים פראנק, זלמן אקדמן, דורה שווארביר, קיילה הולץ וחיים מילץ.

תחילת העקירה ("אויסזידלונג")

לאחר כיבוש לבוב בידי הגרמנים החלו בחורף 1941-1942 לחזור משם רבים מבין תושבי זמושץ'.

באותו הזמן התפשטו גם לראשונה השמועות על פינוי תושבי הגטו. פעולה זו נקראה בגרמנית "אויסזידלונג" ולפיה שמועה עמדו הגרמנים לבצעה בקרוב. פינוי דומה לזה בוצע באיזביצה ויהודים רבים גורשו לכיוון בלתי ידוע.

הפחד, מפני הפינוי המריץ את תושבי הגטו בזמושץ' לחפש להם אחיזה במקום על ידי עבודה אצל שלטונות הצבא הגרמניים. ההנחה הייתה, שבמקרה של פינוי גטו זמושץ', ינצלו ממנו המועסקים על ידי הצבא הגרמני.

במקום הנקרא ויקרנט נמצא מחנה של חיל התעופה הגרמני ובו עבדו מאות יהודים מן העיירות הסמוכות. יהודי זמושץ' החלו, איפוא, לחפש כל מיני דרכים, על מנת להתקבל לעבודה במחנה ההוא, או במקומות עבודה האחרים של הצבא הגרמני. ולא רק גברים ניסו לבקש להם מפלט בעבודה למען הצבא הגרמני, אלא גם נשים עשו כך.

נשים יהודיות אחרות ביקשו להתקבל לעבודה בגן הירקות של הפולנייה מודזלבסקה, אשר בעלה היה רופא-מילד ידוע בזמנו. גן הירק נמצא ליד הכביש של העיר החדשה, על סמך אישור מאת מודזלבסקה הוציאה לשכת-העבודה פנקס עבודה. הפולנייה ניצלה את "שעת הכושר" ודרשה סכום של מאה עד מאתיים זהוב בעד אישור כזה.

בביתה של אותה מודזלבסקה נמצאה גם לשכת-העבודה של ה"יודנראט", שעבדו בה אהרון שלאפרוק ואחיו של ד"ר גרוס. כשגברו השמועות על סכנת ה"אויסזידלונג" החלו נשים יהודיות לבוא ללשכת-העבודה ובכל שעות היום אפשר היה לראותן כשהן צובאות קבוצות-קבוצות על פתחה שלפניה עמד שוטר יהודי.

אומנם, תחילה התחמקו הנשים מעבודת כפייה ושוטרים יהודים עברו עם רשימות בידיהם מבית לבית, וכל אישה שמצאו הביאוה בכוח ללשכת-העבודה; מאליו מובן, שהשוטרים חטפו גם גברים והביאו אף אותם ללשכת-העבודה ומשם הובילו למקומות העבודה השונים. אולם משעה שהתהלכה השמועה על סכנת הפינוי התחלפו היוצרות ותושבי הגטו החלו להתחנן לפני מנהלי לשכת-העבודה היהודית, שימציאו להם עבודה, בהאמינם, כי זוהי דרך ההצלה מגזרת ה"אויסזידלונג". כל עובד יהודי אף השתדל לקבל מאת מעבידו הגרמני או הפולני מכתב, שיעיד, כי עבודתו חיונית.

והנה הגיע היום המר והשחור. יומיים לאחר חג הפסח, בשבת, באחד-עשר באפריל 1942 בשעה 12:30 בצהריים הקיפו ז'אנדרמים גרמנים, שוטרים רוכבים על סוסים, אנשי ס.ס. וגסטאפו את שטח הגטו ולא נתנו לאיש לצאת מתוכו. בעת ובעונה אחת הגיעו במכונית קציני גסטאפו אחדים למשרד ה"יודנראט". השוטרים היהודים יצאו מייד לכנס את חברי ה"יודנראט". בסך הכל עשו קציני הגסטאפו במשרד ה"יודנראט" לא יותר מעשרה עד חמש-עשרה דקה והלכו להם כלעומת שבאו. מייד יצאו חברי ה"יודנראט", בלוויית השוטרים היהודים, הלכו מבית לבית וציוו על היהודים להתאסף בכיכר השוק. חברי ה"יודנראט" חילקו ביניהם את רחובות הגטו והלכו זוגות-זוגות בלוויית שוטר.

בשעה 1:30 בערך, החלו תושבי הגטו להתאסף בשוק, לצידו השמאלי, בסמוך למסעדתו של טיימן.

היהודים יצאו לשוק משפחות-משפחות; גברים, נשים וילדים. גם גברים ונשים בודדים היו בין היוצאים כשכולם לבושים בבגדי שבת וחג עם חבילה אחת או שתיים בידיהם. רבים מבין היוצאים לשוק היו איתם תעודות על עבודתם החיונית במקומות העבודה שלהם. הללו החזיקו את התעודות בידיהם והראו לגסטאפאים. אך האחרונים קרעו את התעודות לגזרים ועוד הצליפו על בעליהן בשוטים ופקדו עליהם לא לזוז ממקומם. השוטרים הגרמנים היו מזוינים ברובים, במקלעים ובפרגולים.

בשעה חמש לפנות בוקר, בערך, אצו רצו גסטאפאים, ואקדחים שלופים בידיהם, מבית לבית וירו בכל יהודי שמצאו בתוך הבתים.

עצביהם של העומדים בשוק נתפוקקו מחרדת מוות ולא עצרו כוח לעמוד במקומם. הגסטאפאים התהלכו בין העומדים והצליפו באכזריות רבה על כל מי שזז ממקומו. לפי הערכה הגיע מספר המכונים בשוק לשלושת אלפים ומעלה.

בשעה תשע בערב, בערך, ניתן האות והשיירה זזה ממקומה כשהיא ערוכה בחמישיות, מייד פתחו ה-ס.ס. והגסטאפאים באש וירו לתוך השיירה. הצועדים בשורות האחרונות נרצחו כולם וגוויותיהם נשארו מונחות במקום.

השיירה הובלה לויקרנט עד ממול לבית הספר ושם כבר עמדה רכבת בעלת שלושים קרונות והמפונים הועלו עליהם. בין הנדחסים לתוך הקרונות נמצא גם לוכסמברג, חתנו של מנשה גרובר, והוא צעק לעבר הגרמנים:

"רוצחים! מנוולים! בין כך ובין כך כבר ניגפתם במלחמה וחלף כל יהודי שאתם רוצחים – יוצאו להורג עשרה גרמנים!"

אותה שעה נסע העגלון אלישברג בעגלת המשא השטוחה שלו ועליה הוטענו גוויות הנרצחים והוכנסו לתוך קרונות הרכבת יחד עם המפונים שנשארו בחיים. בדרך לויקרנט השליכו היהודים את חבילותיהם והללו נאספו והובאו למשרד ה"יודנראט".

רק למחרת בבוקר נתגלה מה גדול הטבח שערכו הגרמנים. בהרבה בתים עמדו הקרובים ליד ההרוגים ובכו והיו בתים בהם לא נשארה נפש חיה אחת, שתוכל לבכות את המתים. בין השאר נרצחה משפחת ברל דקל כולה, שמנתה חמש נפשות. בשעה שתיים-שערה בצהריים שוב יצא אלישברג בעגלתו השטוחה ואסף את ההרוגים מתוך הבתים והם נקברו בקבר אחים בבית העלמין היהודי. הכביש שבעיר החדשה היה עקוב מדם, והוא כוסה אחר כך בחול.

בשעת הפינוי נמצאו הרבה יהודים במקומות העבודה שלהם, הרחק מן הגטו; כשחזרו הביתה ולא מצאו עוד את נשיהם וילדיהם באו בשרון ליבם אצל חברי ה"יודנראט" ושאלו אותם מדוע לא ציוו גם לנשיהם וילדיהם הם לצאת לשוק.

אף-על-פי שאיש לא השלה את עצמו, כי יזכה עוד לראות את המפונים, נמצאו יהודים שלא השלימו עם אובדן המפונים והם אספו ביניהם כסף, על מנת שעובדי רכבת פולנים יתחקו על עקבות היהודים שהוצאו ברכבת, ויחקרו מה עלה בגורלם. היו שאמרו, כי המפונים הובלו לעבודה בשטחי הכיבוש הגרמניים ברוסיה; רוחה גם הדעה, כי חברי ה"יודנראט" הם המפצים בכוונה תחילה את השמועה על הוצאת המפונים לשטחי הכיבוש ברוסיה, כדי להרגיע את תושבי הגטו הנסערים. בינתיים יצאו חברי ה"יודנראט" בלוויית שוטרים יהודים לסיוור בדירות הריקות שנשארו לאחר הפינוי והחרימו את כל הרהיטים וכלי הבית שנמצאו בהן והעבירום למחסני ה"יודנראט".

כשבועיים לאחר הפינוי הובאו לזמושץ' יהודים מצ'כיה. תושבי הגטו היו מסויגים במקצת ביחסם לאורחים החדשים, שברובם היו יהודים מתבוללים ומגורמנים. היהודים מצ'כיה שוכנו בדירות שנשארו ריקות לאחר הפינוי. אחדים מתושבי הגטו החדשים נתקבלו מייד למשטרת ה"יודנראט". בין כה וכה חזרו החיים למסלולם הרגיל. תושבי הגטו יצאו שוב לעבודה ובערב התכנסו כדי לגלגל שיחה בענייני פוליטיקה. הדעה הכללית הייתה, כי לא יהיה עוד פינוי, משום שגטו זמושץ' כבר "תרם את חלקו"....

אך ב-17 במאי 1942 נתלתה במשרד ה"יודנראט" הודעה, באידית ובגרמנית, לפיה נצטוו תושבי הגטו הקשישים להתייצב שם כעבור יומיים על מנת להישלחם מזמושץ'; יחד עם ההודעה נתלתה גם רשימה שעם שמות המיועדים לשילוח. למנויים ברשימה ניתנה הרשות לקחת איתם לבנים וצידה לדרך, אך הוזהרו שם לא יתייצבו בזמן ישולחו ילדיהם במקומם. שוב קמה בהלה גדולה ואנשים באו דחופים ומבוהלים אצל חברי ה"יודנראט" והתחננו לפנייהם, שירחמו על הוריהם וישאירום בגטו. ממיק גורפינקל, עזריאל שפס ושלוש ציבלה השיבו למתחננים כי אפשר להם למנוע את ה"אויסזידלונג" של הוריהם, בתנאי שהם עצמם יסכימו להישלח במקומם.

כשראו תושבי הגטו כי כלתה אליהם הרעה מאת ה"יודנראט", קמו רבים מהם והתקינו מחבואים בבתייהם בשביל הוריהם הזקנים. השוטרים היהודים עסקו בעריכת חיפושים ימים ולילות ובכל מקום שמצאו זקן, או זקנה, סחבו אותם לבית הכלא של ה"יודנראט". (כלא זה הותקן בביתו של צוקר, אשר לפני המלחמה נמצא בו בית חרושת למי-סודה). חלונות הבית הזה היו מסורגים בסורגי ברזל ולפני הדלת – שהייתה נעולה בברז – עמדו שוטר אחד ביום ושני שוטרים בלילה. כשהשוטרים לא מצאו את ההורים הזקנים אסרו תחתם את ילדיהם. גם את הוריי שלי חיפשו השוטרים במשך ימים אחדים וכשלא מצאו אותם אסרו את אחי מרדכי והחזיקוהו בכלא יומיים ולילה אחד; רק תודות להשתדלותה של אמטלה שניצר אצל ה"יודנראט" – שוחרר אחי מכלאו.

בינתיים החלו תושבי הגטו להתלחש על סכנת פינוי חדשה, משום שבתחנת הרכבת נראו עומדים קרונות שחלונותיהם מסורגים בתיל דוקרני.

בעיר הישנה היה בית אחד – של חנן איידלסברג – שבו גרו עוד יהודים. היו אלה בעלי מלאכה, אחד מכל מקצוע. רבים מתושבי הגטו הביאו שמה בסתר את הוריהם, מבלי שהמשטרה היהודית תרגיש בכך. נמצאו גם יהודים שעבדו במפקדה המקומית של ה"וורמאכט" והם הורשו על ידי חיילי ה"וורמאכט" להביא את הוריהם למלון "ויקטוריה" ולהחביאם שם למשך יום אחד.

הדבר נודע לחבר ה"יודנראט" עזריאל שפס והלה בא בלילה בכרכרה למלון ויקטוריה בלוויית איש הגסטאפו בולמן, שהיה רוצח מועד. שפס עצמו נשאר עומד למטה ואילו בולמן עלה לקומה השנייה והצליף ללא רחם בפרגול על הזקנים שמצא שם, עד שהללו ברחו ונמלטו על נפשם. לאחר מכן נסעו השניים לבית המגורים של בעלי המלאכה ובולמן חזר שם על מעשה הפירגול שעשה במלון ויקטוריה.

בסופו של הדבר התברר, כי הקרונות המסורגים שעמדו בתחנת הרכבת היו מיועדים בשביל יהודי טישובייץ וקומארוב, שהוסעו בהם ב-26 במאי 1942. באותו יום הוצאו 16 זקנים, שהיו חבושים בבית הכלא שבגטו זמושץ', הועלו על עגלתו השטוחה של אלישברג והובאו בלוויית שוטרים ללשכת ה"יודנראט" ומשם נשלחו לתחנת הרכבת.

ואלה הם השוטרים היהודים שהובילו את הזקנים לתחנת הרכבת: שמחה פלדשטיין, סטאך פליישמן, אברהם ארצט ושוטר שהיה יהודי צ'כי. לאחר שהשיירה הזאת הגיעה לתחנת הרכבת, ניגש השוטר שמחה פלדשטיין לקצין ה-0.0.0. שנמצא שם ובהתמתחו כמיתר הודיע לו: "יש לי הכבוד להודיע, כי הבאתי 16 יהודים".

הזקנים נצטוו לעלות על הקרונות, אך לאחר מכן עבור 0.0.0.ים בקרונות והוציאו את כל היהודים הזקנים ופקדו עליהם לעבור את מסילת הברזל. ה-0.0.0.ים הלכו אחריהם, עם אקדחים שלופים בידיהם ושרו את שיר "הורסט ווס", הידוע לשמצה – ורצחו את כל הזקנים.

לאחר "פינוי" הזקנים שוב שקטו הרוחות בגטו למשך זמן מה. אך עברו שישה שבועות וב-15 ביולי 1942 בשעה שש בבוקר, שוב הקיפו גסטפאים, 0.0.0.ים ושוטרים גרמים את הגטו. ראשי הגסטאפו הגיעו במכונית למשרד ה"יודנראט", אך הפעם שוב לא גילו חברי ה"יודנראט" והשוטרים היהודים מרץ רב כזה בשיתוף פעולתם עם הגסטאפו כמו בעת ה"פינוי" הראשון. יהודי זמושץ' אף היו כבר למודי-ניסיון והם התחבאו בעוד מועד. (בגטו היה ידוע כי יש להתחבא רק ביום הפינוי ולמחרתו אפשר שוב לצאת לרחוב). בפינוי השני נתפסו רק מאות אחדות של יהודים, רובם יוצאי צ'כיה וילדים קטנים.

בזמושץ' נמצא יהודי מלודז' בשם יאנושבץ ומטעם הגסטאפו נמסר לו התפקיד לאסוף גרוטאות ברזל בשיעור של קרון עד שני קרונות בחודש. לצורך זה העסיק יאנושבץ קבוצת עובדים יהודים. בעת הפינוי הראשון ניתנה לו הרשות על ידיה גסטאפו להוציא מבין העומדים בשוק את כל עוזריו, יחד עם נשיהם וילדיהם, והם חזרו בשלום לבתיהם. מעשה הצלה זה העלה מאוד את כבודו של יאנושבץ בעיני תושבי הגטו, כי על-כן היה היחיד שניתן לו להציל את העובדים אצלו. כתוצאה מכך רבו היהודים שהשתדלו אצלו כי יעסיקם באיסוף הגרוטאות. יאנושבץ לא החמיץ את ההזדמנות ודרש בעד העסקת כל אדם סכום כסף של 800-1000 זהוב.

בעת הפינוי השני נצטווה יאנושבץ שהוא וחבר עובדיו יעזרו בחטיפת יהודים. יאנושבץ אף הזעיק מייד את אנשיו ושלחם להביא יהודים, בכלל זה ילדים, ולהסגירם בידי הגסטאפו. אך מרבית אנשיו התחבאו ולא חזרו אליו ורק מעטים מהם תפסו ילדים והביאום לשוק. הלאנד-ראט, ראש העיר זיפצר, ממיק גורפינקל מן ה"יודנראט" וכן נשיהם של הגסטפאים באו לחזות במבצע ה"אויסזידלונג"; הם הסתכלו במשך 10-15 דקות במיועדים לשילוח. אחר כך הוצאו מתוך השורות שני ילדים קטנים, צילמו אותם והאורחים הנעלים נסעו להם. בין השאר הביאו החוטפים גם את העו"ד גולדשטיין עם אשתו וילדיו.

בראות גולדשטיין את יו"ר ה"יודנראט" בין האורחים שבאו לחזות במבצע הפינוי צעק לעברו: "ממיק, ראטוי מני!" (כלומר, ממיק הצילני נא!).

אך ממיק גורפינקל לא נע ולא זע. והעו"ד, אשתו וילדו התיישבו על האדמה. מייד ניגש אליהם גסטפאי, הניף עליהם את פרגולו וציווה לקום.

ענה לו גולדשטיין: "יודעני שתובילוני למקום הריגה, עשו מלאכתכם כאן, כי מפה לא מזוז". שמע זאת המרצח פינקובסקי והוא אמר אל היושבים על האדמה: "אם רצונכם להיהרג פה, גשו לקיר".

השלושה קמו וניגשו לקיר-הבית שליד מסעדת להמן והמנוול הגרמני ירה בהם באקדחו. העו"ד גולדשטיין וילדו הוציאו את נשמתם מייד ואילו אשתו נשארה גוססת והיא הובאה לבית החולים היהודי ומתה כעבור יומיים.

החטופים הובאו לתחנת הרכבת, הועלו על קרונות ושולחו לבלז'ץ.

ושבו יצאו תושבי הגטו לעבודתם, כמקודם, ובערבים נתכנסו יחד, כדי לגלגל שיחה בענייני פוליטיקה. באותם הימים נסבו השיחות על מפלתו הגדולה של הגנרל רומל באפריקה הצפונית, ליד טוברוק ובנגאזי; כן רבו הדיבורים על הכנותיהן של בעלות הברית לקראת פתיחת חזית שנייה באירופה. היהודים השתוקקו שחזית זו תפתח בהקדם מתוך תקווה, שהיא תעסיק את הגרמנים במידה מרובה כזאת, שיניחו ליהודים.

שלושה היו היהודים בגטו שרגילים היו למסור חדשות מחזיתות המלחמה, ודעתם היית המקובלת על הכל. השלושה היו: קפלן, חתנו של בייצ'מן, אחי חיים וישראל שאק.

קפלן היה בקשר עם "פולקסדויטשה" אחד, שהאזין לשידורי רדיו לונדון. אחי עבד אצל המהנדס קראנה והייתה לו האפשרות להאזין בעצמו להודעות המלחמה הבריטיות. ישראל שאק קיבל מאת נוצרי אחד את ה"שטירמר" וכן את המהדורה הרוסית של "שטירמר", שהוציא מיניסטריון התעמולה בברלין ובה נתפרסמו מאמרים מאת גבלס.

נוסף על הידיעות השונות שסיפר שאק הוא אף הבטיח כי מקריאת מאמריו של גבלס ברור לו, כי מצבה של גרמניה הוא בכל רע.

מבין הגסטאפאים בזמושץ' שהצטיינו ברצחנותם והטילו את חתיתם על העיר כולה הצטיינו במיוחד ארבעה אלה: בולמן, קולב, לנגקמפר וברנארד. מכל אלה הרבה לבקר בגטו בולמן, שהיה לסטים ורצחן מועד. כשהוא נראה בעיר החדשה, התחבאו מפניו כל התושבים. בשעה שמנוול זה נמצא בגטו, הזהירו תושביו אחד את השני לבל ייצאו לרחוב.

בולמן זה רגיל היה לבקר אצל אביגדור אינלנדר ולשוחח איתו בענייני אומנות וספרות. בדירתו של אינלנדר נמצאו חפצי אומנים יקרים, וכל פעם שבולמן נפרד מבעל הבית, לקח איתו אחד מן החפצים הללו.

ביקוריו אלה של בולמן הלכו ותכפו עד שפעם אחת לאחר שיחה שנמשכה למעלה משעה ציווה ה"אורח" על אינלנדר שיצא לרחוב ובהימצאו עוד סמוך לביתו, שלף המנוול הגרמני את אקדחו ורצח את בן שיחתו בענייני ספרות ואומנות.

יצאה פקודה, כי כל העובדים אצל ה"וורמאכט" אסור להם לחזור לעת ערב לגטו שבעיר החדשה והם חייבים ללון בצריפים, שהוקמו בכיכר שברשין, ליד הרטונדה. לכל מקום עבודה היה צריך מיוחד בשביל העובדים בו; בשביל נשים היו צריפים מיוחדים.

העובדים אצל ה"וורמאכט" קיבלו 3.20 זהובים ליום, אך עם פרסום הפקודה הנ"ל ושיכונם בצריפים לא ניתן להם עוד כל תשלום בכסף ורק מצרכי מזון חולקו להם.

עברו שלשה שבועות לאחר פרסום הפקודה ו-0.0.0 ימים וגסטפאים הגיעו למקום בו עמדו הצריפים ובדקו את תעודותיהם של השוכנים בהם. רובם נצטוו לעזוב את הצריפים ולחזור לגטו וחלק קטן מהם נשלח לאיזביצה.

גילוח זקנו של יהודי בזמושץ' [10]

צמצום שטח הגטו

סמוך לאחר שניתנה הפקודה הנ"ל, ניתן הצו לצמצום שטח הגטו עד למחציתו, ליהודים הותר לגור רק מעברו הימני של הכביש המוביל לטומשוב והוא נועד לשמש הגבול הקיצוני של הגטו המצומצם. לתושבי הגטו ניתנה שהות של שלושה ימים לפנות את דירותיהם שמעבר השמאלי של הכביש – ולגטו צורפו סמטאות אחדות מאוכלסות פולנים. האחרונים נצטוו לפנות מייד את דירותיהם ולהעמידן לרשותו של ה"יודנראט".

ה"יודנראט" מסר דירות לתושבי הגטו שמעבר השמאלי של הכביש ולשכת ה"יודנראט" הועברה מבית הכנסת לביתו של יאניצקי.

גם בצמצום שטחו של הגטו ראו היהודים אות מבשר רעות; אף-על-פי-כן הוסיפו להאמין במפנה לטובה שיחול ביום מן הימים במצבם הנואש.

לא יצאו ימים רבים ושוב נצטוו תושבי הגטו הזקנים על ידי ה"יודנראט" להתכונן לפינויים מדירותיהם והעברתם לאיזביצה. מייד נמצאו אנשים בגטו שהפיצו את השמועה, כי איזביצה עומדת להפוך עיר יהודית. הזקנים לא נתנו, כמובן, אמון בשמועה זו ולא התייצבו בלשכת ה"יודנראט" על מנת להישלח ל"עיר היהודים". אך רבים מהם לא ניצלו מן הגזרה החדשה, כי השוטרים היהודים ערכו חיפושים מבית לבית וכל זקן שמצאו – שלחוהו לאיזביצה.

שילוח הנשים לבלז'ץ

לא נקפו עוד שלושה שבועות לשבת היהודים בגטו המצומצם שבעברו הימני של הכביש, וביום השישי לשבוע, הוא ה-18 באוקטובר 1942, בשעה חמש בבוקר, שוב הקיפו גסטפאים, S.O.S, ז'נדרמים ושוטרים רוכבים על סוסים את משכנות היהודים. הגרמנים היו מזוינים ברובים, מקלעים, אקדחים ופרגולים. בכיכר השוק של העיר החדשה, במקום הצטלבות הדרכים, אף עמדה מכונית-משא ועליה משמר ז'נדרמים עם מכונית ירייה שלועה היה מכוון לעבר היהודים שהתאספו שם.

השוטרים והז'נדרמים הלכו מבית לבית וציוו על הדיירים לצאת למקום האיסוף, שנקבע ליד חנות-המכולת של יאניצקי. הגרמנים חיפשו בכיסיהם של הרבה יהודים ולקחו לעצמם כל מה שמצאו.

אלפי יהודים התאספו בשוק ובעמדם שם הגיע מפקד חיל התעופה במקום, הגרמני רופרט, והוציא מתוכם חמישים איש ושלחם לעבודה. הגסטאפו הוציאה גם חברים אחדים של ה"יודנראט". יתר העומדים בשוק סודרו בחמישיות והובלו לאיזביצה דרך ויקרנט, בדרך נורו הרבה יהודים, רובם ביער הזמושצ'אי הישן. כשהשיירה הגיעה להר העולה לאיזביצה, כשלו רבים מבין הנפקדים ולא יכלו להמשיך בדרכם. כל אלה הוצאו מתוך השורות, הובלו לתוך עבי היער שבצדי הכביש ונורו.

איש לא ידע את מספר ההרוגים ביער הישן. לפי הערכת המשתפים בשיירה, נרצחו שם קרוב למאה יהודים.

אלה מתושבי גטו זמושץ', שהגיעו לאיזביצה מצאו שם הרבה יהודים מצ'כוסלובקיה וכן מן העיירות הסמוכות. מחוסרי קורת-גג לנו רבים מהם ברחוב עם צרורותיהם מתחת לראשיהם. מפקד הגסטאפו באיזביצה בשם אנגלס היה חיה טורפת הולכת על שתיים. מרצח זה הסתובב בעיר כשהוא רוכב על סוס וירה באקדחו בכל יהודי שנקלע לו בדרכו. למראהו הסתתרו היהודים בתוך הבתים.

גם באיזביצה נפוצה השמועה על פעולת עקירה קרובה, כלומר "אויסזידלונג"; אלא שה"יודנראט" מזמושץ' השתדל אצל אנגלס והלה הסכים להניח במקום חלק גדול מיהודי זמושץ' – תמורת כופר נפש. על יסוד שמועה זו, הביאו רבים מיהודי זמושץ' את כספם לחברי ה"יודנראט" למען יצילו אותם מגזרת העקירה החדשה.

בעוד היהודים שרויים באימה ופחד לגורלם, הגיעה מזמושץ' מכונית מלאה חיילים לבושים מדים שחורים. היה זה ביום השני לשבוע, ה-21 באוקטובר 1942, בשעה חמש בבוקר. המכונית נעמדה במעלה הר במקום שהכביש מאיזביצה מתעקל לעבר קראסניסטאב. החיילים הלבושים מדים שחורים לא שמעו לשון אחרת אלא רוסית ויחד איתם הגיעו שני גסטאפאים.

החיילים הסתדרו בשרשרת ועלו על העיר תוך יריות מרוביהם השלוחים לפנייהם כאילו הגיחו לסערת התקפה. בינתיים נעמדו כבר בתחנת הרכבת של איזביצה ארבעים עד חמישים קרונות עם שני קטרים ויהודי העיר הורצו על ידי ה"שחורים" לעבר התחנה. תוך כדי כך הריקו החיילים את כיסיהם של הרבה יהודים ואף הסירו את השעונים מעל ידיהם. בייחוד היו חיילים אלה להוטים אחר מגפיים וכשראו יהודי נעול במגפיים סלסלו את הקללה הרוסית המסורתית והפטירו בקריאה "דאואי ספאגי" (כלומר, "הב את המגפיים").

עשרות הקרונות לא הספיקו להסעת אלפי היהודים שהורצו לתחנת הרכבת ולכן הוטענו עליהם בעיקר נשים והנשאים נצטוו לחזור לבתיהם. הרכבת יצאה עם "מטענה" לבלז'ץ.

החיסול באיזביצה

מרבובים היו ההרוגים שהיו מונחים ימים אחדים ברחובות העיר לאחר ה"פינוי" החדש. בכל זאת נשארו עוד הרבה יהודים באיזביצה והם כבר ידעו, כי בקרוב יבוצע "פינוי" חדש. רבים מהם יצאו יערות ואילו אחרים הזמינו להם תעודות אריות אצל שוטר יהודי, שהתמחה בהכנת ניירות כאלה. שוטר זה הכין במשך יומיים דרכון על שם ארי לאחר שניתן לו צילום וקיבל לידי אסף זהוב.

היו גם יהודים שהתייאשו משתי דרכי הצלה אלו גם יחד. הם לא האמינו באפשרות לצאת ליער ואף בתעודות אריות לא נתנו את מבטחם וטעמם היה עמם, שאם רק יפצו את פיהם

וישמיעו מילים אחדות יתגלה סודם, כי יהודים הם על אף דרכונם ה"ארי". יהודים ספקנים אלה ביקשו להם מפלט בדירות "טובות", ששכרו באמצעות האופה שלום האנדוורקר, בן זמושץ', שהיה חבר ה"יודנראט" באיזביצה. תמורת תשלום של 1,200-500 זהוב המציא הלה דירות לבני עירו. ודירה "טובה" הייתה זו שנמצא בה מחבוא, שאפשר יהיה להסתתר בו בשעת פינוי.

מאז פעולת העקירה הראשונה באיזביצה, עברו רק שבועיים ושוב הגיעה רכבת עם עשרות קרונות, ומזמושץ' באו אותם הרוסים השחורים, כמו מקודם.

הפינוי השני נמשך שניים-שלשה ימים, משום שהיהודים התחבאו במקומות סתר שונים. הרוסים הלכו מבית לבית מודרכים על ידי נערים פולניים קטנים וחיפשו את המסתתרים. בסופו של דבר נאספו אלפי יהודים, הוטענו על הקרונות והובלו לבלז'ץ.

למחרת צאתה של הרכבת הבהילו הגרמנים כבאים פולנים מן הכפרים הסמוכים והללו הלכו מבית יהודי למשנהו כשהם מצוידים בקרדומות ובמזנקי-מים. הפולנים הקישו בקרדומות על כל קיר ורצפה וכשנתגלו בהם חלוליות – פרצו את המקום בכלי המשחית שלהם והזרימו לתוכו סילוני-מים במזנקים שלהם. עברו דקות ספורות ומתוך המחבואים הגיחו יהודים רטובים וחיוורים כסיד, מפחד וחלחלה. הכבאים הפולנים קיבלו יהודים אלה ברעמי צחוק, היכו אותם עד זוב דם, הריקו כיסיהם והובילום לבית הקולנוע באיזביצה, ששימש מקום מעצר לניצודים. מאות יהודים נדחקו לתוך בניין הקולנוע הצר והוחזקו במשך שמונה ימים ללא מאכל ומשקה ואפילו לעשיית צרכים לא ניתן להם לצאת. כעבור שבוע ימים הוצאו הכלואים קבוצות-קבוצות בנות 30-40 איש והובלו לבית הקברות היהודי באיזביצה ושם נרצחו כולם בריות. [7]

יהודים מגטו זמושץ' שרוכזו לפני גירושם בשנת 1942 [6]

הגירוש לאיזביצה ומחנה המוות מיידנק

ימיו האחרונים של הגטו בזמושץ

ידוע ידענו, כי מתקרב ובא היום המר והנמהר... היינו מופקרים ונטולי מגן ומשולים לאבק פורח. ההתנפלויות הרצחניות עלינו רבו וגברו; בסמטאות הצרות של הגטו שלטו האימה והפחד שלטון בלי מצרים ונפש חיה לא נראתה בחוץ. רק אי-פה אי-שם נראו ילדים עומדים בפתחי דלתות סגורות למחצה, כדי להזהיר את הוריהם אם הולכים ובאים וסו.ס.ס או גסטאפאים.

בימים האחרונים נתכרכמו פני אבי עד שכמעט לא הכרתיו עוד. אף-על-פי שהיה רק בן 54, נראה כזקן בן שבעים. עוד קודם לכן קיצץ את זקנו ואת מגבעת הקטיפה היהודית החליף בכובעית שחורה, שלא הלמתו כלל וכלל.

בין לילה הלבינו שערותיו! עיניו שקעו עמוק בחוריהן ופניו הקמוטים, שגוון להם כקלף מעור, הילכו עלי דיכאון רב.

ואמא, מה גדול היה סבלה היא!... מצומקת וחיוורת התהלכה כצל בחדרנו הצר, שחוחה וכפופה מיגון רב. כל רגע נדמה היה לה, כי הנה באים לחטוף אותנו ולא תדע מנוח בחרדתה הרבה. תמיד ייסרה את עצמה בדברים, שאיננה יוצאת ידי חובתה האימהית לגבינו, ולכן השתדלה לקרבנו אליה בכל מה שהשיגה ידה. הכל הייתה מקריבה למעננו - ואפילו את חייה - ובלבד להציל אותנו!

ושרה'לה, בת העשר, עד כמה נתיישרה דעתה עליה. הכל היא מבינה והכל היא יודעת. אפילו - שקרוב היום האיום. שוב אין היא יוצאת לשחק עם ילדי השכנים נדם קול צחוקה הילדותי. צעצועיה ובובותיה מתגלגלים ככלי אין חפץ בו בפינות החדר ולא תשעה אליהם. אמנו היא לה עתה בבת עינה. שוב אין היא מציקה לה ואיננה מקניטה אותה, אלא עוזרת על ידה במטבח.

ואחותי שוש'לה, בת 11, במידה שהייתה מקודם ילדה פרועה, כך היא עתה טובה ומסורה. היא מוכנה לעבור באש ובמים למען הוריה. הילדה העליזה והשובבה, הרצינה והייתה לנערה שקטה ומיושבת בדעתה. מעתה היא כבר קולעת בעצמה את צמותיה הצהובות, כדי לא להטריח את אמא. באין אמא רואה, היא בוכה במסתרים ועיניה התכולות והנוגות זולגות דמעות-בדולח, היורדות על לחייה החיוורות.

- למה תבכי, שוש'לה? - שאלתה פעם, והיא ענתה לי בעצב:
- בעצמי לא אדע.

אך אני ידעתי את סוד בכייה. יפה הכרתי את אחותי; הבן הבינה הקטנה, כי הנה עומדת לרדת עלינו שואה ובידנו אין למנוע אותה ולהימלט מפניה. היא גם שהייתה מתפרצת תמיד הראשונה לחדר ומביאה בשורות-איוב: "אבא, שוב חוטפים ברחוב. הגסטאפאים באו ל'יודנראט'".

מאליו מובן, שבמקרים כאלה החוורנו כסיד ובאוטומטית חטף אבא את כיס הטלית והתפילין שלו ועלה אל עליית-הגג, מקום שם כבר היו יושבים שפופים כמניין יהודים. ר' יצחק הודיס היה היחידי שהיה יושב מכונס ורוגע בפינה חבויה וממלמל בכוונה רבה תפילה בלחש. מצחו

הרחב והמקומט וזקנו הנאה, הלמדני, הרעיפו שקט ושלוות נפש. רגיל היה לומר: "מוטב לי למסור את נפשי על קידוש השם, מאשר להשחית את זקני". ואומנם קיים את דברו: הוא נרצח כשזקנו מעטר את פניו.

בזמן ההוא כבר קשה היה ליהודים להרוויח פרוטה, העסק הקל ביותר היה כרוך בסכנת נפשות. משום כך מכרנו כמעט כל מה שהיה לנו: רהיטים, מלבושים ותכשיטים. ידינו לא השיגה עוד לקנות אפילו לחם, סוכר ובשר. אמא קרנה מגיל כשהצליחה להביא הביתה שק קטן ובו תפוחי-אדמה. אך בראותי אותה בכך הבעיתה אותי, כסיט, השאלה: האומנם יניחו לנו ליהנות ממעט הצידה עד תומה?

כדי להקל את מצוקתנו הגדולה השקעתי עצמי בענייני הבית, חדרנו הקטן יקר עתה בעיניי והיה לי לחזות הכל, כי הרגשתי שעוד מעט ויאבד לי הכל בחיי. כך חלפו עברו הימים. כל יום קודר מקודמו, כל יום וגזרות חדשות בכנפיו. בתוקף הגזרה האחרונה, נתחייבו גם יהודים זקנים, גברים ונשים, בעבודת כפייה. אבי נשלח לעבוד במכונת מכבש של קש, בקסרקטין שליד הכביש הראשי. במשך כל שעות היום היה מטלטל צרות קש בני שמונים ק"ג האחד, שהמכונה פלטתם בלי הרף, ואילו אמא עבדה בפרך בוויסות מי הנהר הדלוחים, "לאבונקה".

גדולה הייתה זעקת לבנו בהתאספנו כולנו יחד ערב-ערב לאחר יום העבודה הקשה. כשהיינו חוזרים מן העבודה רצו לקראתנו הפעוטות והעתירו עלינו נשיקות צורבות. על אף היותנו עייפים, רצה אבא לבדר אותנו ולעודדנו והרבה בפסוקים ובמאמרי חז"ל, כדי להוכיחו שאסור לנו להתייאש. העיקר הוא ביטחון; אף הבטיחנו, כי הוא מתרגל והולך מיום ליום לעבודתו המפרכת ואם ליבו מתמרד לפעמים, אין הוא מתרעש חלילה... השבח לאלוהים, שעדיין שמור איתו בקבוקון, הממולא עד מחציתו טיפות וואלריאן...

- אבא! – אמרתי לו פעם אחת – הן במו ידיך אתה מקצר את ימך. בבית אין מה לאכול ואילו במקום העבודה שלך אתה מדיר עצמך מן האכילה. מה יהיה בסופו של דבר?

- שקץ! – השיב לי בגערה – התרצה שאטמא עצמי במאכלי טריפה?
- כן! פיקוח נפש דוחה הכל!

התאנח אבי:

אוי! לנו! עד היכן הגענו! בגיל 54 נגזז זקני ועכשיו אתה בא ודורש ממני שאוכל טריפה... אמא התאמצה להוכיח לנו, כי דווקא עתה נתחזקה בריאותה; לדבריה חדלו להציק לה מכאובי הכבד בהשפעת האוויר הצח בו היא נמצאת במשך כל שעות היום... אך אני ידעתי שבין כך ובין כך כלה ונחרץ גורלנו לאבדן ואם לא תכלה אותנו העבודה המפרכת, יעבירונו מן העולם מבצעי העקירה התכופים...

העקירה

בבוקר של יום תשרי סגריר, הוקף הגטו היהודי שבעיר החדשה. תליוני ה-0.0. מזוינים במכונות ירייה טעונות נעמדו בפתחי הדרכים והמבואות. הגשם הסתווי הקר ניגר קילוחים-קילוחים מקסדות הפלדה ומעילי הגשם שלהם. אך מה חשיבות לגשם הדולף ולרוח הסועה, כשמצויים יהודים שאפשר ללסטמם, לחלל את כבודם ולרצחם נפש?!...

ברחובות הגטו וסמטאותיו השתוללו קבוצות גדולות של מרצחים ופקדו כל בית יהודי. אף-על-פי שלפי הפקודה היה על היהודים להתאסף בכיכר השוק עד שעה שתים-עשרה בצהריים, ירו הרצחנים בכל יהודי שפגשו בדרכם.

נמנית תמיד עם המתנגדים הנמרצים ביותר "להתייצבות מרצון טוב" בעת מבצעי העקירה. הייתי מרוקן מכל אשליה ביחס לכוונותיהם של הגרמנים. משום כך השתדלתי תמיד

להתחמק מידיהם. אך הפעם הפתיעני מבצע העקירה החדש בהימצאי הרחק מן הבית ולא היה עוד סיפק בידי לחזור לחדרנו ולהסתתר ביחד עם בני משפחתי. באין ברירה ביקשתי מפלט בביתו של מכר והסתתרתי שם במחבוא, שהותקן בין שני קירות, על עליית-הגג. אדם מן החוץ קשה היה לו להבחין במקום סתר זה. עליתי על עליית-הגג ושכבתי שם יחד עם אחרים. הרשרוש הקל ביותר הילך עלינו אימים, ולא רק מפני ה-0.0.0ים המשתוללים, אלא גם מפני הפולנים הבוגדניים, יימח שמם! הללו התרוצצו כעכברים בדירות היהודים ושלחו את ידיהם בביזה.

יום זה נתארך לנו כשנה תמימה. כל צעקה שהחרידה את האוויר, כל יריית רובה שחדרה מבעד לקיר מחבואנו, פילחו את לבנו. בכל רגע דומה היה לנו, שהנה נתגלה מחבואנו. כל עוד רוחנו בנו עבר עלינו היום והגיע הלילה, הד היריות נשתתק במקצת, אך מן הנמנע היה לעצום עין ולהירדם. כסיט מבעית עמדה לפנינו השאלה: מה יביא המחר? זמושץ' הוכרזה כ"יודנריין", כלומר כעיר שטוהרה מיהודים, לאן נטלטל את צרור עצותינו?

בשעה מאוחרת בלילה הגיעתנו הידיעה, כי אלה שיתייצבו מחר מרצונם הטוב בכיכר השוק לא יירו, אלא ישולחו לאיזביצה, המרוחקת למעלה מעשרים ק"מ מזמושץ'. לאחר שיקול דעת קצר החלטתי לחזור הביתה ולהתראות עם יקירי ויהי מה. אחר כך אסגיר עצמי בידי המרצחים. אולי בכל זאת יש הפעם שמץ של אמת בהודעתם על השילוח לאיזביצה, אף-על-פי שלא היה לי כל ספק כי אין זו אלא תחבולה מתעתעת, כמו ההודעות הקודמות ממין זה. אך הרעב הציקני עד כדי כך שבשום פנים לא יכולתי להמשיך ולהסתתר.

עם שחר הצצתי מבעד לסדק על פני הרחוב. שקט ודממה, גגות הבתים עטו שכבת כפור דקה וערפל עטף את בתי הגטו. העצים המרוטים מעליהם נעו-זעו ממשב הרוח הקרה, שומר מנומנם טאטא בתנועות עצלניות את הכביש. אי-שם מרחוק קרא תרנגול. בחלל האוויר עמדה שלווה, כאילו מעולם לא נתרשש פה דבר. בזהירות רבה גלשתי מעליית-הגג, דילגתי על גדרות החצרות, נבלעתי בסמטה צדדית קטנה ובעד הפרצות שבגדרות ובשבילים נסתרים זחלתי עד לסמטה שלנו. האלט – עצור! – קרא אלי פתאום זקיף של 0.0. התחלחלתי, אך מייד השתדלתי לשלוט ברוחי ובלב פועם התקרבותי אליו. הצטדקתי לפניו כי שכחתי משהו בבית וכי אני עומד להתייצב בכיכר השוק. הוא גער בי על שאני משתרך בסמטאות חבויות ופקד עלי לרוץ מייד לעבר הכביש הראשי, מקום שם כבר עומדות קבוצות גדול של 0.0.0ים וגסטאפאים. "א יודה, א יודה!" – צעקו אחריי זאטוטים פולנים. ה-0.0.0ים קיבלו את פניי בצליפות שוט אחדות ושלחו אותי הביתה בלוויית זקיף, כדי שלא יאונה לי "חס וחלילה" כל רע בדרכי...

כברת הדרך הקטנה עד לביתו דמתה לשדה קרב. בצידי הדרך עמדו שלוליות של דם ומוח, ולידן היו ערמות גוויות של יהודים הרוגים. כלי מיטה, בגדים וחפצי-בית מכל המינים התגלגלו בערבוביה והיו למרמס רגליים. עוד מרחוק ראיתי את חדרנו, תריסיו היו מוגפים. נראה, שהשוודדים לא השגיחו בו ולא "ביקרו" שם. הזקיף נשאר עומד בחצר ביתנו. דלת החדר לא הייתה נעולה. העליתי בו אור, אכן לא טעיתי. הכל עמד במקומו. צלחות ובהן שיירים שלא נסתיימה אכילתם עמדו על השולחן. המיטות לא היו מסודרות וגמרא פתוחה הייתה מוטלת על אחת מהן. כנראה, שאבי לא הספיק לסגור אותה. אווירת שכול מילאה את החדר כאילו זה עתה הוצא מת מתוכו.

לא ידעתי מה אעשה והייתי נע כצל ממקום למקום. פתאום נעמדתי לפני תמונתה של אמא. עיניה העצובות כאילו נקבוני במבטן החד ואת גופי תקפה צמרמורת. הארכתי להסתכל בפניה של אמי. רק עתה גיליתי מה יפה הייתה בצעירותה. שיערה השופע והארוך גלש באדוות מתכרבלות על כתפיה. מתוך הפנים העגולים, החתומים בעדנת רוך, הזדקק אף קטן וברקו עיניים גדולות, נוגות. "אמא, לחשתי בנהמת לבי, כלום כבר אז היית עצובה? ... גם בעמדך בעצם נעורייך המלבלים לא ידעת אושר? ..."

אימה גדולה ירדה עלי. יצאתי מן החדר והתקרבתי למדרגות המובילות לעליית-הגג.
 - אמא, העורך פה? – קראתי בקול חרד.
 באותו רגע נשענו אנשים מבועתים על פשפש העלייה.
 - מה המצב ברחוב? – מלמלו כולם ביחד מלמעלה למטה.
 - רדו כולכם! – עניתי להם מלמטה למעלה – אין כל טעם בהסתתרות שלכם. עליות הגג בגטו מכוסות ערמות של הרוגים. רדו, אין מוצא אחר.

ר' יצחק הודיס ואבי ירדו הראשונים. אחריהם ירדו השאר. היה זה מחזה מבעית: פנים חיוורות כשל מתים ושער מדובלל, מבוזק סיד ואבק ומעורב קורי עכביש.
 כהרף עין מיהרו לדירותיהם כדי להצטייד לפני צאתם לכיכר.
 בעברה את מפתן חדרנו פרצה אמא ביבבה היסטורית ובשום פנים אי-אפשר היה להכניעה. כל חפץ בדירה הזכיר לה את שעות יגונה וששונה בחייה. בינתיים נצטיירה במוחי התמונה המזעזעת של הצפוי לנו בקרוב; בעיני רוחי כבר ראיתי את הגופות המרוסקות של יקיריי.
 אבא קרא אלי:
 - עזור לי לארוז "חבילה" קטנה אחת...
 האחות הבכירה הינדה השקיטה בנועם דבריה את שתי האחיות הקטנות, שבכו אף הן.
 רק עתה ייסרתי את עצמי: "מה עשיתי? למה אמרתי להם שירדו מעליית-הגג? בין כך ובין כך לא יינצלו מאבדון".
 - יענקלי, שאלני אבי, הלקחת איתך את התפילין שלך? למען השם, אל תשכח לקחתם איתך!
 - מהרו, שקים בלים! – צרח הזקיף בעד החלון.
 אבא לחש בחיפזון תפילה, יישר את קומתו אמיצות ושאל: ובכן, ילדים, כולנו מוכנים?
 הוא התקרב הראשון לדלת, נשק שלוש פעמים את המזוזה וביקשנו שנעשה כמוהו, קשה היה להזיז את אמא המתייפחת בבכי.
 - אל יאוש, ילדים! – ניחם אותנו אבא – בעיניכם תראו כי השם יתברך יהיה בעזרנו.

רחוב בגטו זמושץ' [6]

בדרך לאיזביצה

מכל סמטאות הגטו יצאו משפחות-משפחות, עמוסות חבילות כבדות וקטנות, לעבר כיכר השוק, ביניהם התרוצצו ה-0.0.0 ימים מיוחמים ושירבטו ברצחנות את הנחשלים מזיקנה או מחולשה, היה זה מחזה פלצות. ילדים נלפתו לשמלות אמותיהן והרטיבון בדמעותיהם: אימהות צעירות היניקו את תינוקותיהן בעת ריצתן, זקנים השתטחו על האדמה, אמרו וידוי וביקשו מאת המרצחים שיירו בהם במקום. נשים, שפתאום יצאו מדעתם מרוב צער, התרוצצו אחוזות ייאוש על הכיכר והחרידו את חללה בצעקות משונות, מהלכות אימים. לתוך המתקלהים על הכיכר נורו יריות אחדות. היה זה מעשה ידיהם של קציני גסטאפו, שהשתעשעו ביריות בשבתם במכוניות הדורות וצחקו לאסונם של אחרוני היהודים בזמושץ'.

בשעה שתיים-עשרה בצהריים בערך, היה ה"משלוח" מוכן ליציאה לדרך. נעמדנו בחמישיות ומשני עברינו רכבו ה-0.0.0 ימים על סוסים מקושטים וצוהלים ו"השתעשעו" ביהודים בודדים עם רוביהם הטעונים. הפחד הגדול השתיק מעט את הבכי והיללות. עמדנו דרוכים, ממתינים לפקודת היציאה.

אחדים מן ה-0.0.0 ימים תיקנו את הקסדות שעל ראשיהם, כיתפו את הרובים והמתינו אף הם למתן הפקודה.

סוף-סוף, בשעה אחת בצהריים, ניתנה הפקודה. השמש הגיחה לרגע קט מבעד למפלשי עבים ונעלמה; השמיים התקדרו מחדש והעננים כיסו במעטה עופרת כל פיסת תכלת בשמיים.

גשם טפטף. העומדים בשוק זזו ממקומם. האילנות שמשני עברי הכביש, המוליך לעיר הישנה, נתרעשו ברעש גדול והשליכו על הארץ עלי סתיו צהובים. בלב נשבר נפרדנו מן העיר שבה נולדנו, גדלנו ורקמנו את חלומותינו.

- זוזו, שקים בליים! - צרחו ה-0.0.0 ימים.

מחנות של נערים פולנים רצו כצבועים משני עברינו חטפו את הצורות, שההולכים ברגל לא יכלו לשאתם והשליכום אחרי גוום. הפולנים המבוגרים, שעברו על פנינו, נעצו בנו מבטים אדישים והמשיכו בדרכם.

לאחר שתיקה ממושכת, שאלתני אמא:

- יענקלי, האם לא כבד עליך הצורך?

- לא! איני מרגיש בו כלל – עניתי בתוקף, אף-על-פי שהחבל, שבו קשור היה הצורך, חתר בבשר צווארי והזיעה נטפה מעל פני.

- זוזו, זוזו! כנופיית יהודים! – האיצו בנו ה-0.0.0 ימים ואנו גררנו אחרינו את רגלינו הלאות גרור וגרור... מחמת העייפות והתשישות גדלו מדי פעם בפעם הרווחים שבין שורה לשורה והמרצחים מצאו להם עילה רצויה להכותנו מכות רצח והוסיף ולהריצנו.

הוריי ואחיותיי נשתרכו כל עוד רוחם במ זקפו מדי פעם את ראשם מתוך ייאוש.

- ילדים – התחננתי לפניהם – השליכו גם אתם את הצורות. הן תראו שאין בכוחנו לשאתם. שומע לא היה לי; ענו לי בתנועת יד נואשת והוסיפו למשוך בעול. הרוח פיזרה את העננים והשמיים התבהרו. השמש נטתה לערוב והפזה בקרניה את פנינו העייפים.

- יענקלה, - פנה אלי אבי – דומה לי שכבר הגיעה שעת מנחה, שעת אמירת תפילת הקרבנות... דע לך...

- הניחני לשלום – עניתי לו רוגזנית, עתה אנו בעצמנו הקרבנות. מוטב שתרחיב את צעדיך, כדי שלא נפגר אחר הצועדים לפנינו.

זרזנו את מהלכנו. הרווחים בין השורות הלכו וגדלו הרוצחים – שחטו.

הגוויות המרוסקות הושלכו לצידי הכביש בעודן מפרפרות. מן הקודקודים המפוצצים זנקו קילוחי מוח ודם רותח.

YAD VASHEM

The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority

Hall of Names

יד ושם

רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

היכל השמות

דף עד Page of Testimony

דף עד לרישום והנצחה של הנספים בשואה; נא למלא דף עבור כל נספה בנפרד, בכתב ברור ובאותיות דפוס.
Page of Testimony for commemoration of the Jews who perished during the Holocaust; please fill in a separate form for each victim, in block capitals

חוק זיכרון השואה והגבורה-תשי"ג 1953 קובע בסעיף מס' 2 כי "תפקידו של יד ושם הוא לסוּף אל המולדת את זכרם של כל אלה מני העם היהודי שנפלו ונסחו את נפשם, נלחמו וסירדו באויב הסאני ומעמידו על חורבן שם זכר לזכרם, לקהילות, לארגונים ולפרטות שנחרבו בגלל חשיבותם לעם היהודי". The Martyrs' and Heroes' Remembrance Law 5713-1953 determines in section 2 that: "The task of Yad Vashem is to gather into the homeland material regarding all those members of the Jewish people who laid down their lives, who fought and rebelled against the Nazi enemy and his collaborators, and to perpetuate their names and those of the communities, organizations and institutions which were destroyed because they were Jewish".	
תמונת הנספה (דרכון). נא לרשום את שמו של הנספה בצד האחורי של התמונה. נא לא להדביק.	Maiden name: שם משפחה לפני הנישואין: _____ Victim's family name: שם משפחה: _____ Previous/other family name: שם משפחה קודם/אחר: _____ First name (also nickname): שם פרטי (גם שם חיבה/כינוי): _____ First name: שם פרטי: _____
Approx. age at death: גיל משוער בעת המוות: 25-22 Date of birth: תאריך לידה: _____ Gender: מין: M / F ז / נ Title: תואר: _____	Nationality: נתינות: פולין Country: ארץ: פולין Region: מחוז: פולין Place of birth: מקום לידה: _____ Victim's father: שם משפחה: _____ First name: שם פרטי: _____ Victim's mother: שם משפחה: _____ First name: שם פרטי: _____ Victim's wife/husband: שם פרטי: _____ First name: שם פרטי: _____ No. of children: מס' ילדים: _____ Family status: מצב משפחתי: _____ Maiden name: שם לפני הנישואין: _____ First name: שם פרטי: _____
Address: כתובת: _____ Country: ארץ: _____ Region: מחוז: _____ Permanent residence: מקום מגורים קבוע: _____ Member of org./movement: חבר בארגון/תנועה: _____ Place of work: מקום העבודה: _____ Profession: מקצוע: _____	Address: כתובת: _____ Country: ארץ: _____ Region: מחוז: _____ Residence before deportation: מקום מגורים לפני הגירוש: _____ Address: כתובת: _____ Country: ארץ: _____ Region: מחוז: _____ Residence before deportation: מקום מגורים לפני הגירוש: _____
אירועים / פעולות ומקומות בזמן המלחמה (מגור / גירוש / גטו / מחנה / צעדת מוות / מסתור / בריחה / התנגדות / לחימה): Places, events and activities during the war (prison / deportation / ghetto / camp / death march / hiding / escape / resistance / combat):	
Date of death: תאריך המוות: 41-42 Country: ארץ: _____ Region: מחוז: _____ Place of death: מקום המוות: _____	Circumstances of death: נסיבות המוות: _____
אני, הח"מ, מצהיר בזה כי העדות שמסרתי על פרטיה נכונה ואמיתית לפי מיטב ידיעתי וזכרתי. I, the undersigned, hereby declare that this testimony is correct to the best of my knowledge.	
Previous/maiden name: שם משפחה קודם: _____ Family name: שם משפחה: _____ First name: שם פרטי: _____	State/Zip code: אזור/מיקוד: 53205 City: עיר: _____ Apt.: דירה: 6 Entrance: כניסה: _____ House no.: מס' בית: 26 Street: רחוב: _____ Relationship to victim (family/fellow): הקרבה (משפחתית/אחרת) לנספה: _____ Tel.: מס' טלפון: 03-7912056 Country: מדינה: _____ I am / I am not a survivor: הגוי נצול השואה: _____ I am / I am not a survivor: אני / אני לא נשארתי בחיים

Date: 24.4.99. תאריך: _____ Place: _____ מקום: _____ Signature: _____ חתימה: _____

"ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת" ישעיהו נ"ו ד'
"And I shall give them in My house and within My walls a memorial and a name... that shall not be cut off" Isaiah 56:5

הוצאתי באופן מקרי דף עד מהיכל השמות ביד ושם.
לזכרה של הורביץ שיינדלה שנרצחה בעת חיסול המוני במצעד המוות בין זמושץ'
לאיזביצה ולכל נרצחי קהילת זמושץ' שנכחדו בשואה.

היום החשיך בחפזה, שוב התקדרו השמיים בעננים מטילי אימה. רוח לחה וקרה הצליפה על פנינו. נכשלו בגופות של נרצחים ובערמות של צרורות, שהלכו ורבו בלי הרף, מטח היריות לא נפסק לרגע. למרבה הרעה רעף גשם, שהרטיבנו עד לעורנו.

- הביטו! – נצטעקה פתאום שוש'לה הקטנה – האנשים שמלפנינו רצים. מה קרה?

- יהודים, כלו כל הקצים – נשמע קול מקרוב – כמדומה שרק עתה מתחיל "העיקר". ואומנם הריח שבין השורות הלך ונתארך מרגע לרגע.

- להתקדם, להתקדם! – דחקו בנו תלייני ה-0.0. וקתות רוביהם נחתו על גופות ההולכים. החל מרוץ שטני והמופקדים נפלו כזבובים. אימהות איבדו את ילדיהן וילדים את הוריהם.

- היכן אבא? – נצטעקו בבת אחת שלוש אחיותיי.

- אויה לי! – השיבה אמא ביללה היסטרית – הרי איננו בשורתנו.

- באותו רגע הבריק רעיון במוחי: וודאי נפגע מכדור.

- אבוי לי – מיללת שוש'לה הקטנה – הם רוצחים את אבא!

- ואומנם הרוצחים הוציאו את אבא מתוך ההמון השוצף, הפילוהו על האדמה וחבטוהו בחימה אכזרית בשוטים ובקתות רובים. אמא ניסתה להתפרץ לעבר המרצחים כדי להיכרע יחד עם אבא ואני אחזתי בה בשארית כוחותיי ומשכתי קדימה, כיוון שעתה גדלה הסכנה להינקב מן הכדורים העפים.

לבסוף הירפו המרצחים מאבא. רגע נשאר שוכב ללא ניע. לאחר מכן ניסה פעמים אחדות לקום על רגליו, אך לא עצר כוח.

- אבא לי – צעקו לעברו אחיותיי – קומה והתעורר! חזור אלינו!

אולם קולותיהן הדקים נבלעו בליל האימים של האחרים.

בלב שותת דם עקבנו מרחוק אחרי כל ניע וזיע שלו. והנה ברגע שכל ההמון כמעט שחלף, עבר על פניו, נתלש והתרומם כחיה פצועה וזנק לתוכו. מרוב החבטות שספג והחבורות שביצבו בפניו אבדה לו צורת אדם...

בשעה עשר בלילה הגענו לאיזביצה והמרצחים הרפו ממנו והודיעונו, כי איזביצה נועדה לשמש לנו "מדינת יהודים". הם אף איימו עלינו, כי מי שיימצא מחוץ לתחום העיירה יירה בו במקום.

אמא מצאה מייד קרוב משפחה רחוק. רצוצים ועייפים, רעבים ורטובים השתטחנו מייד על צורותינו הספוגים מים ונרדמנו.

באיזביצה

עם בוקר אור העירונו משנתנו המולה ורעש. החדר הקטן והדל והאכסדרון שלידו היו מלאים עד אפס מקום; בני משפחה קרובים ורחוקים, שבאו להסתתר במחבוא "המפורסם", אשר יידלה מארחנו, התקינו ב"חריפות מוחו"...

מטבעו היה יידלה אדם טוב ויהודי ירא שמיים. אשר לו – היה מסכים שכל יהודי המקום יסתתרו בדירתו. "כלום מילתא זוטרתא היא הצלת נפשות?" – רגיל היה לומר.

אך הצרה, שאשתו אסתר הייתה בדיוק ההיפך ממנו. היא הציקה לנו וירדה לחיינו. ביחד עם בתה וחתנה התהלכו כל היום בפנים צהובות ועל כל צעד ושעל עלבה בנו: "וכי ביתי הקדש? בית מלון? אינני מבינה, כיצד באים אנשים ונתלים בצווארי..."

רק עתה נודע לנו מצב הדברים באיזביצה. העיירה הוכרזה כ"מרכז יהודים", כלומר: מכלאה שבה יישחטו היהודים הנמצאים בתחומיה. בעיירה, שמנתה לפני המלחמה חמשת אלפים תושבים, הצטופפו עתה רבבות יהודים מחוסרי-גג, שהורצו אליה ללא הרף מן העיירות והכפרים הסמוכים. לחם ותפוחי אדמה לא היו עוד בנמצא. מחמת הרעב והייאוש התפללו הבריות למוות. יום-יום נשלחו ברכבת אלפיים יהודים לכבשני בלז'ץ. למרצחים לא היה כל

קושי בתפיסת הקרבנות. למטרה זו השתמשו בימים הראשונים בתחבולה "מקורית" למדי. הם הטילו על ה"יודנראט" להעמיד לרשותה את היהודים שנועדו לשריפה. ה"יודנראט" הכין את הרשימות עם שמות הקרבנות והמציאן ל"מלאך" (שמו של הארכיליסטים, הממונה מטעם הגסטאפו על ענייני היהודים באיזביצה היה אנגלס, שפירושו בגרמנית: מלאך). על יסוד הרשימות נשלחו צווי התייצבות לקרבנות, באיום שאי-מלויים כרוך בעונש מוות. לבושתנו עסקה גם המשטרה היהודית – מפקדה היה יו"ר ה"יודנראט" – בהסגרת חלק מן היהודים בידי הגסטאפו.

בדרך זו נעלמו במשך ימים מעטים עדות-יהודים שלמות. העיירה נתרקנה ופורעים פולנים נתעשרו מרכוש יהודי עזוב, שהתגולל על כל צעד ושעל. אינני מסוגל לתאר מה שהתרחש בימי השילוחים. רק אגיד, כי אנשי חברת קדישא נלאו מלקבור את השחוטים והטבוחים בעתה שילוחים הללו.

הימים האחרונים באיזביצה

בשלהי תשרי כבר היה מסוכן לצאת לרחוב, מחמת חטיפת היהודים האחרונים. לא פעם קרה, שכמעט שנחנקתי בבור שמתחת לרצפה בדירת מכר, שאצלו הסתתרתי, משום שלא הספקתי להגיע הביתה. רק עם רדת הערב הסירותי מעל שרוולי את הטלאי הצהוב והלכתי לראות מה שלום משפחתי. מכאן ואילך לא נתן לי אבי לצאת מ"מחבואו" של יידלה. ואומנם, היה זה מחבוא מתוקן כהלכה. הייתי בטוח שהמרצחים לא יגלוהו. להוותנו נמצאה בין המסתתרים גם בתו של יידלה ולה יונק. תינוק זה הירבה לגרום לנו פחת מוות ופעמית לב עד להתפקעות. תפילה אחת הייתה בפינו והיא שהתינוק לא יפרוץ בבכי. כשפעם אחת אמרו לאם הצעירה שתשאיר את תינוקה בחדר ולא תסכן את חייהם של למעלה מעשרים איש, נתמלאה חמה וצעקה: "אם לא ניחא לכם פה, הסתלקו לכם..."

זה ימים אחדים שלא בא אוכל אל פינו, מרוב פחד ומתיחות עצבים. אוזנינו היו קשובות לכל רחש בחדר, או ברחוב. מבעד לסדק צר חייב היה כל אחד מן המסתתרים להציץ החוצה במשך שעותיים. דלת הדירה וכל חלונותיה נפרצו כבר. שודדים פולנים נברו בכל שקע ופינה ובקצף על שפתיים נהמו: "היכן הצפין בן כלבה זה את כספו וזהבו!?" פעם אפילו החלו לקדוח חור בקיר, הפכו את הארונות, המיטות, סבאו את משרת-האוכמניות, אשר יידלה שמר עליה לצרכי רפאות. לבסוף נסתלקו להם. עברו שתי דקות ושקצים אחרים באו במקומם. הללו התנהגו ביתר פיקחות. תחילה הסמיכו את אוזניהם לקירות, כדי לקלוט רחב כלשהו מאחוריהם.

אחר כך קעקעו את קרשי הרצפה, טיפסו ועלו על תקרת הגג, שבו וירדו ברעש והתפרצו לדיר-העצים הסמוך ונברו אף שם בכל פינה. הקיר שמאחוריו הסתתרנו, עורר חשד בעיניהם. עצרנו את נשימתנו. הם נשארו עומדים לידו, ריווחו בו סדק בגרזן והדליקו פנס כיס על מנת להביט בעדו פנימה. זיעה קרה שטפה את גופנו. אותו רגע קרא אחד מהם: "בן הכלבה הזקן מסתתר ודאי במרתף". כנופיית הנברנים הצטרפה אליו וכולם כאחד ירדו בהמולה רבה למרתף.

למזלנו הרב היה דווקא באותה השעה התינוק שקוע במציצת שד אמו בתשוקה רבה, אך ביעותים כאלה ידענו פעמים אין ספור במשך היום.

בלילה עזבו אחדים את המחבוא מחמת הסכנה המרובה שהייתה צפויה למסתתרים בו. בין העוזבים היו ידידי נפשי משנות נעוריי, אברהם ולייבל הודיס.

רע ומר היה מצבנו גם בלילה הבא. רוח עזה טלטלה את התריסים וחבטתם ברעש גדול. אבי ויידלה אמרו תהילים בניגון חרישי ונוגה. מישהו נאנח: "הוי, ריבונו של עולם, כבר הגיעה השעה שתרחם עלינו".

- הו, הו! עלולים לשמוע אותנו – הושתק הנאנח מכל העברים.

בתו של יידלה לא פסקה מלהתלונן כי נפשה יוצאת למעט מים. זה שלושה ימים שהיא מניקה את תינוקה ולשונה מצומקת מיובש. אם לא יספקו לה מעט מים, לא תוכל לעמוד בצימאונה. אבי הבין מייד את הסכנה שבדבר והגייח מן המחבוא, להביא מעט מים. הלכתי אחריו. חושך מצרים עטה את הבית. זחלנו על בטננו בגששנו בידיים לפנינו. פעמים אחדות נחבטנו מחפצים מפוזרים בדרכנו ונחרדנו חרדת מוות. החורבן בדירה היה שלם. המיטות ניתצו, השולחן והכיסאות נהפכו ועל הרצפה התגלגלו סירים, ספרים, כרים וכסתות פרומים, צנצנות שבורות עם שיירי משרת-אוכמניות ובקבוקים מרוקנים. הזדרזנו לקחת מים בכלי וחזרנו למחבוא.

יום המחרת היה גרוע מקודמו. המרצחים ירו לתוך הבתים. במשך כל שעות היום שכבנו שטוחים על בטננו. לרוע מזלנו גברת מחלת הקצרת של יידלה ועל אף התאפקותו הרבה נפלטו מפיו שיעולים.

לא היה עוד כל טעם בהסתתרותנו במחבוא. הצעתי לבני משפחתי לצאת ליער ולחיות שם כשודדים... מובן שהייתה זאת הצעה מגוחכת בעיני הוריי, אך לא רציתי להיחנק בבור. סוף-סוף הסכים אבא ויצאנו לנדוד, כדי לשים קץ לסבלנו. יקרה אשר יקרה – דרך אחרת לא הייתה לפנינו.

בדרך לא דרך

עם רדת הלילה יצאנו. רק עתה חשנו עד כמה נחלשנו לאחר ימי הישיבה בבונקר ללא אכילה, שתייה ושינה. אמא כמעט שלא הייתה מסוגלת להניע רגל. אחיותי הקטנות סבלו מסחרחורת-ראש בצאתן לאוויר הצח.

- באבה – זירזתי אותן – עכשיו השעה כשרה להימלט מן העיר, החשיכה והגשם הם לנו למחסה, לא זו השעה להתפנק...

בשארית כוחותינו בוססנו בביצות ובשוליות-מים. חמקנו דרך סמטאות צדדיות ומעוקלות עד שיצאנו מתחום העיירה ועלינו במשעול כפרי צר, שהתפתל בין גבעות חומר. עד חצות לילה הוספנו להתרחק מן העיירה. רוח קרירה הצליפה עלינו. ענני עופרת ניתלו באופק ויער איזביצה נראה מרחוק מפלצת שחורה מהלכת אימים. סוף-סוף גלשנו לתוך עבי היער. איוושת-עצים זעפנית הקבילה את פנינו. עלים רטובים ניתכו עלינו עם כל מדרך רגלינו. שעתיים לאחר חצות שככה הרוח ובחללו של היער נתלתה דממת מוות. אך הוספנו להתקדם ולזחול בינות לענפים ושיחים, ששרטו את ידינו ופנינו. בשעה ארבע בערך הנץ השחר והשמיים הלכו והתבהרו.

איילת השחר התקשטה ביפעת נגהים, ושלווה הייתה נסוכה בכל. הילדות ואמא רעדו מקור, התרפקנו איש על אחיו וחיכינו להיוולדו של היום החדש. בינתיים נתעטף היער בערפל סמיך. פתאום החרידה אותנו שריקה עזה. הייתה זאת רכבת חדשה, שאצה-רצה לאיזביצה, כדי לטעון קרבות-טרף חדשים לכבשנים. תקף אותנו ייאוש, שהצמית את רצוננו להוסיף ולחיות.

- הסו – לחשה שרה'לה הקטנה – דומתני, אני שומעת צעדים מתקרבים אלינו. בלב נפעם חידדנו את חוש השמיעה שלנו. ואומנם מרגע לרגע גבר רחש צעדים, אך הערפל הסתיר מעינינו את המתקרבים. החוורנו. מי זה מתהלך בשעה זו בעיר?
- ודאי יהודי – הפליט אבא.

לא עברו רגעים אחדים והצועדים חלפו על פנינו. הם לא הבחינו בנו, או שלא רצו לראותנו.
- ר' יהודי – קרא אחריהם אבי בקול חלוש – עצור נא לרגע. התקרבו אלינו יהודי ובחורה צעירה – בתו. האב היה לבוש חליפות בגדים אחדות ומגפיו מרופשים. על גבו עמוס שק ובידיו גרזן ואת. מייד הבינונו כי הוא מחפש סתר בסבכי היער, כדי לחפות שם מהמורה בשבילו ובשביל בתו.
- מה בדעתך לעשות? – שאלו אבי.

היהודי נעץ באבי מבט תמיהה ומשך אחריו את בתו:
 - בואי, גיטל.
 שניהם נבלעו מייד בערפל הסמיך.
 - מה נעשה עתה? – שאלני אבי – הוצאתנו אל מחוץ לעיר והנה אנחנו ביער ספוגים רטיבות.
 מה יהיה הסוף?
 - ואולי מוטב לחזור לזמושץ' – שאלה אחותי הינדה – ודאי נשארו עוד שם יהודים אחדים.
 הדבר נתקבל על דעת כולנו. דמומים ומיואשים שמנו את רגלינו לעבר זמושץ'.
 השמש הגיחה ממזרח וקרניה פילחו את עבי היער. פולני צעיר, יימח שמו, בא לקראתנו.
 ראשו חבוש מגבעת ירוקה נטויה הצידה ומתחת לחוטמו הזדקר שפם גנדרני, ערמומי. מגפיו
 המבריקים היו של קצין ובידו החזיק יצול של עגלה.
 מייד בראיה ראשונה בישר לנו מראהו רעות.
 - בוקר טוב – הקדמנו את פניו בברכה.
 לא ענה, רק מלמל את היצול מייד אחת לשנייה. לשאלת אחותי, את מי הוא מחפש השיב כי
 עניין לו לבחורה אחת ואף תיאר את לבושה.
 - לא פגשנו איש בדרכנו – אמרנו לו.
 הוא המשיך ללכת בדרכו, אך לאחר עברו צעדים אחדים נפנה וחזר על עקבותיו.
 - לאן תלכו, יהודים?! – שאל בגערה.
 - לזמושץ' – ענתה לו הינדה וניסתה להצטחק. אך במקום בת-צחוק עלתה בפניה עווית של
 מעונה.
 - הבו לי את כספכם, יהודים מלוכלכים! אם לא תזכו לתלייה! – איים עלינו בנופפו את היצול
 שבידו.
 - אין לנו מאומה – התחננו לפניו – עניים שבעניים אנו.
 - גש אלי, בן כלבה! – נתן עלי בקולו וחיפש בבגדיו. הוא שדד את שעון היד שלי ואף חלץ
 מעל רגליי את המגפיים. מאמא לקח את הזהובים האחרונים שהיו מוצפנים בשקית, שהייתה
 תלויה על צווארה. לבסוף רצה להסגירנו בידי ה-0.0.0. ורק לאחר שאחותי בכתה לפניו הרפה
 ממנו.
 עברנו כברת דרך קטנה ונערים פולנים קטנים עטו עלינו, רגמו אותנו באבנים והלקו אותי ואת
 אבי במלקות.
 - יהודים נאלחים, תנו לנו את כספכם! – אחדים מהם נפנו ורצו להבהיל את המשטרה.
 ברחנו ככלבים מוכים כל עוד כוח בנו. שקצות פולניות עמדו מנגד והתענגו מרוב נחת
 למחשבתנו. ידענו, כי גורלנו נחרץ. ארבעה כבאים מאיזביצה, ענודים סרטי צלב-הקרב על
 זרועותיהם, יצאו לקראתנו מובלים על ידי הנערים הקטנים, שנבדלו קודם מחבריהם.
 גם הכבאים דרשו מאיתנו כסף וכשאמרנו להם שזה עתה היינו לבז שפכו עלינו קיתונות של
 קללות וגידופים ממיטב אוצר-הקללות הפולני.
 - "קדימה יהודים מקוללים!" – פקדו עלינו.
 אחד מהם נראה לנו אנושי יותר. אחותי התחננה פניו שלא יסגירונו בידי הנאצים, אך לשווא.
 הובלנו חזרה לאיזביצה תחת משמר כבאים פולנים כאילו היינו פושעים נמזים. בעברנו על
 פני בקתה אחת, ביקשנו מאת איכרה שתיתן לנו מעט מים לשתייה, אך היא סירבה לנו
 ברוגזה.
 קללת עולם על אדמת פולין והפולנים גם יחד! – התפרצה הקללה מתוך גרונותינו.

בבית הקולנוע באיזביצה

שוב התכסו השמיים בחשרת עננים ורוח עזה כופפה את צמרות העצים וטרפה עלי שלכת. בדרכנו ראינו כבאים פולנים מאיזביצה מתרוצצים מיוזעים מרוב עיסוק בפוגרום הגדול ביותר שראיתי בחיי. פולני אחד העמיס על גבו יהודייה זקנה מתעלפת והובילה לשחיטה... אחרי שחבט באכזריות רצחנית נערה יהודית, על שהעיזה להסיר מעל זרועה את הטלאי הצהוב, כדי למלט את חייה בתורת נוצרייה. **פולני שלישי התלונן לפני חבריו הרוצחים שכבר הפך את העיירה על פיה ולא מצא בה יותר משני יהודים.**

- ילדים, אל תדאגו, השם יתברך לא ימנע ממנו את חסדו! – אמר לנו אבא פתאום. הרהרתי: "בוודאי יעזור לנו אלוהים – להגיע לעולם האמת"... וכך הובאנו עד למרכז העיירה, אך מה נשתנה מראה. דירות היהודים היו פרוצות ושדודות. החלונות שבורים ועל הרחוב התגלגלו ערמות של ספרים, תצלומים, טליתות, שברי-רהיטים ובקבוקים. במקומות אחרים עוד לא הספיק הגשם לשטוף את הדם והמוח של ראשים מרוסקים... בסמטאות הוסיפו עוד להשתולל משתפי הפעולה הפולנים. רבים מהם התגרו בנו ושחקו לנו.

מן הכפרים הסמוכים נהרו המוני פולנים בעגלות רתומות לסוסים ואספו את הביזה – עמל יהודי של דורות רבים.

המרצחים הפולנים הביאונו לבית הקולנוע באיזביצה, שחלונותיו היו מסורגים בתיל דוקרני. מסביב עמדו כבאי-אש פולנים, מזוינים במוטות, כדי למנוע בריחת הכלואים מתוך הבניין. מרגע לרגע גדל מספרם, כי קרבנות חדשים נדחסו לתוכו פנימה בלי הרף. לעת ערב רבתה הצפיפות בפנים עד כדי כך, שלא נשאר לנו מקום לשבת על הרצפה.

בבית הקולנוע מצאתי מכרים אחדים. הם סיפרו לי על הנס שנתרחש להם שלא נורו בו במקום, אלא הובאו חיים לבית הקולנוע; אחדים סיפרו, כי שכנים, שהתקנאו במחבואם הלשינו עליהם וכך גילום הפולנים. בין הכלואים היו גם כאלה שהובאו לכאן עוד לפני יומיים ומאז לא בא אוכל אל פיהם.

הבשורות הרעות הללו דיכאונו עד עפר. נותרנו ללא פרוסת לחם וללא פרוטה בכיס. בינתיים גבר והלך הרעב, והחזקים בקרב הכלואים נדחקו עד לחלונות והחליפו ביניהם בגדים, מגפיים ואף זהב ופנינים בפת לחם או בכוס מים. המרצחים הפולנים צבאו על החלונות ועסקו בחילופים אלה.

כשהחשיך, נתעצמו היללות והצעקות בבית הקולנוע עד כדי אימת טירוף. הצפיפות הוסיפה להתגבר. אימהות מיואשות נדחקו בין הכלואים וחיפשו את ילדיהן, ואילו ילדים בוכים חיפשו את אימותיהם. בינתיים מילאו השומרים, שעמדו בחוץ, את כיסיהם בכסף וזהב בעד פירורי לחם ולגימות מים שמכרו לרעבים ולצמאים; ולא עוד אלא צבועים אלה עוד התגרו בצמאים ודרשו תחילה את חפציהם ואחר כך עשו כעולה על רוחם. לרוב תחבו לכיסיהם את החפצים ואילו את מעט המים לא הגישו. ואף לא הסתפקו בכך, אלא חבטו עוד במקלותיהם בראשי הנדחקים לתוך החלונות.

החום בפנים הבניין הלך ונתלהט וכולנו היינו שטופים נחלי זיעה. למרבית הרעה לא היה כלל מקום לעשיית הצרכים.

אבי יצא מדעתו

מר וחשוך היה אותו יום. אבא נתאלם לגמרי. פניו נשתנו ואיבדו את צורתם והוא לא הבין עוד מה סחים לו.

- מה לך אבא? – שאלתי, בנענעי אותו בחוזקה. הוא הצליפני במבט פראי וצידד את ראשו.
- יצחק! – צעקתי לעבר מכו, שראיתיו באותו רגע מדחק עצמו בתוך ההמון לא הרחק מפניתנו – ראה נא מה היה לאבי!

- תמה אתה שנטמטם? אין זו חדשה. מספר המעורבים בדעתם הולך וגדל משעה לשעה. הרעב והתשישות מוציאים רבים מדעתם. שמור על אביך לבל יתרחק, שאם לא כן יירמס כמו שנרמסו אחרים וגוויותיהם כבר מונחות ימים אחדים...

הוא לא סיים את דבריו ועבר על פניו. ראיתי שהוא נתקל באדם שרוע בפישוק אברים על ערמת סמרטטים. מן ההמון דרכו עליו, בעטו בו והוא לא זז ממקומו, כאילו לא אכפת לו מאומה. כנראה, שכבר גווע. ליד ראשו היו רבוצים ילדים תשושים אחדים. יצחק השתרך עד לאותה ערימה, משמש אותה, נעץ בה סכיניו והוציא מתוכה כיכר לחם.

- אבא, אבא! – צועקים הילדים כשהם מטלטלים את אביהם, אך לשווא.

- אבא, אבא! חומסים את לחמנו!...

אך יצחק כבר נעלם עם שללו.

מצאתי את פויזנר ליד החלון כשהוא מוטרד ומבולבל. לידו ראיתי צעירים וצעירות שנדחקו לחלון בעד לשרשרת האנשים שצבאו עליו. אני שואל אותם למתרחש פה ואם כבר החלה הפעולה, אך איש אינו עולה לי. אני תופס את פויזנר בזרועו וחוזר לפניו על שאלתי.

- הגענו לידי הסכם עם השומרים – הוא עונה לי – הם ייתנו לרדת לאנשים שנוציא בעד החלון. השומרים התחייבו לא להכותם, אלא להחזירם בעד חלון אחר. בשכר זה יקבלו חלק מן הזהב, שאני לוקח מאת התמימים.

- פויזנר, האם יצאת מדעתך? על פתחו של הכבשן אתה עושה מעשי מרמה?

- זוהי כבר דרכי בחיים, אך איני עובר את המידה ויודע ממי לקחת זהב. מכל מקום איני משתמש בכוח הזרוע.

- אתה מספסר בדם יהודי ומשתף תלוינים במסחר זה...
אוזניו אטומות:

- האם בשעה זו אתה אומר להטיף לי מוסר?

- לא! אך אפילו ליסטים יש לו מוסר משלו.

- לך מפה – הוא משמעני – איני רוצה להיכנס איתך בידן ודברים. אינני רוצה למות ואף לא אמות, אך בלי כסף רב בכיסי לא אוכל להישאר בחיים.

הוא מנסה להתחמק ממני, אך אני אינני מרפה ממנו ושואלו, אם אמת הדבר, שהשומרים לא התאנו לילדים שהוצאו בלילות הקודמים בעד החלון ולא השליכו אותם בחזרה בעד חלון אחר.

הוא לא שמע על החזרת הילדים. מכל מקום אם ברצוני להוציא את שושה'לי בעד החלון עלי להביאה לכאן בלילה.

אבי נפרד ממנו ומתחיל לפלס לי דרך בתוך ההמון הצפוף. אני דורך על מתים, מתעלפים, על ילדים ועל כל מה שעומד בדרכי. הלילה שככה במקצת, שכן הכלואים נחלשו ונצטרדו מרוב הבכי והצעקות... לעומת זאת נתרבו מאוד המטורפים, ומה משונה הדבר, שכולם הם נמשכים לעבר הבימה.

בין עדת המטורפים ראיתי את אבי כשהוא נאבק בכל כוחותיו עם אחותי וחותר לעבר הבימה. אחותי בידו וקראתי:

- אבא! לאן אתה נדחק ומתפרץ?

אך הוא לא הכירני עוד. כוחותיו עצמו והוא הפיל אותי ואת אחותי ונחלץ מידינו. ידעתי שאסור לי להניחנו לנפשו לכן לא הרפיתי ממנו, הפלתי ונאבקתי עמו. סוף-סוף תש כוחו ורגליו מעדו. מייד רבצתי בכל כובד גופי על ידיו והחזקתי ברגליו, כדי שלא יוכל להתרומם ולקום. לא יכולתי להאריך בכך, כי נדחקתי מכל העברים וכוחותיי עזבוני, בו ברגע נתחדש המאבק הנואש בינינו. פתאום אצר כוח וקם על רגליו, תלש עצמו מן המקום בעצמה פראית ונבלע בתוך זרם הנדחקים לעבר הבימה. הרפיתי ממנו. שוב לא עצרתי כוח לעכבו. בינתיים ירדה חשיכה ואבי נעלם מעיניי. התייאשתי ממנו... אבד לי אבי...

שוב חתרתי לעבר הפינה מקום שם ישבה אמי. כמעט שלא הכרתיה עוד. במשך השעות המעטות שלא ראיתייה רזתה עד כדי כך, שלא נותרו ממנה אלא עור ועצמות. כשראתני כרכה סביבי את זרועותיה, לחצתני לגופה והעתירה עליי נשיקות שדמו יותר לנשיכות. ניסיתי להשתחרר מחיבוקיה ההיסטריים. - אמא! הרגעי את חונקת אותי. אך היא לא שמעה בקולי ובמאמץ רב הצלחתי להיחלץ מזרועותיה. לא יצאה דקה אחת וההתקפה ההיסטרית נתחדשה עליה, ושוב סגרתני בתוך זרועותיה והפעם – במשנה עוז. מאין לה כוח רב כזה?! נאבקתי עמה בשארית כוחותיי, כדי להשתחרר מחיבוקה המטורף וצעקתי: - אמא, הניחי לי, כי את מוציאה אותי מדעתי ואני מאבד את השליטה על עצמי. חיבוקה רפה מעט ויכולתי לסלק מעליי את זרועותיה. היא קרסה תחתיה בקיהיון חודשים.

"שמע ישראל"

- שקט! שקט! – הדהד פתאום קול רועם. עונים לו מאות קולות ולבסוף משתררת דממה. כנראה שסופנו מתקרב. לתוך האולם מתפרץ מאטס, לבוש מדים שחורים – גרמני יליד פולין – (פולקסדויטשה) – חרדת איזביצה. כלב שחור ורועם רץ בעקבותיו. בידו רובה אוטומטי כבד ובמגפיו הוא בועט באכזריות בעומדים שוכבים מימינו ומשמאלו ומרווח לעצמו מעבר. האולם נחצה לשניים. הראשים נתחבים פנימה כדי להימלט מחבטות. התליין וכלבו רצים אל הבימה. מייד סותם מאטס את חוטמו וחוזר על עקבותיו בצריחה: "חזירים מטונפים! שקים בלים! כנופיה מקוללת". כלבו נועץ את שיניו בעומדים משני העברים.

שוב אי-אפשר היה להשקיט את המייללים, על אף תחנוניהם של הפחדנים. הכלואים חבטו באגרופיהם את ראשיהם, תלשו את שערותיהם ואילו אלה שיצאו מדעתם קפצו, צחקו, שרו ושרקו... מטורפים אחרים זקרו את גרונם וצעקו: צאן קדשים!...

קול צרוד אדיר, שבקע מן היציע, פילח פתאום את חללו של אולם הקולנוע וגבר על שאונו המטורף: יהודים, הסו! השתתקו! בבת אחת כבשה הדממה את האולם הגדול.

- יהודים – הוסיף לרעום הקול האדיר מעל היציע – זעם אלוהים נשפך עלינו. הבה נכשיר עצמנו לקראת קידוש השם? אפשר ועלינו למרק עוונות כל הדורות שקדמו לנו. אל נא נתיאש ונלך לשחיטה ברינה ובהתלהבות כפי שהלכו עשרת הרוגי המלכות!... בזכות זה יפתחו לפנינו שערי גן העדן לרווחה וניצל מדינו של גיהנום! ובכן, כולנו בעוון ובגאון: שמע ישראל!

והתהדדה קריאת "שמע ישראל" שגאתה, שהניעה את קירות הבניין, נער וזקן, נשים וטף פשטו את ידיהם למעלה והתייפחו ביבבה איומה אחת, שהרטיטה את כל גופי.

באותו יום שככה מעט חמסנותם של בעלי האגרוף. כנראה שה"שמע ישראל" של מאות ילדים ונשים, חולים וזקנים, ריככה את ליבם.

ציפינו בדריכות לבוא סופנו, אם כי למעשה כבר היינו אדישים. וכי מה הבדל היה לנו, כיצד יכלו אותנו הגרמנים? העיקר שימהרו לעשות זאת ונפטר מן הסיוט האיום. איני יודע כיצד קרה, שעתה מצא לו כל אחד מקום לישיבה ולכל הפחות לעמידה. לאט-לאט נרגעו הכלואים ופסק הדחק. שוב הייתי מסוגל לרכז את מחשבותי ולחשב את דרכי בהיגיון. אך מה מוזר היה הדבר שדווקא עתה לא צץ בראשי אף רעיון אחד כיצד לנקום את נקמתי ואף לא הרהרתי בכך, מה יעשו בי הגרמנים. רק את ידעתי – את סכיני אתקע בליבו של איש גסטאפו.

עם ידיעה ברורה זו בליבי פילסתי לי דרך לאמי ואחיותי, שישבו דמומות וחיוורות כסיד. - אל תדאגנה – אמרתי להן בקול שקט ומעודד – וכי מה יש לנו לאבד? את חיינו? בין כך ובין כך לא ידענו מזה עידן עידנים אף שעת אושר אחת... ובכן, על מה לנו להצטער ומה טעם לייאוש?... עיני של רגע אחד, של הרף עין והקץ לגורלנו המר... בן רגע ניפטר מקללת חיינו. הלוואי ולא נולדתי כלל.

אמי עשתה תנועה בידה שאשב לידה. היא נשקתני ובהביטה ישר לתוך עיניי מלחמה בלחש: - בני, נבצר ממך להבין ליבה של אם. עוד לא מלאו לי 45 שנה... את כל חיי הקדשתי לכם. רק למענכם משכתי בעול הכבד. כשחליתם לא ישנתי לילות על לילות. בכל נפשי ומאודי התמסרתי לכם. הניקותיכם, גידלתיכם וטיפחתיכם. למענכם חייתי ובזבזתי את עלומי ובריאותי. חלומי הגדול ושאיפתי היו לראותכם מצליחים בחיים ולרוות נחת מכם. והנה ראה להיכן הגעתי. כיצד אוכל לשאת את אבדנכם לנגד עיניי? בני, בני, זה למעלה מכוחי. רצוני שלכל הפחות ימיתוני לפניכם, כדי שלא אראה באסוני הגדול.

- אמא! - התחננתי לפניה – חדלי-נא ממחשבות אלו, אין את יחידה פה. מאות אימהות מצבן כמצבך.
- בני, בני – לחשה טרופת-ייאוש – האומנם יקל גורלן המר של אימהות אומללות אחרות? אין נחמה לאם שנגזלים ממנה ילדיה, באכזריות רצחנית כזאת. לא רק את פרי בטני הם גוזלים ממני, אלא את ליבי הם טורפים, את שורש נשמתי הם עוקרים...
- אמא! – נתלהטתי – אנקום את דמכם! עוד לפני שישלחו בי את ידם אתקע סכין בליבו של גרמני – למענך ולמען כל האימהות האומללות פה.
אמי עצמה את עיניה.
- אמא! נרדמת?
- לא נרדמה – ענתה אחותי – היא שוב מתעלפת.
לחצתי ברקותיה, שפשפתי את ידיה והיא פקחה את עיניה.

היום העריב. בלילה ההוא השתררה דממה גדולה באולם כלאחר סערה... רק מפיינה נשמע יהודי אומר "שיר המעלות, ממעמקים קראתיך" בניגון עצור, חרישי.

הלילה האחרון באולם הקולנוע

באותו לילה, האחרון לישיבתנו באולם הקולנוע, לא ישן איש. הכל התכוננו לקראת סופם והשלימו את המחשבה שהכרח להם לקפח את חייהם. מיאנתי להצדיק עלי את הדין ומצאתי נוחם במחשבת הנקם שלי. רק שקלתי בדעתי, מתי ואיך להשתמש בסכיני.

כשהאיר השחר פתח יהודי ישיש, שישב ביציע, באמירת תהילים. מייד נצטרפו אליו הנמצאים באולם, והמשיכו באמירת פרקי התהילים, שנמשכה עד השעה שתיים-עשרה בצהריים, בערך.

לאחר מכן השמיעו אחרים דברי נחמה ועידוד. אך כל זה לא עשה עלי רושם כמלוא הנימה. מחשבותיי זרמו באפיק אחר. מה היה, חשבתי בליבי, אילו התאחד ההמון הזה והיה מתנפל בסכינים שלופים על המרצחים ועושה בהם שפטים. הן בין כך ובין כך אין לו מה לאבד.

בשעה שתיים בצהריים, בערך, פרצה בבת אחת מבוכה גדולה. אף-על-פי שכולנו היינו מוכנים לקראת קיצנו בכל זאת כשראינוהו מתקרב ובא הטיל בנו סערה גדולה. המהומה באולם קמה בפתאומיות כזאת, כשלא היה סיפק בידינו לעמוד על המתרחש. תלייני 0.0.0. פרצו לאולם, כתנים וצבועים לתוך לול תרנגולות, חבטו במגלבים ובקתות רובים על ימין ועל שמאל והריצונו החוצה. בבת אחת נע ההמון לעבר הדלת הפתוחה. הצטופף כפקעת ורבים היו למרמס רגליים.

אני, אמי ואחיותיי היינו בין הראשונים שפרצו החוצה. ליד הדלת עמדו קציני גסטאפו עם שוטים בידיהם; עוד לפני שהספקנו להבחין בהם, כבר הורצו אמי ואחיותיי לעבר ימין ואני לעבר שמאל. מתוך הדלת הוסיפו להתפרץ החוצה אנשים נפחדים והמומים והתליינים עשו את מלאכת המיון במהירות הבזק.

רק כעבור דקות מספר התחלתי להבין טיבה של הפרדת הכלואים לימין ולשמאל. זקנים, נשים וילדים הופנו לצד ימין, והם היוו מחנה גדול אחד, ואילו במחנה השני שמצד שמאל נמצאו רק עשרות אחדות של צעירים.

סרדיוטים אוקראינים, שיכורים, שהיו שומרים במחנה הריכוז בלובלין, הקיפו את המגרש שלפני בניין הקולנוע והיכו בחימה שפוכה את הנמלטים מתוך האולם והתאנו להם בדרשם מהם שיתפרקו משעוניהם, זהבם וכספם.

ליד המגרש עמדו מכוניות משא אחדות כשמעליהן מזדקרות מכוניות ירייה בלועים מכוונים לעבר שני המחנות.

חיפשתי בעיניי את בני משפחתי ומה מאוד הופתעתי בגלותי במחנה השני את אבי. הוא עמד דומם כיתר הקרבנות, שסודרו בשורות, בנות חמישה אנשים כל אחת. לא היה לי אף צל ספק, שהללו יוצאו עתה להורג. גם ידעתי, כי למחנה השני מונה לפי שעה גורל אחר, כי הנמצאים בו היו צעירים בריאים המסוגלים לעבוד.

מיד התקרבה מכונית טעונה תחמושת. המרצחים הוציאו מקרבנו ארבעה צעירים חזקים ופקדו עליהם לפרוק את התחמושת. בעוד הם עוסקים בעבודה זאת "השתעשעו" גסטאפאים בצעירים אחרים, שהתנדבו להירצח יחד עם משפחותיהם. פריצי החיות הגרמנים ציוו על הצעירים הללו לרקוד, לקפוץ, לעומד על ראשם וכיוצא בהם מיני "שעשועים" מבדחים כאלה, שלא היו אלא עינויים אכזריים ונוראיים.

ב' בכסלו תש"ב

יום זה חרות עמוק בזיכרוני ולא אשכחנה עד שעת חיי האחרונה. באותו יום סגריר וקריר, בשעת הערביים, קיפחתי את הוריי ואחיותיי היקרים מכל יקר, נרמס כבודי וגאוני והושפלתי עד דכא. מיום זה ואילך עדו עלי עינויים בגוף ובנפש שממדיהם נתחוורו לי רק לאחר שחרורי. ביום ב' בכסלו רצחו תלייני ה-0.0.0. והאוקראינים באכזריות בהמית אלפיים יהודים, בכללם המון נשים צעירות ועלמות, שעמדו בעצם לבלובן.

הקרבנות הוכרחו לצעוד בקבוצות, בנות חמישים איש האחת, לעבר בית הקברות הקרוב ולשאת במו ידיהם את ארגזי הכדורים בהם נורו והומתו. בדרכם האחרונה הזאת עוד עונו, על שלא נתנו את קולם בשיר!...

והמזעזע ביותר במחזה פלצות זה הייתה זריקת פרוסות הלחם על ידי המובלים לטבח לעבר שלנו. מבטם האילים של הוריי ונפנוף ידיהן של אחיותי לאות פרידה ממני, קרעו את ליבי לגזרים.

הוי, עד מה איוויתי לנעוץ את סכיני בגרונם של המרצח הלבוש מעיל עור, שעמד בקרבתי, ורק התפללתי לרגע בו אראהו עומד עמידה רצויה לביצוע זממי...

כל פעם שהייתי מוכן להתנפל עליו בסכיני, נתגלו פתאום מכשולים ששמו לאל את חפצי. הנה התרחק מהישג ידי וכעבור רגע עבר לידי בלוויית מרצחים אחרים שחיפו עליו מכל העברים ובעוד רגע נעלם לגמרי מחוג הראיה שלי.

מדוע רציתי לשכך את זעמי דווקא בגרמני זה ולא באחרים, שלא היו טובים ממנו, לא ידעתי.

בין כה וכה התייצב לפנינו קצין גסטאפו והכריז כי המסגרים והטכנאים בינינו ירימו את ידיהם. מובן, שתשעים למאה הרימו את ידיהם. אך היינו מרובים מדי בשבילו. הוא בחר לו באחדים מבעלי הידיים המורמות ואף אותי בתוכם ופקד עלינו לעלות על המכוניות. תוך כדי כך ניתך עלינו ברד של חבטות רצחניות. לאחד מאיתנו שיבר אוקראיני את ידו בקת רובהו שעה שעמד לעלות על המכונית. צעקותיו עלו עד לב השמיים:

- עכשיו שאינני מסוגל עוד לעבוד יירו בי וירצחוני נפש.

במשך עשר דקות נתמלאו מכוניות המשא צעירים עד אפס מקום בעלותם עליהן בגניבה. בסופו של דבר היינו צפויים לסכנה שיצאו על כולנו לרדת.

במכונית שעליתי עליה הייתה צפיפות איומה כזאת שחסר לי אוויר לנשימה. שתקתי כדי לא להרע לכולנו.

בסך-הכל היו שלוש מכוניות משא והללו נתמלאו צעירים עד אפס מקום. את הנותרים הובילו האוקראינים לבית הקברות וחיסלום ביריות.

כעבור מחצית השעה חזרו המרצחים השיכורים מבית הקברות מוכתמים בדם עד לאימה. הומים ורועשים כבשו להם מקום על מכוניות המשא עליהן עמדנו לחוצים כדגים מלוחים.

המרצחים התיישבו להם בנוחות ליד דפנות המרכב, ואוי לו למי מאיתנו שהוטל מחמת הדחק לעברם. הם הדפוהו מעליהם בקתות רוביהם. הצטופפנו עוד יותר, כדי שלא לגעת, הלילה, ביושבים לצדי הדפנות. למזלי הרע היה מונח תחת רגלי גלגל גומי שהפריעני בשיווי משקלי, והתנועה הקלה ביותר של חברי הייתה עשויה להפילני לעבר האוקראינים.

בדרך למיידנק

סוף-סוף, בשעה שש בערב, הותנעו המכוניות והן יצאו לדרכן. רוח צוננת הצליפתנו בפנינו ואני כרבלתי את ראשי בצווארון מעילי ותחבתי פנימה בין העומדים סביבי.

מפעם לפעם טלטלנו זינוקי המכונית והפילנו על ראשי השומרים שלנו והללו מצאו להם תואנה מזומנת להלמנו בראשינו בקתות רוביהם.

העציר, שידו שבורה, הוסיף ליילל מרוב כאב ואוקראיני אחד ניפץ את גולגולתו בירייה מאקדח. צעיר אחר התפתל בין רגליו והתחנן בקול חנוק שנרימו כי הוא הולך ונרמס, אך איש לא שעה לתחנוניו, ואף מן הנמנע היה לעזור לו.

בינתיים טסו המכוניות במהירות מסחררת ואנו טולטלנו בתוכן מדופן לדופן. אחד-אחד נתלשנו מתוך הפקעת הדחוסה ובהיאחזנו באחרים נפלנו כולנו יחד על השומרים והם נתמלאו חימה רצחנית ושירבטו אותנו עד שייללנו מרוב כאב.

גם ראשי שלי לא ניצל ממנת מהלומות. מעצמת החבטה אבדה לי הכרתי וקילוחי דם הציפוני. עכשיו מוטל הייתי גם אני תחת רגלי העומדים נרמס וחסר אוויר לנשימה. כעבור רבע שעה העמידוני חבריי על רגליי כל עוד רוחי בי. למזלי התחשק לתליינים להרטיב את גרונם במשקה והמכונית נעצרה לדקות ספורות לפני מסבאה, שעמדה ליד הדרך. שהייה קצרה זו ניצלו הנוסעים כדי להיטיב את מקומות העמידה שלהם ותוך כדי כך הקימוני על רגליי בהיותי נחנק למחצה והתחלתי להתנער.

כשנתחדשה הנסיעה התאוששתי במקצת, אך הדם הוסיף לקלוח מראשי, מחוטמי ומפי. רק עתה גיליתי בין הצעירים מכרים אחדים. פניהם היו חיוורים מחיל ורעדה. לא הוצאנו הגה מפינו ורק החלפנו מבטים נוגים...

המכונית הוסיפה לדהור כשהיא מתעכנת בעיקולי דרכים שבין בקעות והרים. מרוב מהירות רקדו לפנינו אילנות ועמודי חשמל במחול שדים.

רוח כפור חדה צבטה את אוזנינו וחוטמינו. זרקורי המכוניות שפכו סילוני אור על דרך משובשת שהקיפה אותנו. התפניות החדות ימינה ושמאלה נעשו בהיחפז ולא פעם דיינו שהנה אנו מזרקים מתוך המרכב. בינתיים בדקו האוקראינים את כיסינו ובמצאם בהם אולר, ראי קטן, מסרק וכיוצא בחפצים קטנים כאלה, הרביצו לנו מכות רצח. כשמצאו טבעת, ואפילו הפשוטה ביותר, גברה חמתם והגיעה לידי השתוללות איומה.

חשבתי כי תחת רגליי נתרכך משהו ואיני יוכל לעמוד עמידה יציבה. מה מאוד הופתעתי כשגיליתי שאני דורך על צעיר שפניו כבר נתכחלו כליל. מייד העירותי את תשומת ליבם של העומדים לידי כי אנו דורכים על גוף אדם. לצערנו, לא יכולנו להושיע לנער המסכן משום שדחירתה של המכונית סיכלה כל אפשרות לשלפו מתחת לרגלינו ולהעמידו על רגליו, הוא אף לא הראה עוד סימני חיים.

כשכבר החשיך לגמרי פלחו זרקורי המכוניות את עבי היער הקרמפיצאי. משני צידי הכביש רעשו האילנות ואיוושתם המהלכת אימים התערבבה בטרטור מנועי המכוניות ונתהדדה באלפי בנות-קול במעמקי היער. פתאום נעצרו המכוניות ומייד ידעתי כי כלתה אלינו הרעה. לרגע השתררה דממת מוות. ליבי הלם כפטיש וכולי חרדה וחלחלה, ציפיתי למשהו איום העומד להתרחש כל רגע.

הראשונים יצאו מן המכונית שלנו הנהג השיכור ועוד שני אוקראינים שישבו בתאו. אחריהם זנקו החוצה יתר חבריהם.

מגרונם פרץ צחוק מרושע שהקפיא את דמי. אחדים מהם לגמו יי"ש מבקבוקים בני ליטר אחד ומייד לאחר מכן התחילו ל"השתעשע" בנו.

- יוורי, דאוויתטה דיינגי - יהודים תנו כסף - היה דיבורם הראשון.

עמדנו דמומים ונפעמים. נלחצנו אחד לשני צופים בחרדת מוות לבאות. מטח של יריות פילח את דממת היער ואחריו שני ושלישי. זה היה האות להתחלת הטבח. הקרב הראשון היה צעיר יפהפה, בעל עיניים יוקדות. הוא היה מרופק עלינו והאוקראינים תפסוהו בצווארו והפילוהו על האדמה. על אף בכיו ותחנוניו ריסקו את גולגולתו בכדור.

בדרך זו נשלפו מתוכנו עשרות צעירים בריאים. מהם שהורצו צעדים אחדים לעבר היער ונורו בגבם.

- היכן הכלב שיידו שבורה? - נשמע קול רצחני צרוד. שיני נקשו מרעדה - יהודים ארורים! אם לא תוציאואוהו לנו נפצפץ את ראשיכם נפצפץ ראשי חתולים.

- אני כבר חיסלתיו - ענה לו רוצח אחר.

- חבל שלא ריסקת לו מקודם את ידוה שנייה.

הפקודה ניתנה: לעלות ולהמשיך בנסיעה. פריצי החיות עלו על המכוניות ומרוב הנאה הפליטו כמה יריות באוויר. עכשיו התיישבו להם האוקראינים בנוחות רבה על מקומות מרווחים והדליקו סיגריות טובות. המכונית זזה ויכולנו אפילו להתיישב. מאחר שהחנוק היה מונח ליד מששתי את חזהו לראות אם ליבו עוד פועם, אך גופו כבר נקרש כגליד קרח. לא היה עוד כל ספק בליבי שמובילים אותנו למחנה ריכוז. ואומנם האוקראינים לעגו לנו והתגרו בנו:

- ראוי לכם להתקנא בנרצחים בעיר. בהימצאכם במחנה הריכוז, תחזו מבשרכם מה גורלו של יהודי מקולל.

המכונית נסעה במהירות הקודמת ויצאה מתחום היער. משני עברי הכביש נתמשכו אפרים ושדות. מצד שמאל ברקו אורות חשמל שסינוורו את עינינו.

אוקראיני אחד "ניחם" אותנו:

- אינכם רחוקים מן הכבשן...

הבינותי, שאנו נוסעים למחנה מיידינק.

הנהג השמאלי והמכונית עלתה על משעול צדדי. משני עבריו נערמו תלי תלים של חומרי בניין – לבנים, מלט, חול, דפנות צריפים וכיוצא באלה.

התקרבנו לשטח המחנה. אורות החשמל נתעצמו ונתבהרו.

במיידינק

בשעה שהמכונית עמדה לעבור בשער המחנה, הדפני מכר אחד. שתקתי. ידעתי כי גדול שברנו. לפנינו התגבהו מגדלי צופים ומראשיהם הזדקרו לועי מכונות ירייה. ראינו גם את הגדר המחושמלת מסורגת תיל דוקרני שאין לעברה חי. צרבני רגש של חרטה ובלימה ונתמלאתי חמה על עצמי. התייסרתי על שנתתי להשפילני, לענותני ולהובילני כשה לטבח.

המכונית נכנסה לתחום המחנה. לפני עינינו נתגלה מגרש גדול שתליה עמדה בו באמצע וסביבו נתמשכו צריפים מרובים. עינינו הפרועות מפחד הסתכלו לכל העברים ולא השגחתי כלל כשהורד דופן המכונית.

- לרדת, יהודים מזוהמים! – נהם קול צרוד.

קפצנו מן המכונית.

- האם לא תואילו להזדרז? – מייד ניתכו על גבינו צליפות.

לרוע מזלי תפסני 0.0. אחד עם עוד חבר.

- מדוע אינכם לוקחים איתכם את מתכם? – צרח והצליף אותנו בראשינו. מהוממים עלינו על המכונית והורדנו את החנוק. עד שנתחוויר לנו כי עלינו להניחו על האלונקה שעמדה לידינו, צבו ראשינו מחבטות המגלב.

בנשאנו את האלונקה נשמט הכובע מעל ראשו של המת.

להרימו או להניחו?

שיקול דעתו זה הוכרע חיש מהר על ידי המגלב. מספר הצליפות שספגתי הפעם בראשי היה כה רב שהאלונקה כמעט שנשמטה מידי.

- כלב מקולל שכמותך, חבוש לראשו את הכובע! – צרח הגרמני.

רק בחזרי מצריף המתים שלתוכו השלכנו את מטעננו, הרגשתי מה הובלתי. לא היה בי מתום. חשתי כאב ברגליים, בגב ובשיניים וכל אברי גופי היו תפוחים.

את יתר החברים מצאתי עומדים ליד צריף רועדים מקור.

מדי פעם בפעם חלף על פנינו ברוב עיסוק אסיר נושא תעודות ושלח בנו מבט מלא בוז.

- מדוע אינכם נכנסים פנימה, חזירים מטונפים! – צרח פתאום עלינו גרמני אחר; בבת אחת נדחקו פנימה.

הצריף היה ארוך ומואר קלושות. בעד סדקי הקירות שרקה הרוח. שולחנות אחדים מותקנים כלאחר יד עמדו ללא סדר.

אסיר מפוטם בשרוולים מופשלים הסתובב בצריף בהבעת גאווה. הוא נופף בשוט שבידו כמאלף חיות בקרקס. הוא צעק, חרף וגידל כשקצף ניתז מפיו.

הופיע זאטוט, בן 11, עם "זווית צהובה" על שרוולו לסימן שהוא יהודי. בידו החזיק שוט שארכו עלה על שיעור קומתו. בקול צווחני דק הסביר לנו, שעלינו להריק את כיסנו. מייד יערך חיפוש מדוקדק ואם יתגלו חפצים מוסתרים בכיסינו, ניתלה בו במקום. מורא גדול נפל על השומעים והם החלו לשלוף מקיפולים נסתרים בבגדיהם מסרקים, סכיני גילוח, אולרים, מראות וכיוצא באלו חפצים. השתוממתי על חבריי אלה אשר בשל דברים של מה בכך סיכנו את חייהם בעת הנסיעה עם האוקראינים שלא חדלו מלמשש בבגדינו.

- ואתה? – לפתני בזרועי אש 0.0, שפתאום הגיע לידי – לך אין מה למסור?
- לא – ענית בקול נבעת.
- מה? – נתמה ונקבני בעיניו הרצחניות – אין מאומה בכיסך?
- רק צילומים אחדים של הוריי – הפלטתי נפחד ורועד.
- כלב נבזה שכמותך, הוצא את צילומיך! מהר! – נצטוו הגרמני ושירבטני בשוטו.
בידיים רועדות הנחתי את הצילומים, את הדבר היקר האחרון שהיה לי, על השולחן. הגרמני הסתכל בהם ארוכות ולבסוף פרץ צחוק שטני מגרוננו:
- האנס! – קרא לחברו – הבט וראה פרצופו של יהודי מזוקן, חבוש מצנפת יהודית מטונפת, חה-חה-חה!
הוא הוסיף לי שתי בעיטות ברגליו ופקד עלי להסתלק.

המכות שספגתי שימשו אות לאחרים ומייד נערמו על השולחן תלי תלים של צילומים.
- הוציאו את כספכם, ערמת זבל! – נצטעק הנער הקטן – מה שנתתם עד כה טינפת היא. בעת החיפוש יפורמו בגדיכם ונעליכם.
מייד השתרצו בינינו אסירים "ותיקים" ופנו אלינו בדברי נועם, שמוטב לנו למסור להם את כספנו מאשר ל-0.0.
אסירים "מיוחסים" אחרים נברו בערמות החפצים שגבהו על השולחנות ותחבו לתוך כיסיהם מן הבא בידם.
לאחר שעות אחדות של עינויים, הרשו לנו להשתטח על הרצפה הקרה ולישון.
עם שחר העיר אותנו צלצולו של פעמון המחנה. היה עוד חושך כשהנער הקטן גרשנו מן הצריף.

רוח חורפית חדרה מבעד לבגדינו והרטיטה את גופנו. ידינו קפאו ופנינו הכחילו והתכווצו. קרום של כפור כיסה את האדמה ונשבר תחת רגלינו. רבים חבטו בידיהם על גופם ורקעו ברגליהם כדי להתחמם במקצת. אני ועוד צעירים אחדים עמדנו דחוקים יחד, רועדים מקור.
מכל החלונות המוקפאים של הצריפים הבליח אור קלוש. כנראה שאף שם הגיעה עתה שעת הקימה.

המנורה האדומה בראשו של עמוד התליה הוסיפה לדלוך.
על מגרש המפקד נראו מפעם לפעם אסירים כשהם אצים רצים ונבלעים בחשיכה. לאחר מכן נראו קבוצות אסירים מתייצבים ליד כל צריף. מספרם הלך וגדל.
אף הם רקעו ברגליהם, שפשפו את כתפיהם, נשבו לתוך כפות ידיהם, כדי שייחם להם. במטבח המחנה פרצו אסירים נושאים דודי קפה רותח בבהילות מטורפת כאילו הורצו במגלבים. בינתיים כבתה המנורה האדומה בראש התליה. אור הבוקר הפציע במזרח.

איילת השחר התקשטה בזהרורים בורקים, שהפליאו ביפעתם כשפעמון המחנה הצטלצל פעמיים. האסירים שליד הצריפים הסתדרו במהירות הבזק וצעדו גושים-גושים לעבר מגרש המפקד.

מה מתרחש פה? מה פירושם של צלצולי הפעמון, מצעד האסירים, שפניהם חתומים בדבקות מרומזת? והזוויות המשולשות בצבעים השונים התפורות על שרוולי הבגדים

המפוספסים – מה דינן? וסרטי הצלב האדום והסרטים עם המילים "קפוס" או פ.א. לשם מה הם?

המון שאלות, שלפי שעה לא ידעתי תשובה אף לאחת מהן. המגרש הגדול השחיר מרוב האסירים שנהרו מעברים שונים והתייצבו דמומים ומתוחים בשורות ישרות כחיילי צבא סדיר. יוצאי כל צריף עמדו במבודד ובראשם – זקן הצריף. סופו של טקס זועמני זה נעלם מעיניי, משום שבהיותנו עדיין "טירונים" הובאנו ליד צריף מלוכלך ונצטוונו לעמוד שם מסודרים בחמישיות עד שיודיעונו דבר.

ערפל כבר חיתל את כל שטח המחנה. הקור הדוקרני עמד עוד במלוא תוקפו כשנשמע הד צעדיהם האחרונים של האסירים בעזבם את מגרש המפקד. בשעה שתיים בצהריים נזכרו בנו "מאשרי" המחנה. דווקא עתה עמדנו עמידה מרושלת ומפוזרים וכלל לא הרגשנו בהתקרב אלינו שני ה-0.0.0, מלווים שני כלבי-צייד מגודלים. אחריהם צעד אסיר "מיוחס". על שרוולו התנוסס סרט עם האותיות "לבלר מחנאי". - כנופיה מזוהמת – הצטרח אחד ה-0.0.0ים – מייד אעזור לכם להסתדר בחמישיות ואלמדכם כיצד עומדים פה בשורה! מאקס – קרא לכלבו – הראה להם כיצד עומדים במידנק. בו ברגע התנפל עלינו הכלב בזעימה רצחנית ותלש נתחים מבשר גופנו. ההיאבקות המיואשת שלנו בכלב המשתולל וצעקותינו שהתערבו בצחוקם הסדיסטי של שני התליינים שיסו, כמובן, את הכלב השני, שלא חיכה כלל לפקודת אדוניו כדי להתנפל עלינו. כנראה, שכלבים אלה ידעו היטב כיצד להפיק את רצונם של נותני-לחמם. לאחר שאחד מן החבורה שלנו כבר התפלש על האדמה ממכאובים איומים כשגופו מרוסק משיני הכלבים, השקיטו שני ה-0.0.0ים את תאוות הדמים שלהם והפסיקו את השתוללות כלביהם.

באברים נשוכים ופצועים נשתרכנו לאחר שני המרצחים והובאנו ללשכת המחנה ושם הועמדנו לפני דלתה. עכשיו בדק כל אחד את פצעיו. כשלעצמי נפטרתי בנשיכות קלות. אך היו רבים, שקרעי תחתונים נתערבבו בקרעי בשר ונידלדלו מגופם. כמתנת חסד הייתה לנו עתה התבהרות השמיים והופעתה של השמש, שהפיגה את חריפותו של הקור.

מה מאוד התקנאנו באסירים הוותיקים, ואפילו באלה מהם שפניהם שחרו משחור, ושראינום עתה עובדים באתים ליד ערמות חול. הללו תקופת "הטירונות" כבר הייתה מאחוריהם ולכל אחד מהם היה מובטח מקום קבוע בצריף עם מזרן ומנת הדייסה המימית שלו. ואנו, מי יערוב לנו אם תשישותנו הרבה תזכה אותנו במעמד כזה?

השמיים התהדרו בתכלת טהורה ושמש הסתיו התשושה נטתה לערוב, בהאדימה פאתי מערב. שוב התנשבה רוח צוננת מבשרת קור חודר עצמות. הכוכבים הראשונים כבר ביצבצו בשמיים האפלים כשאנו עוד מוסיפים לעמוד לפני הדלת הסגורה של לשכת המחנה. רבים מן העומדים לידי נשתנתה צורתם כל כך שלא הכרתי עוד את פניהם ידיהם היו תחובות בכיסיהם, כובעיהם שמוטים עד עיניהם. זיפי זקניהם הבלתי מגולחים הזדקרו כקוצים וחוטמיהם נתרטבו מקור... איש לא הוציא הגה מפיו.

וכי על מה יכולנו לשוחח בינינו? לנחם איש את רעהו? – אפסה הנחמה בשבילינו. מה לנו וליקום המתרון סביבנו ביפעת ערב? גורלנו גורל מעונים וידועי-מכאוב. האח, מה יפה היה הלילה! הרימותי את עיני העייפות והבטחתי בכוכבים הנוצצים. ליבי נצבט מערגון, ועל אף רצוני נתקשרו דמעות בעיניי. ברגע זה שכחתי את מעמדי, אפילו לא חשתי קור ולא את הפצעים בגופי.

- יענקל – משכני חבר בשרוול – במה אתה מהרהר?
- שאלת תם שאלת – עניתו בלעג – האומנם אין במה להרהר ואין סיבה לדמעות? שא עיניך והבט לשמיים. ראה, בן דם, את הכוכבים המנצנצים ואת הלבנה. האין זה מזכירך מאומה?

רק לב אבן לא ייצבט מרוב עגמה ודיכאון. האם עצבינו ברזל, שלא נחוש מאומה? עלינו לקרוע את בגדינו, כי מר גורלנו ומרה תהייה אחריתנו. ראוי לנו להיקבר חיים מרוב כלימה על שנתנו למרצחים להביאנו עד היום.

חברי נאלם דום. השפיל את עיניו ולחש לי:

- צדקת. אך מחשבות כאלו הרס בהן לכולנו. נישבר ונמוגר; תקומה לא תהייה לנו. כעבור רגע נתעורר והוסיף בקול נמרץ:

- הבה נתחזק, שנוכל לעמוד בסבל הימים השחרורים הנכונים לנו. הבה, נרחיק מעלינו כל הרהורי חרטה, וכל עוד כוחנו איתנו – אל ניכנע. עלינו לעקור מתוכנו כל מחשבה על התאבדות... שמא, על אף הכל...

שתקתי.

- יענקל – אמר חברי בנעימה מעשית, כאילו נזכר בעניין חשוב – השכחת שמא תמול בצהריים לא בא אוכל אל פינו?

- ומה התועלת אם לא שכחתי? – השבתי לו בוותור – הן דמינו לכלבים ניצודים. המצפים לסעודתם האחרונה לפני עירופם.

- אתה חוזר לסורך – כיהה בי חברי – הבה נתגנב לתוך אחד הצריפים. עכשיו שעת החלוקה של מנת הערב לאסירים, אולי יפול משהו בחלקנו.

הוא משכני בידיו ואני נגררתי אחריו.

- חיש מהר! – האיץ בי במשכו אותי בחזקה – אם נזדרז נקדים לחזור ונימנע מתקלות חדשות.

נכנסנו לצריף הקרוב ביותר; כשפתחנו את דלתו חדר לנחירינו ריח מעופש עד כדי בחילה. הצריף המה מרוב אסירים מלוכלכים, אך ההבל המצחין, שעמד בחללו, היקשה להבחין בארשת פניהם.

עמדנו מהססים ליד הדלת. מלל רב-לשוני החריש את אוזנינו. אסירים מזי-רעב פינו להם דרך בין העומדים בשאתם קעריות מלוכלכות, בחלקן מרוקנות ובחלקן מלאות מרק מימי. אחדים מהם בלעו את מנת-הערבית שלהם תוך כדי הליכה. רבים החזיקו את הקעריות שלהם מאחורי גבם, זקרו את צוואריהם לכיוון מסוים וקלעו לשם מבטים רעבתניים, כשהם בולעים את רוקם ופניהם לובשים ארשת צדקנות.

- יענקל – אמר לי חברי – הדוד נמצא, בוודאי, במקום שאליו מכוונים מבטיהם של אלה. - וזה מניין לך?

- הבט על הקעריות שהללו מחזיקים באחורי גבם. מלוקקות הן וניכר שרק זה עתה נאכל מה שבתוכן.

- אנא, הגד לי היכן מחלקים כאן את המרק? – שאלתי אסיר שעבר לידי.

- או, טאם, כלומר: שם – ענה והצביע לפינה אחת.

היה זה רוסי, שכבר קיבל את מנת-הערבית שלו ועתה הוא מחבל תחבולות כדי לזכות במחנה נוספת על אף הסכנה של ספיגת מכות רצח בשל חימודו זה...

- "חדשים"? – שאלנו.

- כן. רק אתמול הובאנו לכאן ואנו רעבים.

- גשו אל "מחלק האוכל". אולי יפריש לכם מעט מרק. וקעריות יש לכם?

- אין לנו.

- ובכן קחו את הקערית שלי, אך אל תשכחו להחזירה לי, אין זה מן הדברים הקלים להשיג פה כלי כזה.

הודינו לו על טובו והרי אנו מפלסים לעצמנו דרך לעבר הדוד. כשהגענו לשם, ראינו את מחלק האוכל מניף את התרוד שלו על ראשו של האסיר הרוסי.

נרתענו ושאלנו את העומדים לידנו לסיבת ה"כיבוד" הזה.

- חה-חה-חה – רעמו בצחוק – אתם שואלים בשל מה סופגים פה מהלומות? הדבר ייוודע לכם. אך לאותו ברנש הגיעה בצדק "לקיקה" בראשו. בהעמידו פנים צדקניות רצה לרמות את פראנק, כי עוד לא קיבל את הפתבג שלו.

מתברר, שעל מחלק האוכל פרנאץ אפשר לסמוך! יודע הוא לכלכל את ענייניו. כמידת רשעותו מידת ערמוניותו. בחבטו את הרוסי לעיני כל האסירים התכוון רק להוכיח את גודל ישרותו ואת סלידתו מפני מעשה-עוול. מקרה זה שימש לו כדי לחפות על העינויים האכזריים שהוא גורם לאסירים חלשים במשך כל שעות היום.

- הא, "חדשים"! – מגיע לאינו קול צרוד. היה זה קולו של פראנץ. האסירים ריווחו לנו מעבר ביניהם ביראת כבוד וניגשנו לפראנץ.

- קעריות יש לכם?

- רק אחת.

- קחו את הקערית שלי, שלי – הציעו לנו אסירים את כלי האוכל שלהם.

קיבלנו שתי קעריות מלאות תבשיל לפת סמיכה וחמה.

- ועתה, אדונים רבי חסד הסתלקו לכם והתנדפו כאילו לא הייתם פה! – הרים עלינו את קולות פראנץ בנופפו בתרוד שלו.

בלענו את התבשיל בחיפזון מסחרר ומאות אסירים עמדו סביבנו ונעצו בנו עיניים רעבתניות. לא שכחתי להחזיר את הקערית שלי לאסיר הרוסי והשארתי לו מעט לפת על תחתיתה. מרוב תודה רצה לנשקני בידי.

ריבון העולמים, חשבתי בליבי, כמה מרעיבים את האנשים הללו!

מרוצים מעצמנו עזבנו את הצריף ומיהרנו לחזור אל לשכת המחנה. בדרכנו לשם אמר חברי:

- שמעני יענקל, אם כל האסירים במחנה הם כאלה שנפגשנו בהם בצריף, כדאי לנו להילחם על חיינו.

תשובתי הייתה צחוק לעגני.

- האם לדעתך איני צודק? – שאלני בתמיהה.

- צודק בהחלט. מצויים עוד בני אדם שאינם תלוינים.

הדלת הסגורה של לשכת המחנה נפתחה ובפתחה נראו שלושה אסירים, לבלרים מחנאים. כולם מפוטמים ולבושים בגדים מפוספסים, נקיים ולבנים.

אחד החזיק בידו טבלות פח מושחלות על תיל. השני נשא אגודת חוטי תיל לקשירת הטבלות לאצילי ידינו והשלישי נפנף בגיליון נייר.

הוי, מה רעים השלושה. אף תושבה אחת כדעת איננו זוכים לשמוע מפיהם על שאלותינו המרובות. הם מביטים אלינו כאל יצורים נחותי-דרגה. כחיות פרא אנו בעיניהם. הם לועגים לנו ומגדפים אותנו בגסות רבה. ועל לא דבר: רק משום ש"חדשים" אנחנו וחטא גדול חטאנו שהגענו לכאן במאוחר לאחר שזכינו לתקופת "דרור" ארוכה...

- הקשב! – הצטעק הבלר שהחזיק בידו את גיליון הנייר.

אנו שמים את אוזנינו כאפרכסת.

- חדשים אתם איתנו פה ולכן אני מתכבד לתת לכם במתנה טבלות פח אלו, שתהיינה קשורות לאמת ידכם עד ביאת המשיח. הבינותם?!

כולנו שותקים.

- הבינותם?! – חוזר הוא בגערה על שאלתו.

- כן – נשמעים קולות בודדים.

- המספר שעל הטבלה הוא שמכם הרשמי במיידנק עד לנצח נצחים. הבנתם?

- יא, כלומר: הן – עונים אנו פה אחד.

הבלר ממשיך:

- הטבלה תשמש לכם עדות שאתם אזרחי מחנה הריכוז מיידנק, ועכשיו "ציפורי הזמר" היקרות שלי, תקבלו תיל לקשור בו את הטבלה ליד השמאלית. מי שתאבד לו הטבלה, מרה תהייה אחריתו. לחיזוק דברים אלה הניף הבלר השני את שוטו.

- התראו את הרצועה הזאת? – אומר הלה בהצביעו על לשון השוט שבידו – עשרים וחמש פעמים תדוש את בשרו של כל מי אשר יאבד את הדרכון שלו. בנתם?!

- יא – ענינו הפעם כולנו יחד.

- יאוואל, אומרים ולא יא, חזירים מטונפים.

חברי צובטני: - עסק ביש.

- אל תחטא בשפתיך – התרסתי כנגדו – עוד נכונים לנו ימים בהם נזכיר ערב זה כמתת-
חט.

לעומדים בשורות הקדמיות כבר חולקו טבלות הפח. על העומדים בשורות האחוריות נתקצרה השעה וברוב סקרנותם נדחקו קדימה כדי לזון את עיניהם במראיתיה של המציאה החדשה; לקיקת לשון השוט בראשיהם החזירתם למקומותיהם. מספרי על הטבלה היה 4952. הידקתי לידי את התיל עם טבלת פח. שמותיהם של מקבלי הטבלות נרשמו על ידי הבלר והועמדו בצד ואחר כך חולקנו לצריפים שונים. חברים ומכרים הצטופפו יחד כדי שיימצאו בצריף אחד. אך הבלרים הוציאו ברוח שרירותי אנשים בודדים מתוך השורות וסדרום בקבוצות בנות עשרים איש האחת. לבלרי הצריפים כבר עמדו הכן להוביל את הקבוצות לצריפים המתאימים. הוכנסתי לצריף 19, שבשדה הראשון, והוא נראה בעיניי כמקום משכן הגרוע ביותר. שוכני הצריף הזה דמו למתים. כולם היו תשושים וחלשים. בעמל רב גררו אחריהם את רגליהם. הם היו מזהמים עד לאימה והצחינו כל כך, שקשה היה לעמוד במחיצתם.

מדוע אין הם מתרחצים? ניקרה השאלה במוחי. לבלר הצריף זרק לי שק קש והיקצה לי פינה למקום משכב. מייד השתטחתי על המזון שלי ונרדמתי. עם הצלצול הראשון של פעמון המחנה בהשכמת הבוקר קמנו ממשכבינו. הקימה הייתה מלווה המולה ורעש וצעקות מחרישות אוזניים. עד שהבלר יצא בתחתוניו מתאו החם וחבט במקלו על ימין ועל שמאל, מבלי להבחין כלל במי הוא פוגע. עובדי הצריף חשו לעזרת הבלר והניפו אף הם מגלביהם וגרשונו מן הצריף בעודנו ערומים למחצה. - הבט נא – משכתי אחד בידו – וזה מה? - זהו סכום הקרבנות של יום אתמול – הסביר לי. גופי נצטמרר ובעיניים פעורות מבעתה הסתכלתי בגוויות קפואות, כעשרים במספר, שהיו מונחות בשורה ישרה הראשים מופנים לעבר החלון. כולן היו ערומות, אפורות כאפר, עצמותיהן שופו ופיותיהן פתוחים ועל השפתיים קצף מוקפא... נאלמתי דום. אך בו ברגע נחבט ראשי במקל: - האינך רוצה להביא את הקפה? הסתכלתי סביבי ולא מצאתי לידי נפש חיה מלבד בעל המקל שסחבני אחריו, כדי שאביא את הקפה. כנראה שהאחרים נעלמו בהופיע הבלר ליד הצריף. רצתי אחריו אל מטבח המחנה המום ומבולבל. שם כבר עמדו מאות אסירים מצריפים אחרים. משיחותיהם בינם לבין עצמם נמצאתי למד, שאף אחד מהם לא בא לכאן מרצונו הטוב, אלא בעל כורחו.

בינתיים הגיע העיסוק ליד המטבח למלוא תנופתו. טבחים לבושים סינרים לבנים התרוצצו עם שוטים בידיהם בין מאות דוודים מלאים קפה מהביל. ראש הטבחים הקריא בקול את מספרי הצריפים ושליחיהם עקרו עצמם ממקומם. חטפו חיש מהם את הדוודים שלהם והסתלקו להם. מאחר שלא הייתי זריז כמו האסירים הוותיקים, חטפתי את הדוד שלי בתוספת שירבוט בגבי ולבסוף השמטתיו מידי. מייד התנפל עלי במקלו הממונה על הצריף שלי מפעפע כעס וחמה: - חזיר מטונף שכמותך! "חדש" הוא, בריא ונפוש ומשמיט דוד מידיו. הא לך! עוד ועוד! הוא חבטני במקלו במלוא תנופת זרועו ואני הרימותי את הדוד ורצתי בשארית כוחותיי לעבר הצריף. עתה אף נתחוויר לי פשר ריצתם המטורפת של האסירים בשעת הבוקר של יום אתמול. הבאת הדוד עלתה לי בראש מצולק, כתפיים תפוחות וידיים ורגליים שניכו מן הקפה הרוחת שנשפך עליהן. צודקים האסירים בהתחמקם מלהיחטף להבאת הקפה.

ליד הצריף כבר חיכו מאות אסירים לחלוקת הקפה. כולם נדחקו סביב הדוד עם הקעריות המלוכלכות שלהם, כדי שיקבלו הראשונים את לגימות הקפה האחדות.

מן הצריף יצא מחלק המנות גרינוואלד בנשאו בגאווה תרוד גדול. האסירים הצטדדו כדי להתרחק מהשיג ידו של גרינוואלד. לבסוף נתקרב בזהירות אל הדוד, הושיטו לפניהם את הקעריות שלהם ביד אחת ובידם השנייה סוככו על ראשם – על כל צרה שלא תבוא.

מנת הקפה היא קערית אחת לחמישה אסירים. מקבל מנת הקפה סר מעל הדוד ומייד צומחים מעבריו ארבעה אסירים מצומקים ומכורכמים.

רק מועטים מבין האסירים עומדים עמידת רווחה ומחלקים ביניהם את הקפה לגימה אחר לגימה. רובם של האסירים רבים ומתקוטטים על מנת הנוזל הדלה וגרינוואלד מפשר ביניהם בעזרת התרוד שלו.

איתרע מזלי ושותפיי לקפה נמנו עם סוג האסירים האחרון, ויתרתי על חלקי בקפה, כדי שלא להיחבט מחדש.

עוד לפני שכלתה חלוקת הקפה נצטלצל פעמון המחנה בשנייה.

- להסתדר! – הצטרחו קולות על מגרש המפקד.

- חסל חלוקת קפה! להסתדר! – מכריז גרינוואלד והסתלק עם תרודו.

האסירים הסתערו על הדוד על אף ברד החבטות הניתך עליהם ממקלותיהם של ראש הצריף, הבלבר והחצרנים. כשהדוד כבר מוטל הפוך על פניו ואד הקפה השפוך עלה מן האדמה, הסתדרו בשורות ויצאו למגרש המפקד.

אנו, ה"חדשים", הועמדנו על המגרש בנפרד.

- מה פירוש של בידוד זה? – שאלני חברי בנימה כאילו חייב הייתי לדעת כל סדרי המחנה.

- כשנחיה, נדע גם טעמה של פליאה זו – עניתי לו.

טקס המפקד נערך בדיוק כביום אתמול, אך עיקרה של תכונה רבה זו עדיין סתום היה בעיניי. כשנשמעה הפקודה, החל הריצה מטורפת על המגרש בדומה לריצת הנמלים כשנתקע מקל בתוך קנם.

אנו, הטירונים, הובלנו אל "לשכת-הערכים" והכל היה בעיניי תמוה ומופרך: הארובות שמתוכן ניתמר עשן מסריח, הד הנקישות בסדנאות, הצעידה השתקנית של קבוצות האסירים שעברו על פנינו ובייחוד השתוממתי על מיעוט השמירה עלינו.

האומנם עד כדי כך יבטחו בנו הגרמנים שדי ב-0.0. אחד וקאפו אחד שיובילונו בשטח המחנה? – שאלתי את עצמי ועיניי שוטטו בתימהון רב סביבי.

פתאום קרבו אלינו 0.0.0 ימים אחדים וביקשוננו, בהביטם בנו בעיניים תמימות, שנמסור להם את כספנו, כי בין כך ובין כך ייטלו מאיתנו הכל ב"לשכת-הערכים".

- להיכנס! – הרעים עלינו בקולו מלוונו הגרמני.

מייד נבלענו בתוך "לשכת-הערכים".

- ועכשיו להתפשט – ובמהירות הבזק!

פשטנו את בגדינו ונשארנו עומדים ערומים. מרוב בהילות התמהמהנו מעט בהתרת שרוכי הנעליים – וספגנו מכות רצח. הצריף היה ארוך מאוד וקיצו נעלם מעיניי. משני עברים נמשכו ערמות של רבבות בגדים ונעליים מסוגים שונים.

- חגורה וממחטה מותר לכל אחד להשאיר אצלו; זהב, כסף, מטבע חוץ וחפצי ערך אחרים עליכם למסור בדלת היציאה. בנתם! ואל-נא תחשקו, כלבים מצורעים, להבריא משהו מפה – מזהיר אותנו הגרמני וכבר הוא עומד ומשרבט אחד מאיתנו.

לידי התגלגלו חלות נדרסות, סוכר ועוגיות. התנפלתי על מצרכי אוכל כעל שלל רב ובלעתים בנגיסות גסות. תוך כדי כך תחבתי את ידי לכיסי מעיל, שהיה מונח גם הוא לידי, כדי למצוא בהם ממחטה ובמקום זה גיליתי בהם חפיסת סכרין. בו ברגע אני מחליט לקחתה איתי ועד שתחבתי מתחת לחגורתי הורצנו במקלות לאוויר הצונן שבחוץ.

כל אחד מאיתנו, בעברו את דלת היציאה, חייב היה לפשק את רגליו וידיו ולפעור את פיו ועשרות 0.0.0 ים בדקוהו, אם לא הסתיר משהו.

בפיות של אחדים מאיתנו נתגלו שיני זהב והם נרשמו כמחזיקי זהב...

בצאתנו מן הצריף היה עלינו לרוץ לבית המרחץ לשם חיטוי ופילוי.
 מ"לשכת-הערכים" עד לבית המרחק ישנה כברת דרך הגונה ואנו עברנו בה ערומים. כפות רגליי נדקרו מן הפחם הכתוש שבו היה רבוד המשעול.
 היה עלינו להיעצר לפני הדלת של בית המרחץ, שעדיין הייתה נעולה. היינו מקרטעים מקור, שהוסיף עינני על עינוי הרעב.
 - לא נוכל לעמוד בסבל זה – אמר אלי חברי. אחרים שמעו את דבריו והחזיקו אחריו.
 אך דעתי הייתה מנוגדת לדעת כולם:
 - אם התליינים לא ירצחונו, בטוחני שנבלה אותם.
 - מה-ה-ה?! – נעץ בי חברי עיניים תמהות ומכווצות מחמת הקור – מאימתי נהיית לאופטימיסט?
 - אין זה שייך לאופטימיות. כאן חשבון פשוט; אם הם לא יכלונו, הרי שאנו נבלה אותם.
 - והצינה, הכפור והגשם אינם נחשבים בעיניך כמקצרי חיינו? – הטיח כלפיי חברי – חבל שאינם יכול לראות את פרצופך המכורכם והמצומק כפטרייה מיובשת.
 - נכון הדבר, שרבים ייפלו, אך יהיו גם כאלה שיישארו בחיים.
 תשובתו הייתה תנועת יד מבטלת:
 - הלוואי ויהיה כדברך!
 ראיתי, כי הוא עצמו סופו להישבר. מבחינה גופנית ונפשית כאחד לא היה מסוגל לעמוד זמן רב בסבל האיום שלנו, ולכן בדיתי מליבי את דברי העידוד הנ"ל; אכן, פי אמר את ההיפך ממה שחשבתי.
 הבלן האסיר, עם שוט בידו, פתח את הדלק ושירבט את הגופות הערומות שפרצו פנימה בבהילות רבה. מאחר שלא הייתי מסוגל יותר לספוג מנת שירבטים נוספת, חיכיתי רועד מקור עד לכניסתה של הקבוצה האחרונה.
 בפנים נתחדשה פרשת המתנה שנייה. הפעם עמדנו בתור לפני הספר, שגזר את שערנו; למעשה צבטו מכשיריו החלודים והקהים את בשרנו.
 נשכנו בשרנו בשינינו בעת העינוי הזה.
 הייתה גם סיבה נוספת לצביטת השער. פיו של הספר, ידיו ועיניו עבדו בעת ובעונה אחת בשלושה כיוונים שונים. העיניים חיפשו כסף בין העומדים בתור, מן הפה נשפכו קילוחי דיבור כאשד-מים והידיים מרטו בינתיים את שערותינו...
 הוא הקיפנו בכל מיני שאלות ואנו ענינו לו על כולן, אך שאלותינו אנו פטר במילים:
 - בעזרת השם, יוודע לכם הכל במועד הנכון...
 אינני יודע מה הצורה שהייתה לי לאחר שיצאתי מתחת ידיו של הספר, אך חברי דומה היה לתרנגול מצולק.
 היה צורך בעצבי-ברזל כדי לעמוד בעינוי התספורת – שאף לא נסתיימה בפשיטות. חגורת עוררה חשד בעיני הספר והוא שלף מתחתיה את חבילת הסכרין שהברחתי מ"לשכת-הערכים".
 הוא שיקע בי מבט זועם ודרש ממני שאמסור לו, מרצוני הטוב, את "הקשים" שהסתרתי בגופי, כי אחרת יעשה בי כלה.
 - מה זה "קשים"? – שאלתי נפתע ונבעת.
 במקום לענות לי, כיבדני בבעיטה וציווה עלי להתכופף. עשיתי כדברו והספר גילה חריפות רבה בחיפוש יהלומים בחלוליות גופי...
 - כלב ממזל אתה! – הפטיר בכלותו את הבדיקה והצליפני בעכוזי לסימן שרשאי אני להזדקף.
 - שנדור! – קרא לספר חברו למקצוע, שעסק ב"גיזה" בפניה השנייה – מה מצאת אצלו?
 - נופת של טינופת! זה זמן רב לא היה משלוח "מחוריין" כזה.

מבולבל ומצולק נמלטתי מידי הספר ונחפזתי למרחץ. על מפתנו הקבילוננו סילוני נפט, שהצריבו את גופי.

- יענקל – קורא אלי חברי שכבר היה עומד ושיניו נוקשות תחת מקלחת קרה – ההיית כבר אצל הרופא?

- איזה רופא? – שואל אני אותו בבעתה.

- גש מייד אליו, כדי שלא תשורבט כמוני.

- היכן הוא נמצא?

- האם לא פגשנו ליד הדלת?

- אני חוזר על עקבותיי ופונה לאסיר המזליף את הנפט.

- הא לך, מטומטם שכמותך – מתריס הוא כנגדי ועיניי נצרבות מקילוח נפט חזק.

בעיניים דומעות מכאב חזרתי למקלחת, אך באותו רגע כבר הורצנו החוצה דרך דלת שנייה ושם חולקו לכל אחד מאיתנו כותונת זוג תחתונים. אינני משתהה ורץ יחד עם האחרים.

קיבלתי חולצת טריקו קייצית קצרת שרוולים זוג תחתונים לחים כאילו נמשו זה עתה מן המים. הערעור הקל ביותר גרם לספיגת מכות רצח. עוד לפני שהספקתי ללבוש את התחתונים הלחים, קיבלתי חבטה בראשי; לרגע חשכו עיניי ודעתי נתבלבלה עליי.

מהלומה בגבי העירתני מעלפוני:

- זהו ה"סבטר" שלך.

למראה הסמרטוט המזוהם שנפל בחלקי החלטתי בליבי לא ללבשו, בשום פנים. פה כל הפתעה חדשה גרועה מן הקודמת.

אני פוסע עתה בזהירות ומסתכל סביבי. המתנה הבאה, שאני זוכה בה, היא זוג מכנסיים מפוספסים. אני עושה צעדים אחדים נוספים ומקבל זוג קבקים זוג סחבות לצורך חיתולים ולבסוף בעברי את שער היציאה אני סופג בגבי, בתור תוספת חינום, צליפה בשוטו של אסיר יחסן, המלמד אותנו כיצד להסתדר בחמישיות.

- מה דעתך על המרחץ? – אני שואל את חברי, הלבוש במדים החדשים, המשווים לו צורה של סוס עקוד (זברה) מצומק בקרקס עלוב.

- אין ספק בידי שבסופו של דבר ירצחו את כולנו.

- הראש למעלה! – קורא אלינו אסיר, העובר באותו רגע על פנינו עם מריצה עמוסה אבנים.

- השמעת? הראש למעלה! לא להתיימש! – אני מעודד את חברי.

בשעה אחת-עשרה לפני הצהריים נסתיימה פרשת המרחץ וכולנו כבר היינו לבושים בגדי אסירים. אך כמו להכעיס קיבלו גבוהי קומה בגדים קצרים ונמוכי קומה – בגדים ארוכים.

לאחד מאיתנו ניתנו שני קבקים לרגל השמאלית וכמובן שמחה את פיו ולא אמר דבר. רק לאחר שהוכנסנו לצריף המגורים שלנו התחלנו בחילופי הבגדים בינינו. גבה קומה נאלץ היה לוותר על כותנתו, שמבקרה הייתה טובה, כדי להחליפה יחד עם מכנסיו הקצרים בחולצת טריקו קייצית זוג מכנסיים לפי מידתו. רק בעל שני הקבקים השמאליים היה אובד עצות.

- פנה לבלר הצריף והראה לו את הקבקים שלך – יעצו אסיר ותיק.

לאחר שיקול דעת ארוך התאזר עוז וניגש מהסס לתא המבודד של לבלר הצריף.

- חת אתה מפני מקל? עליך להתרגל לחבטות כמו לאכילה? – ליגלגו עליו האסירים האחרים.

הוא נקש בדלת התא ביראת כבוד, פתחה לאט-לאט ונכנס פנימה.

- מה לך פה?! – מקבלו הבלר בנהימה זועמת.

- אדוני, לבלר הצריף – מרטיט קולו – קיבלתי שני קבקים שמאליים ואיני יכול לנעלם.

- ולהתהלך ברגליים יחפות לא נאה לך? הסתלק לך מפה וחיש מהר! – הבלר כבר רודף אחריו ותופס בדרכו מטאטא.

כעבור רגע קורא לו הבלר, מושכו באוזנו אל פינה שם מונחת ערמה גבוהה של קבקים מרופטים ואומר לו שיבחר לו קבקב לרגלו הימנית.

שעת ארוחת הצהריים היא בשתיים-עשרה.
 ליד דלת הצריף מתאספים אסירים מזוהמים ומרופשים ואינם מוכנסים פנימה. בהיותנו עדיין טירונים הורשינו להימצא בתוך הצריף וישבנו שפופים בפינה ותפרנו לבגדינו את מגן-הדוד הצהוב ומספרי הבד שקיבלנו מידי הבלר.
 למזלנו נחטפו אסירים ותיקים להבאת הדוודים ואנו נפטרנו מצרה זו. כשהובאו הדוודים בחשו בתוכם החדרנים וחיפשו שיירי בשר.
 - הבט, הבלר שולה חתיכת בשר מתוך הדוד – הדפני חברי.
 רק לאחר שנשתיים "צייד הבשר" הורשו האסירים להיכנס פנימה.
 הבלר נתישב בנוחות על כיסא ליד הדוד ורשם כל אסיר שקיבל את מנת המרק שלו.
 - מי קונה כף? – מכריז אסיר אחד בזימרה צרדנית. אני תמה – במה אפשר פה לשלם ושואל את בעל הכף מה הוא רוצה תמורתה.
 - הן כבר זללת את המרק שלך – הוא מתריס נגדי בתרעומת זעפנית. כאילו נתחייבתי בנפשי על שרעב הייתי ומיהרתי להריק את הקערת שלי. הוא פוטרני בתנועת זלזול ומכריז מחדש:
 - מי קונה כף? בזול, בזול!
 - הלוואי ונתנו לי לבלוע מרק די שבעי גם בלי כף – מעיר חברי באוזניי.
 - מי קונה מרק? מרק חם! – קורא אסיר שני.
 - מה מחירו? – שואל אסיר הבולע את מנת המרק שלו.
 - תריסר חתיכות גזר.
 - חה-חה-חה – צוחק השני – תמורת תריסר חתיכות גזר, יכולנו לקבל ארבע מנות מרגרינה, שאפשר להחליפן במנה ומחצית המנה לחם – ומנה ומחצית המנה לחם שוות שתי קעריות מרק.
 - וכמה אתה מסכים לתת לי?
 - לך לך, לא סוחר אתה...

העניין תמוה בעיניי ואני שואל אסיר אחד:
 - מדוע אין הוא אוכל בעצמו את מנת המרק שלו, אלא רוצה למכרה?
 - האינך מרגיש שהוא משלשל לתוך מכנסיו? הן אי-אפשר לעמוד במחיצתו.
 - אם כן מדוע אין הוא מבקש תרופה למיחושו? – אני מוסיף בתמיהה.
 - הנח לי, ספחת שכמותך – גוער בי האסיר ומתרחק ממני.
 פתאום אני רואה אסירים מסתדרים בתור ואני מצטרף אליהם. לאחר שהתור פוזר נודע לי, כי נעמדו בו מבקשי תוספת מרק.
 - שיישרפו כולם באש! – מקלל אסיר את אנשי השירות של הצריף – סחבו להם דוד מלא מרק והסתירוהו בתאם המבודד.

הוקצה לי מקום לינה קבוע בצריף: מצע קרשים עם מזרן קש ושמיכה. למזלי יש לי שכן טוב – יהודי אדוק מסלובקיה, שהבריח סידור תפילה שלו במסירות נפש גדולה.
 משכני זה נודעו לי פרטים מחרידים על סדרי המחנה. בפעם הראשונה אני שומע על "קוורנטנה" שבוצעה במאי 1943 ובה נרצחו אלפי אסירים יהודיים מסלובקיה; על "קרמטוריון" שבו נשרפים אנשים חיים; על תאי גז שבהם נחנקים אסירים בריאים. שכני מספר לי על מבצעי עונשים במחנה ועל עינוי אסירים עד שהם נופחים את נשמתם ועל "ראוור" כמקום הרעלת אנשים ועל שתי שרשרות שמירה מסביב למחנה. אחת גדולה ואחת קטנה, ועל כל מיני המצאות השמדה שדמי קופא לשמעם. מרוב חלחלה לא עצמתי עין בלילה הראשון להימצאי בצריף החדש.

לאחר שיחתי הראשונה עם שכני נתחוויר לי, מדוע הובלנו בבוקר ל"לשכת-הערכים" בלי ליווי משמר חזק. לא היה צורך בו, משום ששטח המחנה מוקף שרשרת רצופה של משמרות ונוסף על כך עומדים סביבו בריחוק של קילומטרים אחדים משמרות אוקראיניים בריווח של חמישים מטרים זה מזה.

מפי שכני גם נודע לי, כי מחנה הריכוז מיידינק הוא מן האיומים ביותר בשטחי הכיבוש הגרמניים. כל הנשלחים למחנה זה מיועדים מלכתחילה להשמדה. אך מאחר שבכוחותיהם בלבד אין הגרמנים מסוגלים לבצע השמדה המונית כזאת, לכן המציאו תחבולות מיוחדות לצורך זה. ואכן רק הגרמנים מסוגלים להמציא שיטת השמדה משוכללת, כפי שהיא נהוגה במיידינק. השנאה המחלחלת במחנה גורמת לכך שאסיר טורף אסיר ורציחת בני אדם על אל דבר היא בבחינת מצווה. אין לפני מי להתלונן והחוק השולט במחנה הוא: כל המרבה לרצוח, הרי זה משובח!

אם לא יחטפוני לעבודה, מבטיחני שכני להראות לי את מתקני המחנה, שכולם משמשים לצורך השמדה בלבד.

- בעת סיורנו – מוסיף שכני – אסביר לך גם את המשטר הנהוג במחנה, כי בנפשך הוא לדעתו על כל פרטיו ודקדוקיו. פה חייבים הריגה בשל העבירה הקטנה ביותר. למחרת בבוקר נצמדי לשכני תודות לתחבולות הרבה לא נחטפתי לעבודה. - אם אתה מצליח להתחמק יום אחד מעבודה, חסכת לך שבירת עצם בגופך – הוא מסביר לי ומובילני דרך בורות ומהמורות, דרך ברד של חבטות וצליפות ממקלות ופרגולים. החל לרדת גשם, אך מסוכן לבקש מחסה בצריף ולכן מביאני שכני למקום מחבואו הקבוע, הנמצא מתחת לרצפת הבטון של צריף אחר ושם אנו נשארים עד שהגיעה שעת הצהריים ונשמע צלצולו של פעמון המחנה.

במשך השעות, שאנו חבויים יחד, מכניסי שכני בסוד המשטר השולט במחנה: - הבט וראה – הוא מראה בידו – זוהי גדר התיל המשולשת. שלאחר מיפקד הלילה מטענים אותה זרם חשמלי בעל מתח גבוה. הגדר כפופה למעלה לצד המחנה, כדי שיקשה לטפס עליה; המירווח שבין הגדרות מבודד חצץ דק, כדי שלא יעלו בו עשבים שיוכלו, אולי, לשמש סיתרה לאסיר שיצליח להגיע לשם.

בריווח של שלושה מטרים מותקנות נוריות חשמל הנדלקות מייד לאחר המיפקד. מגדלי הצופים, שאתה רואה לפניך, מרוחקים מאה מטר אחד מן השני ועליהם עומדים זקיפים עירניים, מזוינים במקלעים כבדים, והם מתחלפים כל שלוש שעות. נוסף על כך מקיפה "שרשרת משמרות גדולה" את המחנה משעת המיפקד בלילה ועד המיפקד בבוקר.

אלה הם סדרי השמירה בלילה במצב רגיל, כלומר: כשמיפקד האסירים עובר בסדר, אך כשמתגלה חוסר במניין האסירים הנשארים המשמרות של השרשרת הגדולה על עמדם, עד שנמצא האסיר הנעדר.

- ואם אין מוצאים או תו? – אני שואל את שכני.

- במקרה כזה – עונה הוא לי ברהיטות – נשארת שרשרת המשמרות הגדולה על עמדה במשך שלוש יממות וכל האסירים במחנה נענשים בעמידה על מגרש המיפקד במשך כל הלילה, בכל מזג האוויר שהוא. חברי מפקדת הצריף של הנפקד סופגים כל אחד 25 צליפות בפרגול על שתם החשוף. מאות 0.0.0 יוצאים עם כלבי גישוש מאולפים לחפש את הנפקד ונוברים בכל פינה בשטח המחנה וכשהם תופסים אותו הוא מובא למחלקה הפוליטית. שם מענים אותו עד שהוא מסגיר את חבריו ולמחרת בבוקר, מייד לאחר המיפקד, תולים אותו בטקס רב...

- השכיחים מקרי הבריחה?

- הו-הו – עונה שכני בלחש – לעיתים קרובות מדי.

נחרדתי למשמע הבשורה הזאת. שכני מסתכל בפניי בתימהון רב ואומר:

- למה תעוות את פניך? מוטב שתדע הכל לדיוק ותהייה פטור מהפתעות... עד שהאסיר לומד לדעת את סדרי המחנה הוא עלול למות.

- ועתה – ממשיך כעבור רגע חברי החדש – הסתכל היטב בצריפים שלפניך. כאלה יש לנו 24 בשדה הראשון ובסך הכל יש שלושה גושי-צריפים כאלה ושני גושים נוספים הולכים ונבנים. לפי התוכנית יוקם אפילו גוש שישי. בצריף אחד מקום למאה אסירים, אך, למעשה,

מצופפים בכל צריף מאתיים עד שלוש מאות אסירים, ובתנאי הדיור הנהוגים במחנה אפשר אפילו להגדיל את מספרם לחמש מאות. לזאת המצב בצריפים שב"שדה" שלנו הוא טוב יותר לאין-ערוך מאשר ב"שדה" הרביעי.

- האפשר עוד מצב גרוע מאשר בצריף שלנו?

- אין שיעור למידת הרע. בצריפים אשר ב"שדה" הרביעי אין אפילו מצעי קרשים, אין שקי קש ואין שמיכות. האסירים ישנים על הרצפה.

- הוי, בעתה וזוועה! – אני נאנק – הנוכל לעמוד בסבל הזה?

- מאלוהים לא יפלא דבר! – מנחם אותי שכני.

הוא מזרזני לצאת מן המחבוא ומסיים:

- קומה, בני, פלוגות האסירים הראשונות כבר חוזרות לארוחת הצהריים.

* * * * *

ביבליוגרפיה

ביבליוגרפיה כללית:

לביא תיאודור: **פנקס הקהילות**, אנציקלופדיה של הישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, יד ושם, תש"ל-תשס"ח, 1969-2008.

ביבליוגרפיה לקהילת אוסטראה

אילון-בארניק בן-ציון ח.: **פנקס אוסטראה**, ספר-זכרון לקהילת אוסטראה ארגון עולי אוסטראה בישראל, תש"ך-1960.

אלפרוביץ יצחק [עורך], פינקל חיים: ריכז, עיבד ותיכנן: **ספר אוסטראה [והלין]**, מצבת זכרון לקהילה קדושה, ארגון יוצאי אוסטראה בישראל, תשמ"ז - 1987.

לוין לייב יהודה: **אוסטראה**, יד יהדות פולין, תשכ"ו - 1966.

האיגוד העולמי של יוצאי ווהלין: <http://www.wolyn.org.il/c-1.php>

ביבליוגרפיה לקהילת זמושץ'

משה תמרי [עורך]: **זמושץ' בגאונה ובשברה**, ועד עולי זמושץ' בישראל, תשי"ג-1953.

[אין שם עורך ומחבר]: **שם עולם: רשימת תושבי גטו זמושץ' - 1940**, ארגון יוצאי זמושץ', הסביבה ודורות ההמשך, תשס"ז - 2007.

רט בקלטת DVD

זמושץ' - בעקבות התמונות האבודות [בגרסה עברית ואנגלית].
תסריט ובימוי – מריו גרבוויצקי. תחקיר היסטורי וכתובתו – אווה בר-זאב.
הופק ע"י אירגון יוצאי זמושץ' ודורות ההמשך.

רט בקלטת DVD

"היש נחמה בידיעה?", במאי: איציק לרנר, הופק ע"י ארגון יוצאי זמושץ' ודורות ההמשך, תשס"ה-2005.

אתר האינטרנט של ארגון יוצאי זמושץ' הסביבה ודורות ההמשך:

<http://www.zamosc-jews.org/hebrew/index.asp>

זמושץ' באתר האינטרנט ביד ושם/ אנציקלופדיית הגטאות:
<http://www1.yadvashem.org/education/ghettos/Zamosc.htm>

מראי מקומות

1. מקור הצילום: ערך אוסטראה בוויקיפדיה.
2. פנקס אוסטראה עמ' 46.
3. פנקס אוסטראה, עמ' 9-378. ובאתר האיגוד העולמי של יוצאי ווהלין:
<http://www.wolyn.org.il/c-1.php>
4. מקור המפה: אנציקלופדיית הגטאות/מחוז לובלין באתר יד ושם:
<http://www1.yadvashem.org/education/ghettos/LublinIndex.htm>
5. מקור הצילום: ארכיון בית לוחמי הגטאות.
6. זמושץ' באתר האינטרנט ביד ושם/ אנציקלופדיית הגטאות:
<http://www1.yadvashem.org/education/ghettos/Zamosc.htm>
7. זמושץ' בגאונה ובשברה, עמ' 97-118.
8. זמושץ' בגאונה ובשברה, עמ' 119-149.
9. זמושץ' בגאונה ובשברה, עמ' 184-185.
10. מקור הצילום: ארכיון יד ושם.